

prose_classic

В.
Домонтович

Доктор Серафікус. Без ґрунту [Романи]

Понад шість десятиліть, від кінця 1920-х років проза В. Домонтовича (Віктора Петрова, 1894—1969) у підрадянській Україні не друкувалася. Пропонована книжка є першою спробою повернути українському читачеві найкращі романи видатного письменника.
* * *

«Домонтович завжди був переконаний, що літературний твір пишеться для читача і повинен бути, насамперед, цікавим. Він мав смак у літературних експериментах, але він не вдавався до них у власних творах. Точніше: літературне експериментування могло бути в його творі, але пересічний інтелігентний читач не повинен був його помічати. Натомість твір мав його, читача, захоплювати перипетіями сюжету, нагнітанням настрою, інтелігентною пікантністю, несподіваністю думки або фрази... Наслідок цього той, що твори Домонтовича можна й приємно читати, а водночас вони ховають у собі більше, ніж видно на поверхні.

Рецензенти трьох книжок Домонтовича, виданих у Києві 1928–1930 р., одноставно нападають на ці видання за їхній еротизм, який вони однаке в тій пуританській системі навіть не наважуються назвати цим страшним словом, то заступаючи його „психологізмом“, „психологічним заглибленням“, „порпанням в індивідуальних почуттях“, „інтересом до вузько-інтимного життя, до подробиць особистих взаємин“, „інтимним матеріалом“, то відсилаючи читача до паралелі з творами, особливо романами, Винниченка або Анрі де-Реньє...

Одну рису Домонтович поділяє зі своїми друзями з київського грона [неокласиків] — багатство літературних асоціацій... Відкриє їх і відчує їхній смак той, хто знає ці приховані натяки, напівцитати, напівперекази... Повісті і оповідання Домонтовича можна читати просто як літературні твори. Але ще більшу приємність матиме той, хто зможе відкрити в них другий плян — плян алюзій і ремінісценцій, складне плетиво яких робить з твору майже свого роду коляж».

Юрій Шевельов, 1984

1948

uk

mirabel.lv
mirabel.lv

FictionBook Editor Release 2.6
22 August 2012
mirabel.lv
D43BB8D7-DBCB-4E61-A4BB-2BBAE0AEE88
1.0

1.0 — создание файла (с вычиткой по бумажному оригиналу), mirabel.lv, August 2012

В. Домонтович. Доктор Серафікус. Без ґрунту [Романи]
Критика
Київ
1999
966-7679-06-3

Редакційна колегія Михайло ПОГРЕБИНСЬКИЙ Микола РЯБЧУК Костянтин СІГОВ Вадим СКУРАТІВСЬКИЙ Дмитро СТУС Леонід ФІНБЕРГ Бібліотека видається за сприяння Всеукраїнського благодійного фонду «Соціальний захист», що діє за підтримки Президента України Леоніда Кучми Друкується за виданням: В.Домонтович. Проза. Три томи. Сучасність, 1988 На обкладинці використано роботу С.-Б.Рибак «Місто» (1917) © Соломія Павличко, передмова © «Критика», редагування, макет та художнє оформлення, 1999 Зміст Соломія Павличко. Роман як інтелектуальна провокація ...3 Доктор Серафікус ...17 Без ґрунту ...163 Літературно-художнє видання Технічна редакція Майї Притикиної Комп'ютерна верстка Олега Соханя Підписано до друку 28.09.99. Формат 84x108/32. Гарнітура Шкільна. Папір офсетний № 1. Друк офсетний. Умовн.-друк. арк. 20,16. Умовн. фарбо-відб. 20,58. Обл. вид. арк. 18,28. СП „Часопис «Критика»“. 252001 Київ-1, а/с 255. Свідоцтво про реєстрацію КВ 2690 від 21.04.97. Надруковано в ВПП «Техніка». Київ-53, вул. Білоруська, 36-а.

В. Домонтович
Доктор Серафікус
Без ґрунту
[Романи]

Роман як інтелектуальна провокація [передмова]

Наприкінці двадцятих років українська література пережила радикальну подію, порівнювану лише з появою «Катерини». В дев'ятнадцятому столітті народилася українська поезія, в двадцятому, в третій його декаді, після довгих мук нарешті народився український роман. Здається, в один момент застаріли народницькі побутові епопеї та солодкі історичні романи, а разом із ними сентиментальна поетичність, орнаментальність, моралізаторський пафос та всі інші романтичні спадки української прози дев'ятнадцятого віку. Їхнє значення, щоправда, не можна недооцінювати: без сентиментальних марусь і не менш сентиментальних повій, без волів і кайдашевих сімей, без вичулених феміністок Кобилянської та мрійливих страждальців Яцкова, без психологічних ескапад Винниченка не з'явилися би Микола Хвильовий та Валер'ян Підмогильний.

І справді, після «Санаторійної зони» (1924) та «Міста» (1928) писати, як колись, стало ознакою поганого смаку і тону. Звичайно, жодна літературна зміна не є моментальним актом, модернізація (а саме так найкраще назвати те, що сталося з українським романом) визрівала зсередини, поки література опановувала різні мови, стилі, шари життя, почуттів і мислення. Однак творців нового роману — новаторів, модернізаторів, революціонерів прози — в короткий проміжок двадцятих років було не два, а три. Окрім Хвильового та Підмогильного, існував іще Віктор Петров, їхній сучасник і майже ровесник (він народився 10 жовтня 1894 року в Катеринославі), однак людина цілком іншої біографії та мистецької долі. Того ж самого 1928 року, коли завершувалася знаменита літературна дискусія, головним героєм якої був Хвильовий, коли «самозліквідувалося» ВАПЛІТЕ, коли в харківській «Книгоспілці» вийшов роман Підмогильного «Місто», в київському видавництві «Сяйво» з'явився перший роман Віктора Петрова «Дівчина з ведмедиком», підписаний ім'ям В. Домонтович. У наступні два роки Петров опублікував біографічні романи «Аліна і Костомаров» (1929) і «Романи Куліша» (1930), обидва під власним прізвищем. Критика сприйняла «Дівчину з ведмедиком» кисло, хоча

не громила. А Петров, не переставши писати художні твори, публікувати їх обачно припинив. Можливо, й через закриття приватних видавництв, зокрема «Сяйва», де планувався до виходу наступний його роман «Доктор Серафікус».

Як склалася доля Хвильового, Підмогильного, та й цілого їхнього покоління, відомо: цих упродовж довгого часу заборонених, а потім, на початку дев'яностих років, ентузіастично відкритих письменників уже давно канонізовано й досить непогано вивчено. Творчість Віктора Петрова, відомого також за псевдонімами В. Домонтович і Віктор Бер, залишається маловідомою, навіть загадковою. Його літературна й життєва доля була зовсім інакшою і значно складнішою. Він паралельно прожив декілька зовсім відмінних життів, які не лише не перетиналися між собою, а немовби заперечували одні одних.

Підмогильний та Хвильовий, користуючись означенням Петрова, якого він ужив до Чупринки, Вороного, Самійленка, Олесея, були автодидактами, — він же був професором. В українській літературі це автоматично відсувало на маргінес. Однак, маргінальна позиція в літературі його, здається, влаштувала. Адже вже наприкінці двадцятих він уважався найяскравішою постаттю серед молодого покоління науковців Академії наук. Сьогодні можна з певністю сказати, що він справив відчутний вплив на декілька гуманітарних дисциплін: етнографію, антропологію, археологію, літературознавство. Підмогильний і Хвильовий були передовсім письменниками, Петров був передовсім науковцем, який забавлявся літературою, як екстравагантним хобі. Його органічним середовищем в українській літературі стали неокласики, котрі, як і Петров, мали добру освіту й поєднували професійні наукові заняття з літературними. З Миколою Зеровим Петрова познайомив Павло Филипович у кінці 1918-го чи на початку 1919 року. Петров часто заходив до журналу «Книгар», що його редагував Зеров, потім у 1922—1923 роках вони разом учителювали в баришівській трудовій школі на Київщині. Пізніше обоє працювали в Академії наук. Згодом, уже після війни, Петров одружився з удовою репресованого й розстріляного Зерова Софією. Найближчі стосунки пов'язували Петрова з Максимом Рильським. Із Филиповичем 1925 року виношувався спільний проект видати збірку прози неокласиків. Зрозуміло, чому Юрій Шевельов пізніше назве Петрова-Домонтовича «шостим у гроні».

Неокласики вийшли з середовища Київського університету. Їхніми науковими школами були семінари професорів Володимира Перетца та Андрія Лободи. Тут на історико-філологічному факультеті у відділі слов'яно-російської філології (по закінченні Холмської гімназії 1913 року) навчався Віктор Петров. Після закінчення університету в 1918 році його було залишено при університеті як професорського стипендіата. Це означало, що він мав готуватися до посади професора російської мови й літератури. Він залишався стипендіатом до реструктуризації університету в Інститут Народної Освіти, яка відбулася 1920 року. Для заробітку викладав у двох київських навчальних закладах: російську мову — в гімназії Ремезова та українську мову й літературу — в учительській семінарії.

В університеті Петров брав участь у фольклористичному семінарі Андрія Лободи. Це до великої міри вплинуло на вибір першої наукової кар'єри в галузі етнографії і привело його в Етнографічну комісію Української Академії наук, якою так само керував академік Лобода. В ній Петров працював чи то від 1918-го, чи то від 1924 року (й першу, й другу дату назвав сам Петров, який в автобіографічних довідках часто подавав про себе різну, подеколи взаємозаперечну інформацію). Через хворобу академіка Лободи, і, звичайно, завдяки своєму адміністративному хистові Петров від 1927 року по суті керував усією роботою Етнографічної комісії, крім того, писав і публікував численні студії з етнографії, за які того ж 1927 року отримав срібну медаль Всесоюзного географічного товариства.

Комісія провадила величезну роботу, випускала два періодичні видання, мала чимало працівників і тисячі кореспондентів по Україні. В кінці двадцятих комісії велено було зосередитися на фольклорі радянських трудящих, будівників Дніпрельстану, наприклад, однак сам Петров працював над значно серйознішими темами: «Українські народні легенди про неплідну матір та ненароджені діти», «Українські народні варіанти легенди про злих жінок», «Міфологема сонця в українських народних віруваннях» тощо.

Паралельно він займався літературознавством, на початку двадцятих написав ряд украї цікавих досліджень про Григорія Сковороду, дещо пізніше — про Пантелеймона Куліша. 1929 року у Збірнику Академії Наук вийшло його фундаментальне дослідження «Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки. Життя. Ідеологія. Творчість». За нього він 1930 року отримав докторат від

Академії наук, яка після ліквідації університетів дістала право надавати наукові ступені. Його опонентами були Перетц та Лобода.

Але найбільше в передвоєнні роки Петров займався археологією. Він часто виїжджав в експедиції. В широкому діапазоні його тодішніх археологічних зацікавлень на перше місце можна поставити дослідження й кодифікацію так званих «полів поховань» зарубинецької та черняхівської культур. Йдеться про могильники коло сіл Зарубинці та Черняхів на Київщині й аналогічні пам'ятки в інших місцях України, щодо походження яких (слов'янського чи германського) точилася наукова та ідеологічна полеміка. Під редакцією Петрова мав вийти багатотомний «Корпус» пам'яток культури «полів поховань». Війна не дала завершити проект, однак через двадцять років ці дослідження стануть фундаментом для його праці «Етногенез слов'ян».

Він писав і з етнографії, і з літератури, і з філософії, проте написане часто лягало до шухляди. (В короткій автобіографії, поданій 1945 року до Українського Вільного Університету, Петров зазначив, що є автором «до 200 друкованих праць».)

Здається, становище Петрова не надто відрізнялося від того, в якому на переломі двадцятих опинилося чимало з його колег — письменників і науковців. Почалося цілеспрямоване нищення української інтелігенції. Для Петрова певні загрозливі сигнали пролунали в 1928 році. Це був рік розгрому Академії наук, де він мав достатньо впливову посаду. Розгром почався з того, що офіційно називалося перевиборами Президії. Втратив посаду віце-президента й голови Управи Сергій Єфремов, не було затверджено на Неодмінного секретаря Агатангела Кримського, поза керівництвом опинився Михайло Грушевський. 1928 рік проходив під знаком «викриття» Єфремова, дещо пізніше почалося «викриття» Кримського, в якому, за офіційною інформацією, взяв участь Петров, запланувавши велику статтю, чи навіть брошуру, «Науково-політична діяльність А. Кримського», — але, правда, не дописав і не надрукував її.

Участь у кампанії проти Кримського була відходом від принципів, якщо вони існували. Однак усний виступ проти Кримського, очевидно, не переконав владу в лояльності Петрова. 1929 року, згадувала Полонська-Василенко, Петров отримав запрошення на з'їзд філологів до Праги, але Народний комісаріат освіти, якому підлягала академія, не дав дозволу на подорож. Яким було тоді його формальне становище, добре видно з офіційного документа — резюме комісії, котра 1930 року проводила чистку апарату Академії наук: «Зняти з керівника Етнографічної комісії за допущення політичних вивихів та перекручень як у своїх деяких працях, так і в деяких матеріалах комісії. Зважаючи на визнання своїх помилок, а також зважаючи на його громадську активність за останній час, — залишити Петрова В. П. на некерівній посаді наукового співробітника в Комісії етнографії». Хмари розвіялися, загроза залишилася. Очевидно, в цей час почалася співпраця Петрова з режимом. Він друкував кон'юнктурні статті російською мовою на зразок «Буржуазна фольклористика і проблема стадіальності», в ідейну суть яких, очевидно, не вірив, але вправно імітував риторику «марксистсько-ленінської методології».

В січні 1941 року Петрова призначили директором Інституту фольклору. В цій ролі він організовував евакуацію інституту на Схід, тим часом сам опинився в окупованому німцями Харкові, найвірогідніше в ролі радянського шпигуна. Редагував «Український засів», у якому в 1942-43 роках надрукував роман «Без ґрунту». В 1943 році Петров у Львові, в 1944-45 — в Берліні. В обох містах він працює в українських наукових інституціях. З початком академічного та мистецького життя в таборах ді-пі (displaced persons) Петров став однією з найважливіших його постатей. Він викладав у Вільному Українському Університеті та в Богословській Академії в Мюнхені, він був одним із засновників Мистецького Українського Руху, працівником видавництва «Українська трибуна», членом редакції журналу «Арка» та ін. Видав два романи: «Доктор Серафікус», нібито написаний в 1928-29 роках і перероблений у сорокових (1947), і книжковий варіант «Без ґрунту» (1948), чимало оповідань і десятки статей на різноманітні теми — від кризи модерної фізики до антропології і творчості Тараса Шевченка. Він виявляв неймовірну активність, працював за трьох і навіть офіційно потроївся: його художні твори виходили за підписом В. Домонтович, філософські — за підписом Віктор Бер, а літературознавчі, етнографічні, антропологічні — за підписом Віктор Петров.

У Німеччині Петров перебував близько п'яти років. Близьким друзям видавалося, нібито він чогось боявся. Коли українці почали отримувати візи до США та Канади й масово виїжджати з

таборів, він планував виїхати якнайдалі, можливо, до Латинської Америки; але 18 квітня 1949 року за загадкових обставин зник із Мюнхена, в якому мешкав.

В еміграції не бракувало різних гіпотез із приводу зникнення Петрова: від версії, що його вбили радянські агенти — до версії, що його вбили бандерівці. Вважаючи його покійним, Шевельов у спогадах назвав Петрова «найбільшою інтелектуальною постаттю серед української еміграції». Проте 1955 року з виданої у Москві книжки Олександра Монгайта «Археологія в СРСР», а саме з іменного покажчика археологів, на Заході стало відомо, що Петров перебуває в Радянському Союзі. Новина шокувала його колишніх друзів; еміграційна преса тим часом зреагувала на це відкриття статтями про «юду» і «зрадника».

А сам Петров 1956 року з'явився в Києві, прибувши нібито з Москви, й почав працювати в Інституті археології. Життя почалося втретє. Домонтович і Бер назавжди зникли, як і пов'язані з цими іменами творчі іпостасі. Петров сконцентрувався на археології.

Очевидно, його становище було двозначним. Він працював в академії, однак його наукові звання були анульовані. 1966 року його нагородили військовим орденом і присудили ступінь доктора філологічних наук за сукупністю праць. Він видав декілька нових досліджень. 1968 року в Москві російською мовою опубліковано «Підсічне землеробство», а в Києві — монографію «Скіфи. Мова і етнос». Праця «Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика» вийшла 1972 року посмертно: Віктор Петров помер 1969 року й був похований у Києві на військовому кладовищі.

1988 року видавництво «Сучасності» в Нью-Йорку видрукувало три томи прози Петрова (упорядником був Юрій Шевельов), зазначивши ім'я автора як «В. Домонтович». Величезну кількість розкиданих по періодиці наукових праць Петрова поки що не зібрано в окреме видання.

Досі не має відповіді запитання, чи був Петров радянським шпигуном у 1941–49 роках і в чому в такому разі полягали його завдання. (Якщо справді був, то дуже своєрідним: окрім усього іншого, він 1944 року написав книжку «Українські культурні діячі — жертви більшовицького терору». Її надрукувала 1959 року на своїх сторінках «Українська літературна газета», — це була одна з перших в українській культурі книжок, яка так фахово й переконливо аналізувала тоталітарну систему й механізм її репресивного апарату.) Питання про шпигунство заступило важливішу проблему, а саме видання та вивчення багатогранної наукової та літературної спадщини Петрова. Адже навіть вибіркоче з нею знайомство переконує, що перед нами один із чільних українських прозаїків двадцятого століття, а також ключова постать нашої гуманітарної науки цього ж самого періоду.

Петров залишається загадкою, ребусом, своєрідним сфінксом чи навіть Мефістофелем української культури. Те ж саме можна сказати про Домонтовича — його літературну креатуру. Мало не кожен Домонтовичів рядок містить парадокс, виклик, провокацію. Це письменник, який в уста героя першого ж свого роману вкладає слова про те, що «мораль є справою звички» і якого в архетипальному сюжеті про Ісуса та апостолів найбільше приваблює механізм зради (оповідання «Апостоли»). Він — науковець — оголошує: «Кожен учений — труп» і довго насміхається над безплідним накопичуванням приміток і бібліографій, що називається наукою. Він, який мав би з дитинства засвоїти любов до «вишневих садків» і «річок раставиць», пише: «Я не люблю природи, якою вона є... Краєвид повинен розкриватися з тераси ресторану. Природа повинна бути подана при столикові кав'ярні...». Нарешті він, який мав би сумувати над долею Катерини, милується своєю героїнею Зиною, котра говорить: «...кохання є спосіб звільнитись од шлюбу, одруження, родини, — всього, що зв'язує й може зв'язати мене і волю...».

Остання фраза потребує невеликого коментаря. В прозі двадцятих років тема сексуальності за популярністю поступалася лише темі політики. Однак Зинина версія жіночої сексуальної поведінки звучить значно провокативніше за еротичні фантазії Марти з «Невеличкої драми» чи доступність Аглаї з «Вальдшнепів». І хоча Іполіт Михайлович Зини не розуміє, проте її дуже навіть добре розуміє Домонтович. Він захоплений жінками, котрі зневажають сентименти й прагнуть позбутися «невинності». З погляду класичної української літератури Зина, Вер, Лариса уособлюють суцільну антижіночість, емоційну стриманість, невіддільність фальшивим умовностям моралі. Надмір як лицемірних умовностей, так і емоцій (зокрема в літературі) Домонтович уважав за фатальну ваду й життя, й літератури.

Та все ж його інтелектуальна проза має акцент інтимності. Вона вражає очевидними паралелями з тим образом самого Петрова, який складаємо з уламків його біографії. Ось портрет: «Я — масивний і огрядний у синьому піджаку, в золотих окулярах, респектабельний і певний себе» («Без ґрунту»). А ось професійні риси: Іполіт Миколайович Варецький, інженер-хімік, колекціонер рідкісних видань та автор доповіді про українських інтролігаторів XVII віку («Дівчина з ведмедиком»), Василь Хрисанфович Комаха, професор ІНО, автор книжки «Особливості синтакси грецьких написів у ляпідарних пам'ятках північного Причорномор'я» («Доктор Серафікус»), нарешті Ростислав Михайлович, консультант Комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва — головний авторитет України з питань архітектури («Без ґрунту»). Численні розміркування цих професорів і вчених на різні теми за стилем дуже скидаються на статті самого Петрова. Вставні есеї, яких дуже багато в його романах, іноді мають концептуальне пов'язання з інтелектуальною колізією твору (як-от про Макіявеллі з «Дівчини з ведмедиком» або мотив музики Шимановського в «Без ґрунту»), а іноді це просто блискучі інтелектуальні начерки, пришиті до канви оповіді білими нитками. Однак органічність тексту не турбує автора, тому зайвих для сюжету інтелектуальних відступів у його прозі безліч. Вони надають їй вигляду синкопованого ритму та ексцентричності — саме таких ефектів, здається, і прагнув автор.

Існує колосальна спокуса перекинути міст між автором і його героями. Петров уважав, що Микола Костомаров наділяв своїх героїв рисами характеру, притаманними йому самому. «Зрештою, кожна людина, писавши про інших, пише тільки про себе», — зазначалося у зв'язку з Костомаровим. Аналогічне, мабуть, можна сказати і про самого Петрова в ролі Домонтовича. Адже він теж зашифровував себе в своїх романах. Він загалом страшенно любив тему масок, гри, текстів-шифрів. Зашифровування було формою саморефлексії. Література давала свободу самовияву, немислиму в науці. І річ не лише в небезпеках часу, а в особливостях авторського письма. Роман був дзеркалом, у якому автор з інтересом роздивлявся себе самого, змінюючи маски.

Всі три інтелектуальні романи Домонтовича є любовними романами. Що може бути кращою темою для філософського аналізу, ніж людські почуття, людська сексуальність, і людські умовності, які оточують те й друге? Найпарадоксальнішими типами є, звичайно, герої-чоловіки Домонтовича, яких із погляду традиційного роману легше назвати анти-героями й анти-коханцями. Найекстравагантніший герой-коханець — це, звичайно, Комаха-Серафікус, про якого автор раз у раз зазначає: «Величезне тіло Комахи і його червоне, голене, квадратове обличчя здавалося купою м'яса». Однак саме він — ця купа м'яса, цей ненормальний професор, який перед сном п'є холодну воду з цукром, щоб не завдавати собі клопоту заварюванням чаю, — переживає серафічний духовний шлюб із художником Корвиним, роман із Тасею, який відбувається винятково в його уяві, саме він, майже як герой Набокова, закоханий у п'ятилітню німфетку Ірцю, саме він переживає «скупе, голе, схематичне» кохання з Вер, котре нагадує «кістяк скрипки на картинах Пікассо». І, звичайно, всі ці почуття нікуди не приводять його, тому й роман завершується на невизначеній ноті.

Як любовні романи твори Домонтовича провокативні своєю несентиментальністю. Вони еротичні не зображеннями голого тіла, а напруженою почуттів і ситуацій. Любов у них завжди незвершена, приречена цілком із філософського погляду: в ній немає нічого надійного, кохання не лише не триває, а деструктивне. Всяке почуття з екзистенційного погляду приречене на крах. І водночас воно гостре й прекрасне тим, що дає солодко-гірке розуміння фінальності, як у знаменитому вірші Рильського про «червоні яблука», в якому є рядок: «Я піду і, може, більше не прийду».

Чоловіки-герої Домонтовича складають тип і з іншого погляду. Автор усіляко підкреслює їхню раціональність, бо тільки раціональна людина може бути сучасною. Не дарма Варецький передовсім інженер, а Комаха викладає наукову організацію праці. Але герої Домонтовича настільки раціональні, що ця раціональність стає самодеструктивною. В примітці до розділу з «Доктора Серафікуса», який друкувався 1946 року в журналі «Рідне слово», автор підкреслював, що в образі героя він «змалював образ „технічної людини“, дав один із можливих варіантів людини, що втілює в собі „асоціальний техніцизм“, абстраговану фаховість». Отже, в тому, що Серафікус є своєрідний український «гомо фабер», Домонтович бачив актуальність роману в «наш час» — тобто в сорокові роки. Ця актуальність не зменшилася і в наш час, через

п'ятдесят років після написання роману. Адаже техніцизм цивілізації лише збільшився в незліченну кількість разів.

Але, звичайно, техніцизм не є вичерпною характеристикою протагоністів Домонтовича. Вони роздвоєні. З одного боку, вони раціональні та логічні, з другого боку, їхня поведінка межує з ірраціональністю, абсурдом, майже божевільям. Тому тінь забороненого, але докладно прочитаного Фрейда, падає на окремі ситуації цих романів. У них ніколи немає однозначних почуттів або оцінок. Це завжди любов/ненависть, це завжди суперечлива інтрига, це завжди аргумент, побудований за принципом: з одного боку... з другого боку... Всі герої — бібліофіли, однак страждають на втому від книжок. Усі пишуть, однак не люблять слів, знаючи їхню зрадливість і неточність. Усі вже усвідомили істину, котру на цей момент не проголосили ні Гайдеггер, ні Барт, а саме, що не ми пишемо мовою, а мова пише і говорить нами.

Попри цю приреченість на залежність від мови, вони займаються науковою працею. Остання — вищий вияв раціональності. Є лише знання, і жодних сентиментів. Але саме знання, інтелект породжують неприкаянне безгрунтянство, самотність, хиткість морального фундаменту. За логікою автора, втрата ґрунту стає особливо зрозумілою, коли Ростислав Михайлович (а разом із ним, вірогідно, й Петров) десь у середині тридцятих приїжджає у відрядження до рідного міста Дніпропетровська. Парадоксально, але саме в рідному місті остаточно втрачає сенс поняття «рідного».

В усіх романах Петрова дія відбувається в ретельно виписаному інтер'єрі помешкання, в ресторані (з ресторанных сцен можна збагнути, що автор — справжній гурман і експерт у напоях), на міській вулиці. «Без ґрунту» за топосом роман дніпропетровський; два інші, «Дівчина з ведмедиком» і «Доктор Серафікус», з їхніми вулицями, ресторанами, букіністичними крамницями, трамваями, Трухановим островом (добрим місцем для еротичних мандрівок) і «кінами» — цілковито київські. У Петрова любов до цього міста є не завойовницькою, як у Підмогильного, а природною. Ця відмінність між двома урбаністами має не одне пояснення, однак передовсім її зумовили кілька десятків кілометрів між Катеринославом, де народився Петров, і селом в околицях Катеринослава, в якому народився його земляк Підмогильний.

Тільки в місті герої Петрова і він сам можуть почуватися більш-менш щасливими. Хоча щастя вони не здатні досягнути із суто концептуальних причин. Щастя є неможливістю, як і кохання, шлюб, батьківство, насолода від праці. Можна шукати політичних причин цієї неможливості в обставинах часу — і це, звичайно, буде правомірним, проте це так само глобальна філософська неможливість, що дозволяє зарахувати Домонтовича до європейських письменників екзистенціалістів. Як екзистенціаліст Домонтович міркує про сутність людини, поставленої поза історію і суспільним буттям, про множинність її ідентичності, про плинність часу та релятивність істини, про абсурдність життя та нездійсненність свободи. Тому всі його герої в свій спосіб проживають цілий спектр екзистенційних станів, серед яких тривога, нудьга, непевність, навіть невроз, які з часом найдуть своє втілення на сторінках Камю і Сартра. Любов до міста, красивих речей, рідкісних книжок і доброго вина пом'якшують трагізм романів Домонтовича. Як філософ він позбавлений оптимізму, віри в гуманістичні цінності — після Ніцше це звучало би просто непристойністю. Але Домонтович є водночас іще й естетом, навіть гедоністом. Крім того, він знає, що найкраща зброя проти песимістичного надриву — це іронія. Іронічні коментарі до літературного життя та чільних мистецьких і наукових постатей часу є чи не найбільшою провокацією для звиклої поважати своїх класиків української літератури. Коли на маргінесі художньої оповіді з'являються реальні постаті, то коментар є завжди несподіваним. Відтак Рильський у «Дівчині з ведмедиком» згадується як підтвердження тези, ніби поети не мають потреби в бібліотеках, та як експерт у виборі тістечок; академік Яворницький у «Без ґрунту» (Данило Йванович Криницький) — це постать тотально загублена в часі, «худорлявий дідусь, в золотих окулярах, у чорному сурдугі, білій пожевклій краватці та в такому ж пожевклому прямому стоячому комірці, що їх носили років 40–50 тому»; поет Філянський (Арсен Петрович Витвицький) — ще більше загублений, зворушливий і смішний. А ось саркастичний портрет неназваного, але легко впізнаваного Сергія Єфремова: «Пулька преферансу, висока смушева шапка, піджак, одягнений поверх вишиваної сорочки, вишневий садок біля хати, самотня вулиця на околицях міста, джмелина тиша!.. Як і всі політичні діячі першого двадцятип'ятиліття 20 століття критик говорив, дещо гаркавлячи, пришелепкувано».

Можна вважати Домонтовича несправедливим, жорстким, ядучим, — але його романи є добрим коментарем до літературно-академічно-мистецьких сцен і мод Києва від першої світової війни до середини тридцятих. Петров був у них органічно зінтегрованим, Домонтович зафіксував на сторінках своїх творів.

Перенасичуючи свої романи парадоксами й карколомними інтелектуальними провокаціями, Домонтович не дбає про форму, про закони жанру, про красу стилю, про мелодійність речення, про те, що коли слово закінчується на приголосну, то наступне бажано почати з голосної, про те, що в текстах забагато русизмів (от якби по них у свій час пройшовся добрий редактор — Ігор Костецький нібито редагував «Доктора Серафікуса», але, знаючи його власну розхристану прозу, доволі важко уявити, в чому полягало це редагування)...

«Ну і що?» — скажемо ми, припинивши цей далеко не повний перелік Домонтовичевих вад. У його романах є щось значно цінніше за красиво складені слова. В них є заряд парадоксальних думок, котрі мають магічну привабливість. До цих романів, їхніх героїв і сюжетів, немає ні легкого, ні єдиного пояснення. Вони живуть, дихають енергією, провокують на критичний перегляд будь-яких істин, канонів, вірувань, національних та інтернаціональних святощів. Інтелектуальна провокація Петрова-Домонтовича триває.

Соломія Павличко

Доктор Серафікус

Розділ I

Мінливо й мляво перебігають світлі струмки по великій круглій фонтанній мушлі. Зміна білявих струмків в абстрактних арабесках тіней розбиває увагу своєю безпредметністю. Перебіг тіней, падіння бризок, плюскіт води символізують для Комахи усталений спочинок на півгодини в скверику, коли він, напрацювавшись у бібліотеці, повертається додому.

Після врочистої мовчазності бібліотеки, де лунке шепотіння й рип пера виростають у погрозу уявленої катастрофи, після книжкової тиші, коли біла одноманітність прямокутників паперу, книжок, лискованої площини стола замикає в собі обрій вражень, — зелень дерев і дитячий метушливий галас заспокоюють. Галас заспокоює тим, що дратує.

Ірця біжить, підстрибуючи, назустріч:

— Дядько Комаха прийшов. Дядько Комаха! Добридень, дядю Комахо!

Дядя Комаха обережно стискує маленьку руку, кладе свого портфеля з книжками на лавку й сідає.

— Добридень, Ірцю! Як ти себе почуваєш?

— Дякую, дядю Комахо. Гаразд. Покажи, які в тебе сьогодні книжки.

Власне, її цікавлять не книжки, а малюнки. Ірці байдуже, що дивитись, аби дивитись. Вона охоче переглядатиме й праці акад. Павлова, і Рошерівський «Mythologisches Lexikon», і атлас Мікеньських розкопін, і таблиці з уламками посуду в трипільському УАН-івському збірнику, і портрет Ервіна Роде або Федора Вовка.

В Ірці досить розвинене почуття умовности, щоб на свої запитання задовольнитися з тих двох відповідей і пояснень, які вона дістає від дяді Комахи, дарма що деякі з цих відповідей межують із знушенням.

— Що це? — питає Ірця, показуючи малюнок доби палеоліту, де на камінці вирізьблено не то ведмеда з головою коняки, не то коняку з лапами ведмеда.

— Це, — пояснює Комаха з щирою й непідробленою сумлінністю людини, що звикла ніколи не зважати на аудиторію, — це рінерит з оріньякської стоянки Реб'єр.

Дівчина одриває голову від книжки, щоб подивитись, чи він жартує, чи ні. Упевнившись, що він говорить серйозно, і, муслячи п'ятирцію слиною, вона перегортає сторінки далі.

Людські постаті в тваринних машкарах, подібні на американських мавпочок з дротяними ніжками, привертають увагу Ірці. Ірця тикає брудними заслиненими пальцями, лишаючи на сторінці пляму, і питає:

— А це?

— Це малюнок на костяній таракалці Мадленського шару з-під скелі Меж на півдні Франції.

Оці-о люди танцюють святий танець сарн.

Ірця захлинається од веселого реготу.

— Які смішні! Які вони смішні! І я хочу так!

Ірця починає плигати, у стилізованій подібності відтворюючи рухи людей кам'яного віку.

Таблиці в книжках з рефлексології можуть зворушити її не менше од картин сучасних французьких та німецьких експресіоністів. Цікавість Ірчина така різноманітна й всеосяжна, що досягає ступенів мудрої й лагідної байдужості: її байдуже, що дивитись, аби дивитись. Усе вона сприймає з однаковим захопленням. Не любить Ірця лише тих книжок, де нема малюнків, ані таблиць.

Перегорнувши таку книжку з початку до кінця і ще раз розкривши її, щоб саму себе перевірити, вона розчаровано каже:

— Який ти, справді, такий, дядю Комахо!

— Який?

— А такий... — вона підшукує слова і несподівано для себе знаходить: — Такий абсолютний дивак!.. Навіщо ти носиш з собою зовсім порожні книжки?

Комаха задрить Ірці. Після тридцятьох років усі книжки здаються прочитаними і всі продуманими. Він уже пізнав ту гірку огиду пересиченості перед книжками, отее *taedium libelli*, що з року в рік збільшується і що від нього попри всі зусилля вже ніколи не можна звільнитись, коли зникає колишня юнацька віра в книжки і марною стає надія, що якась нова книжка раптом, як виграш у лъотерії, принесе несподіваний дар визволення.

Така доля кожної людини, що має справу з книжками. Книголюби, які все своє життя проводять у бібліотеках, приходять до бібліотеки з любови до книжок, щоб серед книжок загубити її.

Бібліофіли, бібліологи, бібліотекарі майже ніколи не пишуть книжок. Іноді, правда, серед них можна натрапити на осіб, що з маніякальною упертістю протягом десятиліть незмінно працюють над однією якою-небудь працею, але вони ніколи її не кінчають.

Це як у шлюбі: перше почуття оджито, і від кохання лишилася тільки звичка, якої нема змоги з себе скинути. Коли й є будь-які рештки кохання, то тільки ті, що притаманні звичці. Тільки звичка, та ще млявість і байдужість не дають повстати проти колишнього кохання й обернути його в ненависть, спалити його, як Герострат спалив храм Діани Ефеської й Омар, небіж Магометів, — Олександрійську бібліотеку.

В віці, через який уже переступив Комаха, і думки, і книжки здаються такими нерадіними й безобрійними, як і дні, що їх віддано книжкам, лекціям і бібліотеці. В байдужості Комахи не лишилося вже жадної краплі цікавості. Нічого, окрім звички.

Ірцю турбує питання: «Чи буде ще раз літо?» Для неї рік — доба. Рік згодом вона зовсім не та, що рік тому. Для Комахи дні, тижні, роки зливаються в один одноманітний плин, що в ньому тижні, місяці, навіть роки линуць і зникають непомітно. Для Ірці кожен день — відкриття нових країн і незаних обривів. Невеличкий обшир коло неї в садку, на майдані, де вона бавиться, ховає безліч ніким не знайдених і не уловлених скарбів. Кожен новий наступний день для неї — радісний і щедрий подарунок всеблагої долі. Для Комахи день замкнено в усталений розклад незмінно в певні години і хвилини повторених вулиць, бльокнотних нотаток, прочитаних лекцій, перегорнених сторінок, списаних аркушів і переглянутих студентських справ. Для Ірці день безмежно довгий. В розпорядженні Комахи є лише півгодини, коли він дозволяє собі посидіти в садку, погрітись на осінньому сонці, порозмовляти з Ірцею — єдиний його протягом дня співрозмовник, — щоб потім поспішити додому, заснути на годину і сісти ввечорі знов за книжку, коректи й рукописи.

З людьми Комаха ніяковий, стриманий і мовчазний. З Ірцею він балакучий і веселий. З Ірцею він навіть жартує і бавиться, чого в інших випадках од нього аж ніяк не можна було б сподіватись.

Комаха з Ірцею приятелюють нещодавно. Якось, нудьгуючи в півдрімотній утомі після кількох лекцій в ІНО та сидіння над книжками, Комаха спочивав на лавочці в садку, а коло нього

маненька дівчинка ліпила з землі, якої вона нашкодила на доріжці, пиріжки. Дівчинка була стандартна п'ятилітня дівчинка: огрядненька, пухка, рожева, ясноока й ясноволоса. Десь на перехресті надривно дуділи в дудки комборбезні карасинщики, трамваї дзвеніли і гуркотіли, вози, вантажені вугіллям, здригались на бруку вулиці, хлопчики вигукували останні новини про вибори в англійський парламент, святкування МЮДу, таблиці виграшів. Вересневе сонце гріло м'яко й лагідно. Соняшні плями тремтіли на доріжках, посипаних жорствою. Фонтан плюскотів, і ясні струмки перебігали на великі й круглі фонтанні мушлі. Малі діти гуляли на майданчику коло фонтану, наспівуючи, присідаючи, розкидуючи руками: «Отакий високий! Отакий широкий!» Це про пиріг... Серафікус кунав. Дівчинка коло нього копіралася в засміченому поросі. Вона щось шепотіла, заглиблена в свої справи, відсутня для всього того, що не стосувалося до її роботи. Дівчинка сподобалася Комасі своєю серйозною уважністю. Він розглядав її згори вниз крізь лінзи своїх окулярів, але вона не звертала на нього уваги. Він не існував для неї, як не існувало й нічого довкола, окрім купки порошу та бруду, з якою вона вовтузилася.

Діти то є діти... Коли скласти пальці «козою», зробити страшні очі та погрозово приказувати: «коза-дереза, за півбока луплена», ніби й справді коза хоче рогами забодати, діти регочуться до гикавки. Спосіб бавитися з дітьми загальноживаний і традиційний.

Щоб зав'язати знайомство з дівчинкою, Комаха скористувався з цього малооригінального, досить трафаретного звичаю: пальці, складені, ніби роги, схилена голова та приказка речитативом.

Дівчинка одступила на крок:

— Де ти навчився такого хуліганства? Я такого не люблю!

Вона була надто серйозна й надто обурена, ця поважна й незалежна п'ятилітня дівчинка, щоб Комаха не засміявся. З чемности дівчинка на його сміх відповіла посмішкою. Вона не хотіла ображати чужого дядю, що не вмів поводитися з дітьми. Вона трималася з дядею протекціонально, як старша, досвідченіша й розумніша. Такий тон і манеру в ставленні до Комахи вона засвоїла з перших же днів знайомства з ним.

На звичайне запитання, з яким годиться звернутися до малої дитини:

— Як твоє ім'я? — вона відповіла не відповіддю і не мовчанкою, крутячи пальцями кінчик фартушка й сором'язливо дивлячись убік, а запитанням від себе:

— А тебе?

А тому, що незнайомий дядя міг не зрозуміти, про що його питають, вона, уточнюючи, повторила запитання:

— Як тебе звуть?

Він відповів:

— Комаха!

Вона підвелася, відступила вбік, заклала вимазані рученята за спину, виставила наперед своє кругленьке черевце і запитала:

— Справді?

— Справді.

Дівчина замислилась. Вона повернулася до нього всім своїм тулубом і досить довго розглядала Комаху, його обличчя, вбрання, руки, довгі ноги й великі черевики. Вона обдивилася його з ніг до голови. Тоді підвела очі — такі прозорі і ясні, — ще дещо поміркувала й, прийшовши до певного логічного висновку, сказала:

— А чому ти такий дуже великий, якщо ти комаха? Адже ж комахи бувають маленькі?

Вона ще раз поглянула на нього, великого, гучногосого й чудного. Надто чудного, щоб бути подібним на людину, і надто великого, щоб бути тотожним комашині. Вона шукала поєднання суперечностей, логіки в явищах, що спростовували одне одне.

Якщо цей Комаха і був людиною, то якоюсь іншою, не такою, як уся решта. Попри всю свою грузьку, тяжку масивність, він здавався абстракцією й фікцією. Швидше, справді, не людина, а похмурий гном, що живе в таємних льохах, глухих, заплутаних підземних переходах, відлюдкуватих самотніх печерах, що не звик бувати серед людей і радіти, побачивши сонце. У нього було щось од гомункулуса, колби, лябораторії, од легенди про Фавста, од плянківських теорій, од химер, ілюзій, схем і формул. Ані його величезне тіло, ані його червоне, голене, подібне на шматок свіжого м'яса, обличчя не переконували в реальній правдоподібності його існування.

У Комахи була непропорційно велика голова з опуклинами на чолі, а на м'язистому широкому носі він, надто короткозорий, замість окулярів носив складні лінзи, що в них світло розкладалося на геометричні блиски, на трикутники, куби, квадрати, ніби геометризоване світло перетворювалося на математичну схему. Сказати б, носив він свої важкі лінзи не для того, щоб дивитись на світ і людей, а з навмисною метою експериментувати над світлом.

Ірця оглядала, зважувала, міркувала, оцінювала і тоді, після павзи, висловила певне гіпотетичне припущення:

— Може, ти не проста комаха, а такий великий комашиний тато?

І тоді відповіла на дядине попереднє запитання:

— Мене звуть Ірка!

Але, за деякий час, внесла поправку:

— Ірусенька!

Це здавалось їй переконливіше і певніше, якось ніжніше й інтимніше. Очевидячки, вона дійшла до висновку, що дядя, який з нею почав розмову, заслуговує на довіру й визнання. Можливо, вона захотіла піддобритись або виставити себе в кращому світлі («Ірусенька, гарна дівчинка», а не так: «Ірко, йди-но сюди!»).

— Я живу там! — сказала вона і показала пальцем на будинок через вулицю за сквериком. — А де ти живеш?

— Я живу там!

Він махнув рукою в напрямі будинку, де мешкав.

— Далеко?

— Не дуже!

Наступного дня Ірця перша підійшла до Комахи, спинилась у кількох кроках від нього, заклала руки за спину, схилила голову набік і з хвилину роздивлялась. Уважно роздивившись, вона запропонувала Комасі:

— Коли ти комашиний тато, то я хочу бути за комашину маму! Ти нічого не матимеш проти?

Одержавши згоду, Ірця побігла розповісти сенсацію своїм приятелькам.

Вона пишалась перед іншими дівчатками, що гуляли в скверіку, з надзвичайности свого нового знайомства. Шанолубство маленької жінки було задоволене вщерть. Така екстравагантна шлюбна угода!..

Комаха міг бачити, як приятельки Ірчині, ховаючись за деревами й обережно, з цікавістю й жахом визираючи з-за дерев, дивилися на нього, а Ірця пояснювала:

— Це комашиний тато!.. У нього є комашині лапки, тільки він ховає їх, а комашині вусики він голить. Я все знаю, бо я комашина мама: він сам просив мене, щоб я була за його комашину маму.

Останнє твердження Ірчине не зовсім відповідало дійсності, та Ірчине серце було таке повне ясного захоплення, що не варт було зважати на будь-які дрібні неточності. Істина деталей повинна була гармоніювати з істиною цілого.

Того дня Ірця зустріла Комаху з хитрою й задерикуватою посмішкою:

— А я знаю щось!

— Що ж ти знаєш, Ірцю?

— А я знаю щось.

— Скажи, що.

— А я не скажу!

— Чому ти не скажеш?

— А так, не скажу!

— Ну, не скажеш, і не треба.

Але це не було цікаво: «Не треба!» Вона мусіла була поділитися з кимсь тайною, що її вона знала, й дівчинка почала знов:

— А я знаю!

Пританцьовувала й приспівувала:

— А я знаю!.. Знаю!.. Знаю!..

— Ну, кажи вже!

Тоді, сяючи, порожевівши, урочисто проголосила:

— Я знаю, де ти живеш!

— Де?! Ось там, за садом. В отому будинку на розі!

— А ось і неправда! Я знаю щось інакше!

І, знизивши голос, вона ткнула пальцем у землю і тихенько промовила:

— Ти живеш тут! Я бачила!

— Що ти бачила?!

— Я бачила, як комахи через дірочку в землю залазять. Ба-агато комах! Я сама бачила.

Це було остаточно певно, як вона бачила. Та дядя Комаха продовжував заперечувати:

— Алеж, моя мила Ірцю, це неможливо. Я такий великий, а дірочка, через яку лазять комахи в землю, зовсім маленька. Ти ж розумієш, що це аж ніяк неможливо!

Ірця розуміла. Вона ладна була розплакатися. Вона почувала себе ображеною. Вона надула губи. Вона одвернулася од Комахи і навіть відмовилась од запропонованої їй цукерки. Чи варто було жити в світі, їсти цукерки, спати, бути гарною й слухняною дівчинкою, якщо твої гадки хибні й твої припущення розходяться з дійсністю? Вона пішла сумна й насумрена.

Наступного дня дівчинка сяяла:

— Я знаю, — сказала Ірця, — як ти це робиш. Тепер я знаю, ти йдеш далеко, далеко! Дуже далеко йдеш. Тоді ти стаєш маленький, зовсім маленький, і тоді ти влазиш у дірочку!

Логічна структура висловленої думки була бездоганна. Все непотрібне було відкинута, і лишалась одна чисто розумова конструкція, що в ній не було нічого зайвого чи принесеного ззовні.

В Ірчиному житті наступив комашиний період. Вона годинами могла сидіти коло комашниць і розглядати комах та їх ретельну господарську метушню. З материною уважністю вона дбала за комах.

Якщо якась комашина лізла через доріжку, вона брала її й клала на травку газону.

— Дурне малютко!

Приносила цукерку й розламувала на дрібні крихти.

— Це для вас! Їжте!

Її серце було сповнене саможертв.

З докором вона кидала Комасі:

— Чому ти ніколи не даєш комахам їсти?

І, шукаючи для нього пробачення, висловлювала гадку:

— Ти, мабуть, приносиш їм їсти вночі, коли всі сплять, щоб ніхто не бачив?.. А що вони їдять?

Щоб відповісти на Ірчині запитання, Комасі довелося перечитати Фабра.

Їх взаємини розвивалися цілком нормально. Були принесені ляльки, і Ірця познайомила Комаху з тим оточенням і тими особами, в колі яких їй доводилося існувати.

— Скільки тобі років, Ірцю?

— Торік було десять, а цього — п'ять!

Вона не запитала й собі Комаху, скільки йому років. Діти не питають про це дорослих, бо, очевидячки, це малоістотна справа. Але вона меланхолійно зауважила:

— Я скоро стара буду.

Це було несподівано.

— Що ти, Ірсю! Чому так?

— Я швидко расту!

До дяді Комахи Ірця відчувала особливу ніжність, — вона гладила його волосся, руку, обличчя, і з невисловленим бажанням, не наважуючись попросити скинути черевики, щоб поглянути на його комашині ноги, вона злізала йому на коліна, обіймала за шию й зазірала йому в вічі. Вона сподівалася, що й без її прохання він і сам якось здогадається скинути черевики й тим зробити їй приємність.

Спіймавши комашину й показуючи, Ірця запитувала:

— А це твій? Вони всі твої, татові, чи, може, є й інші, окрім тебе, комашині тати? Ти мусиш мені показати інших тат, які вони. Отой дядя, що сидить на тій лавці, теж комашиний тато? Він до тебе подібний. Ти не знаєш? Я побіжу, запитаю.

Василь Хрисанфович почував себе досить ніяково. коли Ірця, схопившись, бігла до незнайомого дяді і питала: — Ти теж дядя Комаха? — а тоді вихром неслась назад і голосно заявляла:

— Ні, той дядя сказав, що він ні, що він не дядя Комаха!

Іноді Комаху Ірця застерігала:

— Обережніше! Ти ледве не розчавив бідну комашину. Який ти, далекі, такий...

І все ж таки в їх стосунках було щось непевне, сумнівне і хистке. Щось, що викликало в дівчинці стурбованість, народжувало внутрішню тривогу. Не важко було помітити, що всередині її відбувалася велика боротьба, яка примушувала її страждати. Ірця була надто твереза дівчинка, щоб за деякий час не перевірити свій комашиний ентузіязм, дядю Комаха та віру свою в нього. Вона підійшла, обдивилась його з усіх боків, обмацала черевки, потягла за штани, торкнулася рукою піджака, обережно, ніби боячись, ніби остерігаючись, що щось може трапитись. Тоді, перевалюючись, сопучи, влізла на лаву, забралась Комасі на коліна, торкнулася щік, зняла окуляри, зазирнула в вічі, розстебнула піджак, обмацала жилетку, краватку, сорочку, зідхнула важко й запитала:

— А ти, дядю Комахо, людина?

Комаха не зрозумів.

— Ну, а як же, Ірцю, розуміється, людина.

Вона допитувалася:

— Всерйоз людина, чи ти тільки кажеш? Зовсім чи тільки настільки?

Вона показала кінець пальця.

— Всерйоз, Ірцю! Цілком всерйоз. Така ж людина, як і ти, як і твої тато й мама!

— Не може бути! — сказала роздратовано Ірця і тупнула ногою.

Вона заперечувала людську істоту Комахи, заперечувала рішуче й категорично.

— Отже, ти не справжня комаха? Чи це ти все тільки навмисне, тільки так?

Що сказати? Як відокремити в собі умовність свого імені й себе як людину? Комаха міг би говорити про ейдотичні смисли, він міг би процитувати останні книжки Лосева і його думки про формули категорій, що входять в тетрактиду «А»: нейменована та іменована істота тотожна зі своїм ім'ям як суцільним видом своєї найменованості і відмінна зі своїм ім'ям як нейменована, але як пояснити дівчинці відмінність особи й імені?

— Я, — сказав він, плутаючись, і плутаючи, і не сподіваючись щось розтлумачити, — я Комаха, тільки я не комаха, а... а так... Ну?..

Ірця зрозуміла його:

— Ти, значить, зовсім не комаха, а просто Пупс!

У цій короткій Ірчиній фразі було сховано досить презирства й іронічного розчарування. Смішний, товстий, недоладний дядя Пупс! Це був удар у саме серце. Аджеж одне діло приятелювати з таємничим і привабливим своєю загадковою надзвичайністю комашиним татом, і цілком інше — з людиною, подібною до пупса. У пупса товсті щоки, велика голова й вирячені очі. Тягнувши за ноги ляльку, Ірця принесла рожевоголового пупса. Вона уїдливо сказала:

— Це ти! Це ти такий! Це пупс малий, а великий дядя Пупс в окулярах — ти сам!

Вона бажала помститися, відплатити за розчарування, але вона не була злою дівчинкою. Ні, серце її було сповнене любови, ніжності й всепрощення.

Вона притулилась до колін Комахи й прошепотіла — вона хотіла втішити його:

— Ти не сумуй! Це ще нічого, що ти не комашиний тато, а тільки пупс. Пупс теж гарний, дарма що він смішний і недоладний. Я люблю його! Я дуже люблю тебе, дядю Пупсе!

Розділ 2

Комаха-Серафікус-Дядя Пупс звик до дівчинки. Похмурий дощовий день, коли Ірця не виходила гуляти в скверик, втрачав для Комахи будь-який сенс. Попри всю свою організовану ретельність, Комаха не був гарантований од химерних примх і невизначених настроїв. Бачити щодня Ірцю зробилось для нього потребою. Дощ ішов три дні. Три дні Комаха не бачив Ірці. Три дні він відчував себе незадоволеним. Навіть нове число «Archiv für klassische Altertümer» не принесло йому втіхи, дарма що там була надрукована розвідка Вілльямовіца-Мюллендорфа, а в одній з рецензій, вміщених у часописі, було згадане його власне ім'я, з посиланням на його книжку «Особливості синтакси грецьких написів у ляпідарних пам'ятках північного Причорномор'я».

Комаха гуляв по вогких доріжках скверика. Можливо, він сподівався дочекатись Ірці, можливо, звичка спочивати в скверіку примушувала його, як завжди, не зважаючи на дощ, висидіти

усталені півгодини на лавочці. У скверіку він був сам. Патьоки води текли з доріжок на тротуар і вулицю.

Художник Корвин, високий і тонкий, подібний на розкриті ножиці, з гострим, як у Гоголя, носом, перебігаючи повз скверик, привітався з Комахою.

— Чого це ви, Серафікусе, мокнете під дощем?

Комаха сконфужено й стурбовано почервонів.

— Та це я так!.. Я гуляю!

Корвин зник за каламутно-жовтою запоною дощу з думкою про чергове дивацтво Комахи: химерну Комашину витівку — гуляти в дощ...

* * *

Вечір, стіл, лампа. Перед Комахою розкритий том Фрейзерової «The Golden Bough», німецьке старовинне, початку XIX ст., видання орфіків. Великий грецький словник, компактне видання англійського словника, стопка паперу. Скинувши свої важкі окуляри, Комаха сидить, з головою заглибившись у Фрейзера. Він сперся на лікті й підтримує голову долонями. Фрейзерове тлумачення давньоєгипетської казки про двох братів як переказу про трансформацію й мандрівку душі здається йому надто недоречним, блідим і натягненим.

Комаха починає шукати в орфіків потрібної йому цитати; він перегортає сторінки, і зосереджена увага розбивається. Він згадує за Ірцю. В нього з'являється думка, для нього зовсім несподівана: «Чому, справді, ні?.. Чому йому не мати дівчинки?»

О десятій годині Комаха повечеряв: з'їв два шматки чорного хліба з шинкою, холодну котлету, що лишилася від обіду, випив склянку холодної води з цукром, — чаю він не пив, щоб не завдавати собі зайвого клопоту: розпалювати примус, наливати гас, — і, з'ївши перед сном ще пару яблук, точно о пів на одинадцяті заснув.

Тієї ночі Комасі вві сні привиділось таке. Неначе вечір, тиша, лампа, стіл, шафи; неначе усе — як звичайно: книжки, папір, Фрейзер, орфіки, словники, але на підлозі коло грубки стоїть велика емальована миска з гарячою водою.

Великі грубі пальці Комахи несподівано ніжно розвішують на протягненій шворці простирало й білу флянельову сорочку. Ірця — певне, що це Ірця — стоїть голенька, з білою кучерявою голівкою, на скронях волосинки в неї злиплися від поту, бо в кімнаті напалено, й вона сердиться.

— Швидше! Ти маруда! Тільки ти не здумай, що митимеш голову з милом.

Комаха розводить руками, а тоді примружує очі й каже:

— А миші?! У дівчаток, що не миють голови з милом, заводяться в волоссі миші, великі, великі, білі й сірі і...

— Що і? Що «і»? — ледве чутно, повторюючи останню інтонацію Комахи, з широко відкритими, здивованими й трохи зляканими очима, шепоче Ірця.

— І виводять маненьких сліпих мишенят.

— Сліпих? А чого вони сліпі? А багато їх буде? Знаєш що? Хай виводяться.

Дівчинка зацікавилась і слухняно сіла в миску, і вода з миски розхлюпалась на ноги Комасі та на підлогу, і по підлозі розплився брунатний ставок з химерними берегами.

А Комаха тим часом швидко намилив голову. Тоді раптом різкий, крикливий, голосний вий прорізав кімнату. Комаха був навіть зразу відсахнувся, а тоді похапцем почав змивати з голови мильну піну приготованою в глечіку водою.

Коли ж він ніс на руках маненьке, тепле, рожеве, безпомічне, тремтяче тільце, загорнене в мохнате простирало, щоб покласти в ліжку, в серці Комахи заколивалась така безкрая радість, така гостра й болюча ніжність до цієї маленької купки людського тіла, що він мимоволі прихилився до стінки і притиснув дівчинку до грудей.

...Вечір, тиша, лампа, стіл, шафа, ліжка. Дівчинку викупано, покладено в ліжка, прикрито теплою ковдрою, і Комаха з серцем, переповненим ніжністю й болем, сідає на маненьку табуретку біля ліжка, щоб розповідати дівчинці, поки вона не засне, казку про солом'яного бичка.

«...Жили-були дід та баба, і не було в них дітей. І сказала дідові дідова баба: „Бач, діду, немає в нас із тобою дітей, а ми вже старі, ото зроби з соломи бичка і буде в нас той солом'яний бичок за дитину“».

І не Ірці, а самому маненькому Комасі, що лежить у ліжку, розповідає казку стара нянька, куняючи носом; малий великий Комаха ось-ось засне, йому хочеться спати, але хочеться дослухати до кінця казку старої няні...

Бажання, сховані й притлумлені вдень, прокидаються вночі. У нічних снах вони набувають реальності, й людина пізнає нарешті те, що поза цим, може, назавжди лишилося б для неї невідомим і неуявленим. Коли б люди не бачили снів, може, вони ніколи не довідалися би про те, що існує. Тільки у снах розкривається справжній сенс наших бажань.

Бажання й інтереси Комахи ніколи не виходили за рамці лекцій, курсів, тем для студентських доповідей, карток, виписок, нотаток, нових книжок, видавничих проспектів, шрифтів, форматів, палітурок, скриньки з оголошеннями про засідання в будинку Академії, вітрини з новими книжками у книгарні «Книгоспілки», крамничок букіністів та їхнього книжкового барахла. Тепер несподівано для нього прокинулось незнане досі бажання, бажання — мати дитину! Можливо, воно ніколи б не постало в ньому, коли б не виявилось так ясно й різко в примарах баченого сну. Сон розбуркав те, що досі було притуплене, сховане в глибинах його істоти! Сон підказав бажання, перетворивши його уже на задалегідь завершене переживання.

Мати дитину?! Це не така проста річ, як може здатися на перший погляд. Щоб мати дитину, треба одружитись!.. Отже, іншими словами, зробити низку вчинків, часто безглузких, смішних і, кінець-кінцем, недоречних.

Замість робити виписки, збільшуючи свій бібліографічний апарат і поповнюючи картотеку, він мусів би спинити свою увагу на якій-небудь жінці або дівчинці, упевнити себе, що саме ця особа, досі йому цілком байдужа, припала йому особливо до вподоби, і він без неї аж ніяк не може жити, почати ходити з нею до театру, кіна, каварень, тоді одного дня наважитися сказати їй, що він кохає її, зробити їй пропозицію вийти за нього заміж і, нарешті, поцілувати її. Замість сидіти за письмовим столом удома або в бібліотеці, йому довелося би йти десь на побачення, ходити взад і вперед по тротуару, гаяти час і, щохвилини дивлячись на годинника, думати не так про сподівану зустріч, як про те, що він ніяк не встигне своєчасно одіслати до «Archiv für klassische Altertümer» обіцяної статті.

Леле! Для людини скромної й ніякової, до того ж переобтяженої працею, семінарами, лекціями, громадськими навантаженнями, засіданнями предметових комісій, науковими доповідями, правліннями корект, кохати жінку — це, власне, практично майже зовсім нездійсненна річ. Покохати? Де проходить межа, що відокремлює почуття від цинізму, чемність од образи, коректність од брутальності?

Певно, що є на світі люди, здатні поцілувати жінку, але Комаха зовсім не був певен, що він міг би наважитись зробити це. Усе, що не дано, вигадано. Химерною вигадкою лишався для Комахи давній міт, повторений у пам'ятках усіх віків і всіх народів, про чоловіків, що кохають жінок. Він не припускав, щоб за цим мітом ховався будь-який реальний зміст. Чи не треба було ці перекази тлумачити алегорично?

Кінець-кінцем про все це не варт було й гадати, бо Комаха не мав жадного наміру будь-кого цілувати чи кохати, ходити на побачення, фліртувати, подобатись комусь абож шукати собі когось до вподоби. Що більш він обмірковував становище, то більше й більше впевнявся, що ледве чи він зможе здійснити своє бажання. Перед вагою тяжких зобов'язань, що малювались його уяві, занепадала його рішучість і слабла його енергія. Комаха хотів одного: не турбуючи себе жадними зайвими турботами й не ставлячи себе у прикре становище закоханої людини, мати дитину.

Що зробило людство, щоб раціоналізувати взаємини між окремими статями? Власне кажучи, нічого. Комаха хотів мати дитину найраціональнішим способом, тобто уникнувши того, щоб звертатись у цій справі до жінки.

Про свою ідею раціоналізувати кохання й шлюб Комаха, сидячи у скверику, якось розмовляв з художником Корвиним.

— Я, — сказав Комаха, — хотів би мати дитину!

— В чім справа, — відповів Корвин, — давно вже час! Вітаю від щирого серця! Одружуйся.

Цікаво, хто вона, ця обраниця, що полонила тебе?! Яка-не-будь студентка чи, може, хтось із спільних наших знайомих? Ладен іти в парі, що це — Валентина Петрівна!..

— Ні, — сказав Комаха, — ти не зрозумів мене. Я нічого не сказав, що збираюсь одружуватись. Я хочу мати дитину. Це зовсім інша річ. Ти розумієш?

— Не дуже!

— Я, — спробував розтлумачити Комаха, — хочу, щоб це сталося без участі жінки. Мені здається, що немає потреби, щоб у дітородінні брала яку-небудь участь жінка. Гострий ніс Корвина описав еліпсу й застиг у нерухомій напруженості. Корвин поклав долоні на голівку тростини і, зігнувши свій довгий тулуб, сперся підборіддям на руки. Корвин був конструктивіст, і Комашина ідея конструктивного шлюбу зацікавила його, хоч він і не зовсім уявляв собі практичну можливість реалізації подібної ідеї.

— Думка, безперечно, оригінальна, — зауважив Корвин, — але мені не зовсім ясно, яким способом можна було б це здійснити. Досі, скільки відомо, дітей родили жінки.

— Що з того? — спокійно заперечив Комаха. — Це аж ніяк не факт! Я хотів би родити сам... Можливість запліднюватись, вагітніти і родити без шлюбного акту — це зовсім не моя ідея. Я можу назвати низку імен філософів, що були певні цього.

Він потирав руки і, як підсумок цього, стверджував:

— Ні, справді, чому чоловік сам без жінки не може родити дітей? Я б хотів мати дитину, не турбуючи в цій справі жінку.

Комаха говорив із таким запалом, що можна було сумніватися в тому, чи були в нього будь-які виразні уявлення про різницю між чоловіком та жінкою. Певно, абстрактність його уявлень сприяла тому, що він говорив з особливою підкресленою впертістю.

— То правда, — казав Комаха, — що ще й досі чоловік ХХ-го віку, як і чоловік кам'яного, коли він хоче мати дитину, вступає у шлюб, але це свідчить тільки про недоречність нерационалізованих традицій, що існують, і більше ні про що. Ми повинні перемогти природу й протиставити природі успіхи розумового розвитку. Чим відрізняється на сьогодні шлюбний акт дикун з Сенегалу й професора Оксфордського університету або дійсного члена College de France? Істотно нічим! Коли б людство було культурно розвиненіше, воно давно подбало б про те, щоб примітивний і некультурний спосіб дітонародження заступити іншим. Людство, на жаль, не вжило жадних заходів, щоб зробити з шлюбу вчинок, гідний інтелектуальної людини. Корвин закинув голову назад і виставив уперед великий борлак. На відповідь Корвин сказав:

— На світі, мій друже, є гарненькі дівчатка. Кохання гарненької дівчини завжди гідне культурної людини, навіть, навіть коли людина є член двох академій.

Серафікус похитав негативно і з докором своєю великою головою гомункулуса. Він не згоджувався з епікурейською легковажністю свого приятеля. Він сказав:

— Не згоджуюсь! Не можу згодитись! Для культурної рафінованої людини шлюбний акт надто вульгарна річ, щоб можна було наважитись на подібну непристойність.

Серафікус поклав свою масивну волохату руку на тонку темну руку Корвина й додав:

— Я не хочу розвивати будь-яких складних теорій, але дозволю собі спинити вашу увагу на деяких побутових подробицях. Тільки на цих подробицях... Звички культурної людини рішуче заперечують усе, що пов'язане з шлюбним актом. Костюм сучасної людини остільки не пристосований до статевого акту, що розстібнутий гудзик і незав'язана краватка скандалізують. Згодьтесь, що суспільство вимагає від людини зав'язаної краватки й застібнутих гудзиків. Отже, з цього вже погляду шлюбний акт доводиться розцінювати як антигромадський і антисоціальний вчинок.

Комаха з власного досвіду знав усю ніякову незручність з'явитись на лекцію без краватки або ж на засідання наукового товариства з незастібнутими гудзиками. Його ласкаво одводили вбік і з убивчою чемністю нагадували, що в нього не все гаразд із краваткою або ж з гудзиками. Чи ще гірше, коли на вулиці до нього підходили й казали:

— Ви б, знаєте, того... чи застібнулись би, чи що... Тут жінки й діти, а у вас того, не можна ж, справді, так...

Свій погляд він обґрунтовував низкою етнологічних спостережень:

— Думка, що дитина родиться так, як це викладається в університетських підручниках анатомії, гінекології чи біології, це зовсім не така вже поширена й безперечна думка. З одного боку, вона є плід чистого теоретичного розумування, а з другого — висновок вульгарного й грубого емпіризму. Так само, як і два цілком протилежні твердження, що з них кожне виключає інше, що, згідно з одним, сонце вертається довкола землі, а, за другим, земля обертається довкола сонця. Але як воно є справді, ми й досі ще не знаємо!.. Думка, що статевий акт є причиною дітородіння, належить власне новому позитивістичному часові і є наслідком механістичного мислення. Вона з'явилася зовсім нещодавно. Так зване нецивілізоване людство, отже, більшість людства, що не поділяє поглядів, засвоєних із шкільних підручників, припускає потребу для

запліднювання інших, важливіших факторів. Усі народи певні, що жінка може завагітніти, приміром, од вихру, щось з'ївши або проковтнувши вишневу кісточку. Тубільне населення Австралії певне того, що для того, щоб запліднитись, досить подивитись на ератипу, «камінь дітей». Кожна людина може піти до такого каменя, обчистити навколо нього землю, погладити рукою, показати на жінку, що йде, і прошепотіти: «Диви, он яка гарна жінка! Поквапся!» — і таким способом спричинитися, що названа жінка завагітніє.

Коли Комаха, сидючи в скверіку, розмовляв так з Корвиним, викладаючи йому свої химерні теорії, до них підійшла Ірця.

Корвину Ірця сподобалась. В ній було багато милого й привабливого: вона була незалежна й певна. Вона не хотіла того, чого не хотіла, і уперто домагалась того, чого бажала.

Познайомив Ірцю з Корвиним Комаха:

— Ірцю, привітайся! Дай цьому новому дяді руку!

Але Ірця не хоче давати руки. Вона ховає руку за спину й своє відмовлення аргументує:

— У мене обидві руки ліві.

Та за деякий час вона міняє своє ставлення до Корвина й звертається до нього з пропозицією, в якій виявляється вся повнота ласкавої прихильності Ірчиної. Вона каже Корвину:

— Хочеш, я тобі полічу до ста?

Корвин згоджується. Чому поезії Лесі Українки чи Рильського треба вважати за цікавіші од чисел, перелічених до ста або тисячі? Числа в Ірчиних устах бринять патосом і несподіванкою найвишуканішої поезії.

Корвин познайомився з дівчинкою вже тоді, коли Ірчину віру в Комаху як комашиного тата похитано, а натомість з'явилася в неї нова уява, що дядя Комаха — це велика з пап'є-маше лялька-пупс.

Даремно дядя Корвин доводив Ірці, що дядя Комаха не лялька і не з пап'є-маше, а професор ІНО і викладає студентам НОП (наукова організація праці) та рефлексологію. Ірця не йняла йому віри. Те, що дядя Комаха — лялька-пупс, це було для Ірці реальніш, приступніш і зрозуміліш, як те, що він професор і викладає рефлексологію. До ляльки й Комахи Ірця ставилась однаково, трохи зневажливо.

— Пупс смішний! Дядя Комаха теж смішний!

Коли дядя Корвин настоював, що Комаха не пупс, Ірця сердилась, насумрювалась і починала бити його кулаками, намагаючися зачепити за пенсне. Розбивши пенсне Корвинові, Ірця компенсувала б своє незадоволення.

— Дядя Корвин дражниться. Хай він не ходить до скверіка. Я не люблю його. Він каже, що ти професор, а не пупс. Я тебе прошу бути краще пупсом.

Ірця біжить до фонтана і, перегнувшись над басейном, зазирає вниз. Їй подобається дивитись на воду, на скляну темнозелену поверхню, де коливається листя, де перебігають струмки, де відбивається Ірчине обличчя. Ірця любить схопитись рученятами за край басейну і повиснути над водою. Ірцю лякають:

— Іди звідтіля, Ірцю! Там дід водяний! Він вистрибне з води й схопить тебе.

— Вистрибне з води? Водяний! Так він без води здохне.

В щоденнику Серафікуса є запис: діалог з Ірцею та коментар з цього приводу:

— Дядю Пупс, упади.

— Ну, Ірцю, мені не хочеться падати. До того ж тут насмічено й брудно.

— Та ні! Ти ніби впади.

— А, ніби? Гаразд! Я ніби впав.

Ірця задовольняється.

У Комахи записано:

«

Ніби

— улюблена схема слів, думок, вчинків Ірчиних. В

ніби

, в уявлене неначе замкнено всі події, все коло її днів. Вона задовольняється з

ніби

. Проводячи межу між

ніби

й тим, що є, вона ясно відчуває різницю, що відокремлює ніби від реальности, але не надає особливого значення цій різниці».

Записано:

«Ірця раціоналістка. На світ вона дивиться спокійно, врівноважено й тверезо. Вона не заперечуватиме існування водяних, але фантастичними уявленнями вона оперуватиме з цілком тверезою логічною послідовністю».

Розділ 3

Величезне тіло Комахи і його червоне, голене, квадратове обличчя здавалися купою м'яса. Руки його закінчувались масивними кулаками, що в них легше було уявити молоток коваля чи сокиру м'ясаря, ніж тендітне перо вченого. Підлога стогнала й дошки рипіли під його важкими кроками, коли він ішов своїми ногами, взутими в безмірні черевики.

Важкий, масивний, волохатий, він здавався абстрактним, вигаданим, безплотним. У цього циклопа не було, не могло бути біографії. Ані його кулаки, порослі густим волоссям, ані його величезні черевики не переконували в реальності його існування.

Його червоне товсте обличчя іноді здавалось наївним і простодушним обличчям хлопчика, а іноді, у важких зморшках і в утомній виснаженості, тяжкою машкарою розпусника. Дід з обличчям хлопчика, старий хлопчик, неначе пияцтво й безсонні ночі зробили його тіло передчасно товстим і грубим. Надто важко було визначити його вік. Іноді він здавався старим, іноді юнаком. Йому можна було дати і 20 років, і 50.

Він не був розпусником, але в його вдачі підозрівали найрізноманітніші вади. В ньому було щось од теорії, схеми, вигадки, од химер, маячні, ілюзії. Він зберігав у собі знання нездійснених падінь. Найдоброчинніша й найсамотніша людина, він не довіряв сам собі.

Він не ходив у театр, бо не був певен, що коли йому захочеться під час вистави пройтись по бар'єру бельєтажних лож, він зможе втриматись. Досить поважна причина, щоб не одвідувати театральних вистав. Обмеженість і замкненість його бажань могли зробити їх вибухи небезпечними для суспільства. Собі й іншим здавався таким химерним, що таблиця множення, переказана від нього, бриніла в його устах як несподіваний безглуздий парадокс...

Тимчасом Комаха був такий же, як і кожний ліпший, носив швейотовий піджак з пікейним комірцем, строкатий в'язаний рудовато-брунатного кольору жилет концесійної фірми Бернгард Альтман, Відень-Москва, темно-сіру краватку, смажив яєшню на примусі, ходив увечорі до молочарні їсти квасне молоко, уранці випивав склянку холодної води, мав забірну книжку в Церобкоопі й одержував, як і кожен член кооперативу, на місяць чвертку крупи, 100 грам рижу, півпляшечки олії, кіло цукру, півфунта мила, платив профвнески, був за члена Осоавіяхему і Т-ва друзів дітей, мав акції індустріялізаційної позики, споживав вітаміни, любив помідори з олією й чорним перцем, баклажанну ікру та кавуни. Нудьгував, радів, хворів, стомлювався й спочивав, страждав на безсоння, коли був із чогось стурбований, мерз, коли надворі було холодно, і умлівав, коли було літо й спека. Отже, відчував усю прикрість і всю насолоду бути людиною й жити, та дарма, що все звичайно людське, починаючи з нежиті, коліту й головного болю і кінчаючи приязню, цікавістю, заздощами й шанобливостям, не було чуже йому, — Доктор Серафікус ніколи в житті своєму (як це запевняв про нього Корвин) не знав, що таке кохання, і ніколи не кохав жінок.

І не через те, що він не хотів кохати абож уникав кохання, а просто так склалося його життя. Можна все життя своє прожити і не помітити, що ти існуєш. Можна щось робити, про щось дбати, чимсь цікавитись і лишитись якимось до всього цього чужим і непричетним. Усе життя можна прожити, не живши, пройти повз життя навшпиньках, під сурдинку, обминаючи життя, боком, попід стінкою, глухими завулками, ніби ховаючися, — дарма що був великий, важкий і масивний.

Він міг кілька років прожити в одному помешканні з жінкою, із самого початку, з першої на східцях зустрічі відчуті до неї глибоку зворушливу приязнь і, проте, ніколи до неї не звикнути, обмежуватись при зустрічах на упертій мовчанці і за весь час не піти в своїх розмовах далі похмурих і млявих звичайноповторних «добриднів».

Художник Корвин, приятель Комахи, посилаючись на свою обізнаність у всіх ділах Серафікусових, рішуче стверджував, що за всі роки, як він знає, в Серафікуса не було жадного роману.

Але Корвин помилявся! Це могло бути образливим для його претенсійної всеобізнаности, але він не все знав про Комаху. Отже, в Комахи ще року 1916-ого, коли він закінчував складати свої магістерські іспити, був роман з Таїсією Павлівною. Щоправда, Корвин міг не знати про цей роман Комахи з тієї простої причини, що в цій напіввигаданій і непевній історії було багато серафічного, хисткого й ілюзорного.

Це був єдиний роман Комахи, дарма що коли Корвин спитав Таїсію Павлівну про цей епізод, що мусів був мати місце в її житті, вона рішуче заперечила щось подібне.

Це трапилося саме цього року. Коли Корвин прийшов до агітпропу в справі підготовки художнього оформлення до першого травня і привітався з новою секретаркою, йому здалося, що він пізнав в її обличчі щось знайоме. Вдивляючись у її обличчя, Корвин згадував і згадав. Він упізнав у ній колишню молоденьку курсистку, що мешкала свого часу в одній квартирі з Комахою.

— Даруйте! — звернувся Корвин до неї. — Чи ви, скажіть, будьте ласкаві, так от приблизно, коли не помиляюсь, року 1916-ого, в кожному разі ще перед революцією, не мешкали часом у Дикому завулку?

Вона обдивилась допитливо співрозмовника:

— Так, мешкала!

— Ну, так я вас знаю! Ви Таїсія Павлівна! Ви були тоді ще курсисткою, білявою, товстенькою дівчинкою, і мешкали в кімнаті в одній квартирі з Комахою на Дикому завулку!

— Але я вас не пригадую!

— Що дивного? Це було давно. Ви мене не могли знати, бо я тільки іноді ходив до Комахи, але я вас запам'ятав. Десь у мене повинен бути й малюнок олівцем. Я схопив ваше обличчя. Комаху ви пам'ятаєте?

Але вона не пам'ятала цього прізвища. Це ж було так давно, а після того минуло так багато найрізноманітніших подій.

— Ні, мабуть, що не пригадаю. А може, це такий великий, червоний, з кулаками? Професор! Двері з його кімнати виходили до вітальні, він грав на піаніні, і в нього було багато книжок?

— От, от, це ж і є такий він — Комаха: великий, червоний і з кулаками. Тільки тепер він ще більший, ще червоніший і кулаки поросли волоссям!

— Пригадую! Пригадую! Дикий завулок, вікно, що з нього було видко Глибочицю й Поділ, і цей професор.

Корвин переказав Комасі про цю зустріч. Комаха захвилювався, тоді розплився в посмішці і сказав:

— А чи ви знаєте, що я був колись у неї закоханий і в нас із нею був роман?

— Ви були закохані, і в вас був роман? Ось так несподіванка! Це ж неможливо. Ви помиляєтесь, Серафікусе. Ви вигадуете.

— Слово чести! Я був у неї закоханий! Мені було тоді 24 роки, вона була гарненька. Невже ж я міг у неї не закохатися?

Корвин скептично похитав головою.

— Ви ошукуєте себе самого. Я ж був у вас і пам'ятаю добре вас і Тасю, але нічого не помітив між вами романічного...

— Ну, що ж, це значить, що ви не зовсім спостережливі.

Закинути Корвинові брак спостережливости це значило образити його. Він рішив перевірити себе. Якось, розкладаючи перед Таїсією Павлівною ескізи принесених плякатів, Корвин навіть розмову на минуле, на Комаху, і запитав:

— Комаха, здається, був закоханий у вас?

— Комаха? В мене? Це ж ви про цього таки професора?

Вона розсміялась.

— Чому саме в мене, а не шафу чи стілець? Може, я щось забула абощо, але мені знається, що ми ніколи з ним гаразд і знайомі не були, принаймні я не можу пригадати жадного випадку не то, щоб ми пофліртували, але хоча б привітались чи сказали пару слів. Незграбний маруда! Не людина, а дерево, манекен у капелюсі, дерев'яна маріонетка.

Вони мешкали в одному помешканні, їх двері виходили в один коридор, але зустрічались вони надзвичайно рідко. Комаха ретельно уникав зустрічі з нею. Він ніколи не дивився на неї, при зустрічі щось невиразно мурмотів і швидко ховався за дверима. Завжди дивився вбік. Між ними не було жадного слова, жадного погляду, жадного натяку.

Серафікус стверджував, дівчина заперечувала. Вони розійшлися в думках і по-різному оцінювали слова, що ніколи не були сказані, і події, що ніколи не траплялися.

За найголовнішу ознаку роману Комахи з Тасею треба вважати те, що це був вигаданий роман, який існував тільки в уяві Комахи, роман схований, як ховався за дверима Комаха при зустрічі з дівчиною, схема проєктованого роману, що ним він міг би бути, коли б був.

Замість спрощувати взаємини, слова, життєві стосунки й почуття, Комаха ускладнював найпростіші речі.

Якось, гуляючи, Комаха вулицею Червоних Зір пройшов на площу Артема, тоді з вулиці Жовтневого Повстання звернув праворуч у завулок Марата, свого часу Дикий. Може, це сталося випадково, може, розмова з Корвином розбуркала в ньому давні спомини, і йому захотілось подивитися на давнє своє помешкання.

Він не любив споминів і ніколи не згадував за минуле. Він жив без споминів. Йому було прикро бачити місця й речі, що з ними він колись був зв'язаний. Минулого для нього не існувало.

Найпевніше, він потрапив сюди цілком випадково, підсвідомо, — думав про щось інше і, замість звернути ліворуч, машинально повернув праворуч.

На розі, на колишньому пустирі, кінчили тепер новий будинок, в конструктивному стилі, кубик покладений на кубик, змінений модерн початку ХХ століття, а за ним далі в завулку стояв і чотириповерховий будинок, де колись мешкав Комаха.

Це було років десять тому.

На третьому поверсі на дверях помешкання ч.7 можна було прочитати тоді низку написів олівцем: «Був 7.7», «Не застав 10.9», «Був і не застав», «Приходили Коля й Женя», «Приходив електротехнік...», «Тасю, прийду сьогодні ввечері о 10-ій...», «Чекав вас учора весь вечір.

Приходьте завтра на звичайне місце...», «Прошу не писати на дверях дурниць. Тася».

Тасю, до якої приходило завжди багато людей, у якої завжди товпилося в кімнаті багато різного народу, — хтось їв, хтось спав, хтось приходив, хтось ішов, — Тасю завжди дивувало, що до Комахи не приходив ніхто.

Професорів знала Тася з урочистої обстановки лекцій, аудиторій, лав, схилених голів, літографованих курсів, цератових зошитів, чорної таблиці, величезного вестибюля, широких розгорнутих в обидва боки східців довгих білих лунких коридорів. Тепер вона могла придивитися ближче до професорів, які вони бувають справді.

Був Комаха мовчазний, ніяковий і самотній. У нього було багато книжок. Він лягав спати, коли Тася ще не верталась додому або ж до неї тільки починали збиратись, і вставав, коли Тася ще спала. У нього був свій розклад дня й ночі. Він майже ніколи не виходив з кімнати, весь час писав. Тижні минали за тижнями, а Комаха не тільки не робив спроб познайомитися з Тасею, а, навпаки, ретельно уникав її.

Кінець літа й осінь, коли Тася оселилась у помешканні ч. 7 на Дикому завулку, були чудесні, але вона не могла помітити ані разу, щоб Комаха хоча б у неділю, раз на тиждень, вибрався за місто.

Тася звикла до недорікуватого мурмотіння Комахи, до його ніяковости, до його уникаць. При зустрічі вона дивилась на Комаху з легкою іронічною посмішкою, а всередині в неї прокидався жаль. Якось надто не по-людському він жив. Чи не треба було б врятувати Комаху від самого себе?

Тася досить довго спостерігала Комаху: в неї поволі складалася думка, що він живе якось по-іншому, ніби й не живе зовсім, ніби боїться жити, ніби боїться доторкнутися до життя, ніби живе непомітно, вгамовано, мовчазно. Вона не сформулювала своєї думки, але відчувала невлаштовану, неналагоджену одірваність Комахи від життя.

Тієї неділі був чудесний соняшний ранок: сонце, небо, серпень. Раптом у Тасі з'явилась думка не їхати моторовим човном із компанією до Міжгір'я, як було домовлено, а піти до Комахи, постукати в двері й запропонувати йому провести день удвох за містом.

Тася не сумнівалась у згоді: надто чудовий ранок, надто синє небо, надто радісне сонце. Якось перед цим почуттям ясного соняшного ранку зникло все інше: і те, що вони з Комахою, власне,

незнайомі, Що досі вони не сказали один одному жадного слова, Що, може, не відразу вони знайдуть спільний ґрунт для знайомства, а може, й зовсім не знайдуть його.

Та сонце, небо, теплий серпень...

Тася одягла маркізетову блюзку, синю спідничку, ажурні панчохи, тільки в виборі черевиків завагалася: їздивши за місто, одягала вона звичайний хром, але сьогодні, задля урочистости, наважилася одягнути лаковані.

Комаха почув стук у двері. Здивований, що хтось до нього міг зайти, і незадоволений, що його турбують, Комаха поклав ручку, одсунув каламаря й книжку, помацав рукою по столу, щоб знайти окуляри, пошарпав ногами під столом, шукаючи пантофель, підвівся і, держачи рукою комір сорочки, — він не встиг знайти шпощки, що десь закотилася, — одчинив двері.

Перед ним стояла Тася.

Комаха мовчки дивився на її біляве волосся, білу маркізетову блюзку, ажурні панчохи та лаковані черевики. Він не сподівався побачити її і не міг уявити собі, нащо він міг їй здатися. Не чекаючи на запрошення, вона ввійшла в кімнату Комахи.

— Ви дозволите? Даруйте, що я вас турбую!

Їй було весело й цікаво. Весело зі своєї несподіваної витівки й цікаво подивитись на обстановку, в якій мешкають професори, — загадкові люди, що читають лекції, володіють таємницями знання, провадять іспити, підписують курсисткам матрикули, пробігають по коридорах, не люди, а символи всезнання.

Кабінет. Велика шкурятяна канапа, піяніно, письмовий стіл, завалений паперами й книжками, що навколо нього на стільцях і на підлозі лежали купи книжок і аж до стелі заповнювали полиці.

Кожен учений — труп. Оцей трупний сморід, затхле повітря, курява, безладдя в кімнаті вразили Тасю. Вражена духотою в кімнаті, вона подивилася на вікно. Дарма що надворі було ясно й тепло, вікно було зачинене.

— Чому ви не відчините вікна? У вас нема чим дихати. Сьогодні ж чудесна погода.

Комаха промурмотів невиразно, що йому незручно працювати при відчиненому вікні, що вітер може розвіяти папірці і на вулиці галасують діти, їздять візники та вигукують різні перекупки. Усе це йому зважає.

— Та все ж таки я відчиню. Тут же можна задихнутися.

Йдучи до вікна й одчиняючи вікно, Тася встигла подивитись на малюнок, що висів на стінці, поглянути на полиці з книжками.

Речі є доконечна приналежність життя. Жити — це вважати на речі і зживатися з речами.

Людина повинна опанувати речі, перемогти косну нерухомість речей, втілити в речі частину свого життя.

Кінець-кінцем це дрібниці: поставити на піяніно квіти, придбати каламар, переставити меблі, подбати, щоб вимили вікна, повісити лямбрикони, витерти порошок з книжок, стільців, піяніна, прибрати зі столика в кутку кімнати синього Греца, брудний посуд, пляшку з гасом, шматки хліба, невитертий почорнілий ніж, масло в пергамені, чайник, цукор у папері, пообмітати павутиння з ніжок фотеля, викинути розбитий і притрушений курявою абажур. Це все дрібниці, але ці дрібниці роблять кімнату й життя невлаштованим, безладним і чужим.

Кімната Комахи справляла враження нежилої, а речі й меблі — сторонніх і випадкових, ніби випадкова людина оселилася в порожній засміченій кімнаті, номері третьосортного готелю. Речі з тандити, кімната тандитника.

— Навіщо у вас так розкидані книжки? Чому ви їх не приберете? Чому у вас нема квітів? У вас багато меблів, а кімната здається якоюсь порожньою.

Комаха стояв коло дверей, похмуро і з подивом стежачи за дівчиною, що рухалась по кімнаті.

Йому не до вподоби було й те, що його турбували, і те, що вона розглядає картини, бере книжки і не кладе їх на місце, і взагалі те, що ця абсолютно йому непотрібна особа прийшла до нього.

Тримаючи лівою рукою незастебнутий комір сорочки, він присунув дівчині стільця.

— Прошу, сідайте!

Це не була з його боку будь-яка чемність. Він, певне, зовсім забув би запросити сісти. Просто він хотів, щоб вона сіла і більше не рухалась. Безглузда метушня дратувала його. Він не вносив метушливих осіб.

Не дочекавшись відповіді, Таїсія Павлівна взяла якусь із книжок:

— Ви все чужомовні книжки читаете? Ви, справді, професор?

Комаха повторив:

— Прошу, сідайте!

Та вона ще не відразу сіла. Вона ще торкнулась клявішів піаніно і прислухалась до різноголосих звуків.

— Я іноді чую, як ви граєте. Скільки у вас нот! Майже стільки, скільки й книжок. Ви, може, не професор, а музика?

Тасині слова сприйняв Комаха як докір. Комасі здалось, що дівчина нарікає на його музичні вправи. Ніяковіючи, розгублюючись, втрачаючи під собою ґрунт, захлинаючись у прикрій для нього самого своїй неухажній нечемності, він просив пробачення.

— Я не знав!.. Прошу, я не знав! Я граю, коли вас немає. Я не хотів би вас турбувати. Коли ви вдома, я грав під сурдинку. Я не хочу, щоб моя музика вам заважала, я більше не гратиму.

Тася спалахнула. Вона ніяк не сподівалася, що їхня розмова обернеться на ніякові загострені уципливі пробачення. Похмура нелюб'язність першого прийняття оберталася на протилежність, і церемонна делікатність Комахи драгувала, як образа. Головне те, що делікатна попередливість Комахи була безглузда:

— Що ви? Хіба я скаржилась чи нарікала! Ви й так навдивовижу лагідний і спокійний сусіда.

Кращого й не бажати. Ви весь час працюєте. Я дуже рада, коли ви граєте. Ви так чудесно граєте. Я люблю музику.

Комаха сидів проти Тасі в напруженій, дерев'яній позі, тримаючи комір сорочки лівою рукою. Рука замліла. Його турбувало те, що в нього незастебнута сорочка, і те, що сандалі на босу ногу, і що він без піджака й волосся в нього розкуйовджене, і що розмова йде якось недоречно й сумбурно.

Він усе не міг уявити собі, з якою метою зайшла до нього ця дівчина. Попросити зачинити за нею двері, бо всі в квартирі пішли? З скаргою, що його музика їй заважає? Позичити грошей? Він ладен був дати їй, скільки вона попросить, усі гроші, скільки в нього єсть, тільки щоб вона пішла геть, не заважала йому безглуздими запитаннями, що його драгують. Він почував себе стомленим.

Для Тасі було ясно: розмова набуває такого сумбурного характеру, що її треба кінчати, інакше вона ризикує заплутатись остаточно в хаотичній плутанині.

— Я прийшла вам запропонувати... Сьогодні неділя, надворі чудесна погода. Хіба ж можна сидіти в хаті? Я бачу, що ви весь час без перерви працюєте. Оце я задумала зайти до вас і запросити поїхати вдвох десь за місто. Гаразд?

Комаха мовчав. І Тасі здалось, що він ладен згодитись.

— Куди захочете, туди й подамось. До Пущі-Водиці, Святошина, пароплавом на Слобідку. Вибирайте ви. Я згодна заздалегідь. Я взагалі без примх. Зі мною легко. Мене, коли ви цього ще не знаєте, звуть Тася. Справді, скільки часу живемо з вами бік-о-бік, а й слова досі один одному не сказали. Так згода?

Комаха почервонів. Безпомічно й злякано він почав відмовлятись.

— О, ні, ні, я не можу, ні! Я зайнятий. У мене праця. Ви пробачте, але я не можу.

Слова Комахи не справили на Тасю жадного враження. Вона й слухати не хотіла про відмовлення.

— Праця! Що таке праця! У кого її нема! Так через працю й спочити, виходить, не можна? Дурниці! Киньте! Їдьмо! Беріть піджак. Де він у вас? У шафі?

Тася підвелася зі стільця і обернулась до шафи. Комаха подивився на неї з жахом. Він розгубився перед цією дівчиною, що вперше завітала до його кімнати, але поводитись так, ніби вони були давні й близькі приятелі. До всього іншого не вистачало тільки того, щоб вона відкрила шафу й побачила все безладдя, що там панує: брудні рушники, кинені сорочки, зім'яті комірці, черевики, штани, все перемішане в одну неохайну купу й притрушене нафталіном. Він став між жінкою й шафою. Тримаючи лівою рукою комір сорочки, він праву простяг до Тасі. Він благов:

— Не треба, їйбогу не треба. У мене нема піджака, тобто єсть, тільки він не в шафі, а там, взагалі, у пралі, в шевця, я віддав, позичив. Та вам байдуже це, де мій піджак, бо я все одно з вами не поїду, і взагалі не поїду, і не збираюсь їхати.

Гістерично вигукнув:

— Я не хочу!

Тася була в одчаї. Вона аж ніяк не сподівалася, що справа так обернеться.

— Тобто, як же це так? Це, виходить, сидіти мені самій цілий день у місті? Оце гаразд! Ви ж зрозумійте, Василю Хрисанфовичу, що вже пізно і всі мої знайомі роз'їхалися. Тепер уже нікого й не знайдеш.

Вона ладна була плакати. У неї був такий хороший настрій із самого ранку. Бо що може бути приємніше, як зробити приємність іншій людині? Вона уявляла собі, як зрадіє Комаха, як йому приємно буде, що йому хочуть зробити приємність, що за нього турбуються. А тим часом він зустрів її припозицію насумрено, як злу прикрість.

— Василю Хрисанфовичу! Голубчику! Поїдьмо! Не самій же мені їхати?

Комаха заперечував.

— Я не можу! Мені ж ніколи!

Вона тягла його за рукав.

— Дурниці! Їдьмо!

Ні, даремно! Він не поїде. Не хоче й не може. Їхати десь удвох за місто з дівчиною?! Одна думка про можливість подібної подорожі у свідомості Комахи набувала вигляду життєвої катастрофи.

Серце билосся у нього гарячково.

З жахом він подивився на Тасю.

Тася насумрилася. Підбрала губи. Напівобережно, напівпрезирливо кинула:

— Це з вашого боку нечемно! Так, нечемно!

Їй здалося, що вона знайшла нарешті потрібне слово. Це трохи її заспокоїло й примирило; що взяти з нечемної людини? І, все ще хвилюючись і намагаючись стриматись, щоб цей ідіотичний Комаха не помітив сліз на очах, вона закидала Комасі його моральну зіпсованість:

— Коли я пропонувала вам їхати, то я гадала, що ви вихована людина, що вам нудно сидіти щодня цілі дні насамоті і що ви тільки не наважуєтесь перший зайти до мене і сказати... Ну, і... Тася спинилась, їй бракувало повітря. Вона почувала, що горло перехвачує спазма, і ще хвилину й вона розплачеться.

Ковтаючи сльози й кидаючись до дверей, вигукнула:

— А ви егоїст!..

І вона вибігла з кімнати Комахи, щоб упасти в себе на ліжко і плакати, уткнувшись у подушку, плакати від образи, від нудьги й самоти, від думки, що всі знайомі роз'їхалися, і ніхто не заїде за нею, і вона нудьгуватиме цілісінький довгий літній день, плакала з того, що є люди, які не варті того, щоб їх шкодували, побивалися за ними чи дбали.

Розділ 4

Розмова з Тасею мала для Комахи несподівані наслідки. Його рівновагу порушено й спокій знищено. Його дні, ночі, думки, мрії, бажання, години праці й години спочинку були з того часу отруєні.

Досі Комаха аж ніяк не цікавився своєю сусідкою. Він ігнорував її. Не звертав на неї жадної уваги. Досі він не помічав її. Коли одного разу Корвин спитав його, що це за нова сусідка, — курсистка, чи що? — він не відповів на запитання.

Досі він не знав, чи стара вона, чи молода, вродлива чи потворна, струнка чи горбата.

Зустрічаючись на вулиці, він не пізнавав її, бо взагалі не знав її.

Одного разу він був страшенно здивований, коли якась дівчина спинила його на вулиці й спитала:

— Ви йдете додому?

Вражений несподіваним запитанням, Комаха відповів:

— Додому!

— Так, будьте ласкаві, візьміть цього пакунка і занесіть його додому.

Комаха взяв і вдома, передаючи пакунка покоївці, сказав:

— Це мені дали оце, щоб я одніс, так ви візьміть. Я не знаю!

А коли за кілька годин Дуня постукала до нього, щоб спитати, хто йому дав пакунка й кому той пакунок треба передати, Комаха на всі Дунині запитання відповів негативно. Він не може сказати ані хто, ані що, ані до чого. Він нічого не може сказати, бо вий нічого не знає.

Ніяковіючи перед Дунею, Комаха намагався згадати. Що це була якась жінка, то це було так. Цього він був більш-менш певний, але чи назвала вона ім'я особи, кому він має передати пакунок, цього він не міг пригадати. В пам'яті в нього бували несподівані прогаліни, біляві плями, невиразні, нічим не заповнені розпливчастості. Він хотів викликати в пам'яті постать зустріненої жінки, але йому не щастило. Кожен образ, що його він створював, невідхильно розпадався раніш, як набути в його уяві певної окресленості. Він ішов по вулиці, думаючи про щось зовсім інше, про своє, і запитання зустріненої жінки: «Ви йдете додому?» і слова «Візьміть цього пакунок» — він сприйняв поза свідомістю, як щось цілком стороннє. Найменшої згадки про вигляд жінки, що підійшла до нього!

Він примушував себе згадати обставини зустрічі і не міг. У нього заболіла голова. З лагідною м'якістю він попросив Дуню не турбувати його зайвими розпитуваннями, бо все одно він нічого не може згадати.

Він спинявся в коридорі, щоб дати пройти Тасі, але не дивився на неї. Коли вона дзвонила і в помешканні не було нікого, щоб одчинити двері, Комаха, відчинивши, запитував: — Вам кого?

Вона була для нього хисткою туманністю, коливанням тіні, як тінь од людини, що не існувала. Господиня помешкання існувала, їй Комаха платив за кімнату й обід. Дуня теж існувала, бо одчиняла двері й замітала іноді його кімнату. Шпіц Альма існував теж, бо на дзвінок вибігав до вітальні й голосно гавкав. Тася не існувала. Їхні взаємини обмежувались на коротких при випадкових зустрічах «добриднях».

Але й ці «добридня» були для Комахи за джерело важких сумнівів і вагань. Вони лягали на нього, як прикрий тягар, бо протягом місяців Комаха не міг вирішити складного питання, чи мусить він, як співмешканець, вітатися з Тасею, чи, може, якраз навпаки, йому не слід із нею вітатись. Нез'ясованість питання обертала ці «добридня» на тяжкий обов'язок. Чи не будуть розтлумачені його «добридня» як настирливість, безглузда й небажана?

Він спитав поради у Корвина, але цей легковажний приятель відповів непристойно: — З Тасею? Гарненька дівчина! Ваші кімнати поруч. Мешкати у двох метрах один од одного... У чому, власне, справа?

Слова Корвина були порожні слова. Вони не мали жадного сенсу. Поруч? Що з того? Саме тому, що поруч, і не ясно, вітатись чи ні?

Отже, при зустрічі Комаха мурмотів щось невиразне і дивився вбік, одвертаючись од дівчини. Він уникав її. Свідомість їхньої відокремленості була міцна й непохитна. Їх відокремлювала стіна, двері, порожнеча вітальні, просторінь коридору. Для Комахи ця відокремленість була абсолютна. Між ними лежала пустеля, ізольованість порожнечі, замкненість пільми, безмежність простороней.

Комаха навіть і думки найменшої не припускав, щоб він міг перейти ці два метри по коридору й завітати до Тасі.

Людські уявлення далекого й близького умовні й відносні. Два метри — це близько чи далеко? Може, близько, а може, й надто далеко! Різниця між далеким і близьким, досягненим і недосягненим, можливим і неможливим найменше залежить від усталених понять часу й простору. Легше з Гогеном здійснити мандрівку на Таїті, ніж переступити два метри між двома кімнатами. Пільма екваторіяльних ночей прозоріша від пільми коридору в міській квартирі. Пустелі джунглів зрозуміліші й простіші від чотирикутної пустелі міського передпокою. Екзотику мандрівки на Таїті механізовано, налагоджено, обставлено комфортом останніх досягнень техніки. Мандрівник, придбавши в агентстві Кука книжечку з різнокольоровими квитками, згідно з розкладом поїздів і пароплавів, за якийсь місяць, у заздалегідь розрахований день, годину й навіть хвилину прибуває в призначене місце. Все наперед передбачено, влаштовано. Екзотику математизовано. Екзотику незнаних країн обернено на фікцію рахунків, віз, паспортів, митниць, автоматів з шоколядою, джазбандного вереску, реклам «Гала-Петер», цигарок, кокаїну й відповідної кількості патентованих, гарантованих і гігієнічних розваг. Сомалійці й таїтяни, сидячи ввечорі на порозі своїх хиж, мають вигляд готельних швайцарів, джаз-бандних музик та придвірцевих чистильників чобіт, що використовують тут свою професійну відпустку.

Але з того часу, як Тася оселилась в одному помешканні з Комахою, минули дні, тижні, місяці, а два метри, що відокремлювали двері їх кімнат, лишалися віддаленіші від усіх віддаленостей. Ще давні греки знали достотно, що не наздогнати швидконогому Ахіллові повільної черепахи.

Так було досі! Тепер усе змінилося! Тасин прихід порушив звичні уявлення Комахи: недосяжне вагітніло можливістю близького. Два кроки справді стали двома лише кроками. Мандрівці в космічну просторінь, що тяглася тижнями й місяцями і загрожувала затягнутися на роки, повернено справжній її сенс.

Комаха тепер не сумнівався: поруч із ним мешкала приємна, гарна, проста й лагідна дівчина. І коли він у цьому впевнився, думка про цю дівчину заволоділа ним. Ззовні в їхніх взаєминах нічого не змінилося, лишилися ті самі короткі «добриді», і уникати зустрічей з Тасею Комаха почав ще упертіш. Та це було ззовні. Всередині в життя Комахи ввійшли нові почуття, нові бажання, сни, чекання й ревності. Так, ревності!.. Досі Комаха зовсім байдуже ставився до того, що до Тасі ходили чоловіки, студенти, молодь, або що у свято до неї заходила весела галаслива компанія і брала її з собою на прогулянку, тепер він ревнував її до її знайомих, до її приятельок, до її розваг. І що ретельніше він уникав її, то більше й непримиренніше ревнував. Досі, коли він нудився, він нудився сам. Вибору не було: його дні замкнено в самоту. В собі самому він мусів шукати способів перемогти нудьгу.

З того дня, як Тася зайшла до нього й запропонувала поїхати разом за місто, в ньому прокинулося почуття якихось прав на неї, можливостей і обов'язків. Це ж він, а не хто інший, міг би сидіти з нею вдвох увечорі на канапі, читаючи книжки абож так про щось розмовляючи, це він міг би повертатися з нею з театру.

Розуміється, ці уявлені ревності, що примушували Комаху страждати, були безглузді. Він, Комаха, ніколи не сидітиме з нею вдвох увечорі, бо як не приваблива вечірня тиша, ласкава стисненість рук, відчуте тепло жіночого обличчя, та ще привабливіша можливість працювати в себе в кімнаті, й щоб ніхто не заважав праці. Він не пішов би з нею в театр, бо не знаходив нічого цікавого в театральних виставах «Осенних скрипок», «Дворянских гнезд» і «Дней нашей жизни», сантиментально-ліричному репертуарі в «Соловцовському театрі» того часу з Яною та Липовецькою на чолі. Своєї самоти він не проміняв би на розмови з жінкою. Бавити жінку розмовою — тяжкий і нерадісний обов'язок. Від цієї розмови лишається тільки почуття примушеності, втоми й даремно втраченого часу. Ні, компактне видання грецьких текстів «досократиків» — найкращий супутник для прогулянок.

Це все було, поза сумнівом, так, і все ж таки Комаха не міг угамувати своїх уяв. Від того, що ревності були уявлені і в уявленості своїй безглузді, вони не ставали менш реальними.

Кохання може набувати найрізноманітніших форм. Для Комахи воно набрало форми відокремленої ілюзії, примхи, самотньої замкненості, нерішучого боязкого уникання. Він ретельно уникав дівчини. Виходив на вулицю тільки тоді, коли був певен, що не зустріне її з нею. Він ходив іншими вулицями, ніж ті, що ними ходила Тася. І разом з тим, ставши коло вікна, схвильовано чекав, коли вона вийде з дому або повернеться, щоб, лишаючись непоміченим, побачити її бодай на мить.

Певність, що вони роз'єднані назавжди, забезпечувала сталість Комашиного почуття. Певність — найважливіше в коханні. Чого варто кохання людей хистких і непевних, що не можуть сказати «назавжди»?.. Для них кохання лишається побіжним почуттям, легковажним настроєм, мінливим переживанням. Комаха не належав до категорії подібних людей. У своїх почуттях він був такий же монументальний, твердий і упертий, як і в наукових дослідках. Йому треба було впевнитися, що вони ніколи не побачаться. Ніколи не зустрінуться, ніколи не розмовлятимуть, не сидітимуть увечорі вдвох, рука не доторкнеться руки. Ця певність була потрібна Комасі, щоб зберегти своє почуття закоханості цнотливим, простим і ніжним протягом років.

З початком революції Тася зникла з обрії Комахи. Вона виїхала з їхнього помешкання. Він загубив її сліди. Щоправда, він і не робив спроб натрапити на них.

Слова Корвина, що Тася тут, у місті, справили глибоке враження на Комаху. Отже, можливо, зовсім випадково, а можливо, і не випадково, спинився Комаха на Дикому завулку, нині завулку Марата, стоячи на вулиці й дивлячись на вікна поруч, колись своєї й Тасиної кімнат.

Він стояв, спершись на ціпок. Голуби туркотіли, перелітаючи з місця на місце на брукові тихої кривої вулички, де тротуари заросли травою. По синьому небі пливли попелясті хмарки, і луною дзвеніли в повітрі удари мулярів, що будували новий будинок.

Корвин останній час приятелював з Вер. Вони познайомилися на пляжі.

Вер любила пляж, річку, смугу біло-жовтого піску, берег, верболіз, натовп. Вона любила, скинувши верхнє вбрання, стояти напівроздягнена й роздивлятись натовп, як натовп роздивлявся її. Засмалених юнаків у синіх і червоних штанцях вона дразнила своїми духовитими десу, червоними під'язками — Вер була брюнетка — і прозорістю довгих чорних панчіх. Їй подобалось лишатися незворушеною, коли юнаки одверто виявляли схвильовану змисловість і молоде збудження. Вони абож проходили повз неї, роблячи спроби розпочати розмову, абож спинялись недалеко від неї і починали змагатися у стрибках, боротьбі та будуючи піраміди, щоб показати стрункість тіл та міцну напруженість м'язів. Було приємно бачити кріпкі й дужі ноги, вузькі стегна, плаский живіт, м'язисті руки, тверду шию, засмалені жовто-бронзові тіла й несховане бажання, але Вер нехтувала їх.

Байдужим поглядом вона пробігала по юнаках і одверталася. Вона воліла вибирати сама.

У Корвина були всі дані, щоб Вер звернула на нього увагу.

Струнка постава, смугляве обличчя й довга темна рука, — все те, що жінкам здається бажаним у чоловіку.

Йому не бракувало церемонности, може трохи напруженої й навмисної, що примушує припустити абож холодний гонор, абож нахил до буфонадних пародій.

Деяка врочиста коректність стриманого жесту завжди імпонує жінкам, коли жест підкреслює тактовність звичайного поведження.

Вер сподобалися скупі й чіткі рухи цього сухорлявого чоловіка з кістлявим носом і темними руками, що розташувався коло неї, — уважно простелив простирало, поклав валізку, обв'язав голову рушником і простягнув на піску своє довге, до чорноти засмалене тіло. Він лежав не рухаючись. Його сухорляве витягнене тіло і обличчя з довгим гострим носом були бездоганні й нагадували італійця доби кватроченто, — не Данте, ні, швидше Бенвенуто Челліні.

Ще не знаючи, хто він і що він, Вер зважила все, що єсть, може бути й буде. Так, зважила все, що буде.

Трапляються іноді випадкові знайомства, які наперед визначають «вчора», «сьогодні» й «завтра» глибокої дружби й щирої приязні, дарма що цього «вчора», власне, і не існувало. «Вчора» не існувало, але чи значить, що його не було зовсім? Кожне «сьогодні» визначає не тільки прийдешнє, але й минуле.

Корвин був вихованою людиною, щоб не заговорити з Вер ані про спеку, ані про температуру води. Жінка, — її стрункі ноги, опуклі груди, вигин трохи широкого рота, тонкий чітко окреслений ніс, побудований з блиском холоду, якому ніщо не чуже, а все підвладне, — варта була того, щоб з нею поводитись несподівано й коректно, щоб говорити з нею не про спеку, а про м'язи її ніг і ступні. Ступню Тальйоні порівнювати з ступнею Ганни Павлової.

— Ви, — сказав Корвин, — повинні були помітити, що я уважно розглядав вас, ваше тіло, форму рук, ніг, вашу ступню, литки й стегна. Я міг здатись вам людиною настирливою, коли б у мене не було до того пробачень. Претендуючи на ім'я знавця і досить знаючи анатомію, я зміг оцінити форми вашої ступні і м'язи ваших литок. У вас м'язи танцюристки. Ви танцюєте абож танцювали.

З глибоким знанням діла, пересипаючи свою розмову технічними термінами з анатомії й балетного мистецтва, Корвин говорив про окремі м'язи, про форму ступні, відмінність ніг у танцюристок.

Вер розсміялася.

— З вашою обізнаністю фахівця вам ніхто не кине настирливости. Фахівцеві завжди дозволено те, що заборонено ляїкові. Однак, не зважаючи на ваше знання анатомії, я не зроблю висновку, що ви лікар, прозектор, хірург, ординатор клініки, хоча б тому, що ви надто сухорляві — не худий, бо чому ординаторові й не бути худим? — а саме сухорляві. У вас струнка сухорлявість поета абож музики. Ви знаєте тіло — можливо, що знання жіночого тіла — це ваша побічна професія, але мені здається, анатомію ви знаєте тому, що ви художник.

Вони знали один одного, ще не назвавши себе.

Він лежав, Вер сиділа. На тлі блакитного неба чітко й ясно викреслювалася голова Вер.

Корвин перервав павзу, щоб, дивлячись на жінку, сказати:

— Майстрі інколи зважали на значення одноманітного блиску тла, щоб змалювати вроду жінки. Теоретики мистецтва золоте тло ікон ладні тлумачити як висновок метафізичних тенденцій

іконописного мистецтва. Я гадаю, що тут грала ролю зовсім не метафізика, а натуралістичне спостереження: на тлі золота абож емалі врода жінки здається довершеною.

Вер трохи нагнулася до Корвина, доброзичливо змахнула пісок йому з плеча і сказала:

— Ви розглядаєте обличчя жінки як матеріал для картини замість дивитися на нього задля нього самого. Це безтактно. Жінка обертається на модель од Пакена, на якій вішають убрання. Невже ж жадна жінка нічого не варта супроти картини мистця?

Корвин повернувся на бік і сперся на лікоть.

— Навпаки. Про мене жіноча врода є така ж культурна й естетична цінність, як і мистецький твір будь-якого майстра. До речі, мені здається, що я знаю вас. Із самого початку мені здалось, нібито я вас десь бачив. Тепер я згадав. Ви — Вер Ельснер! Минулого року в «Die Kunst» була надрукована стаття про еволюцію мистецьких стилів. Критик мав на увазі два ваші портрети — один мальований в експресіоністичній манері та інший, писаний Яковлевим, в якому кубізм був поєднаний з чітким і монументальним академізмом. З вашого тону я відчуваю, що ви незадоволені, що критик писав про ваші портрети, а не про вас.

Вер не заперечувала. Вона цілком згодилася з Корвиним, коли той зауважив:

— Стаття в мистецькому часописі, що трактує з докладною обізнаністю про вроду сучасної жінки, вигин стегна, лінію потилиці, форму спини — варта була б такої уваги, як і стаття про стиль сучасних майстрів. Чому годиться писати про портрети жінок і присвячувати навіть окремі часописи спеціально жіночому вбранню, черевикам, зачіскам, килимам, меблям, і не можна присвячувати статей і часописів самій жінці?

Вер і Корвин знаходили спільні думки й спільний ґрунт.

В теорії нової культури вони вводили апологію людини, її бажань та її активності. На прапорі свого ентузіазму вони написали: активність людини.

Людські почуття злиденні й недосконалі, бо людство воліло вдосконалювати техніку мистецтва і нехтувало з того, щоб удосконалити бажання. Людство призвичаїлося цінити культурні цінності, що виростали з нездійснених бажань, замість того, щоб культивувати бажання як культурні цінності. Цивілізоване людство культурне у своїх мистецтвах, але воно лишилося варварським у своїх почуттях і бажаннях.

Вайле, німецький етнолог, свою книжку про дикунів назвав «Die Kultur der Kulturlosen», тим часом книжку про сучасне цивілізоване людство годилось би назвати «Die Kulturlosigkeit der Kulturellen».

І все ж таки в своїх спостереженнях щодо Вер Корвин трохи помилився: Вер не була танцюристка. Це було випадкове й не довге захоплення. Вона не обминула студії при курбасівському «Молодому театрі» у 1918 році, але це вона зробила в добу захоплення Далькросом, Дункан, фізкультурою, біомеханікою, ритмічними вправами, цирковою акробатикою, принесеною в театр, — отже, коли традиції клясичного танцю почали підупадати, а захоплення ритмікою тіла стало загальним.

Немає жінки, яка б не припускала, що в неї сховані таланти актриси. Вер була жінка, — отже, вона уявляла себе — принаймні деякий час — акторкою.

Вайлд розповів історію однієї дівчини, що була видатною акторкою доти, доки не покохала.

Вона загубила в собі акторку, коли відчула в собі жінку. Бідне дівча! — воно не вміло підносити свої почуття на ступінь театральної гри і своє кохання перетворювати на тонке й вишукане мереживо мистецтва. Сібілла Вен була надто щира й наївна.

Вер — навпаки! Вер тільки тому й вступила до студії, що була жінкою. Жіночий інстинкт досягав у неї того ступеня природної витончености, коли він може замінити таланти і висунути з натовпу. Бути жінкою — мистецтво, як грати в пінг-понг, диригувати оркестрою й брати призи на шахових турнірах. Манерну індивідуальність Вер приймали за прикмету справжньої талановитости. Вона користувалась успіхом. Їй бракувало техніки, її пуанти не завжди були бездоганні, але в особистій вдачі Вер було так багато умовної декоративности й штучної орнаментальности, що їй належало лише бути собою, за нею визнали першорядні здібности. Приятелі їй плескали. Знавці, з властивою їм педантичністю в своїх уподобаннях і присудах, відрізняли не на користь Вер уміння бути жінкою від уміння клясичного танцю.

В житті Вер була одночасно акторкою й собою. Вона грала себе... їй хотілося плескати, коли у вітальні абож каварні з особливо химерним мрійним жестом вона запалювала цигарку абож куштувала хрумку меренгу й змітала крихти з білого свого убрання. Пити каву й запалювати

цигарки — наука не легка й відповідальна, як і останнє напруження тіла у змаганнях на 100 метрів.

Вступивши до студії, Вер віддалась упертій праці, але задовольнилася з перших успіхів і перших визнань. Вона казала, на свій кшталт варіюючи Цезареву формулу:

— Я захтіла! Я досягла! Я зрелась! Навіщо продовжувати? Повторити те саме в столицях і, може, за кордоном з тим, щоб, може, колись Андрій Левенсон в «Майстрах балету» або хто інший присвятив мені кілька рядків з гострою й іронічною оцінкою? Чи варт змагатись, щоб досягти того, що не варте досягнень!

Коли після перших успіхів Вер кинула студію, її не зрозуміли.

— Чому?

Пояснення, що їх давала Вер, нічого не пояснювали. Шукаючи правдоподібних аргументів, вона посилалась на брак шанолюбства.

— Мені бракує шанолюбства. Цей успіх мене не вдовольняє. Навіть галасливий джазбандний реклямований успіх на великих сценах Парижу, Відня й Нью-Йорку не задовольнить мого шанолюбства. До того ж я боюсь, що за наших часів театральне мистецтво втратило свій сенс. Можливо, це останнє грало найбільшу роль. Вер усвідомлювала, що культ естетного пасивного формалізму, одірваного від життя й сучасності, відходив у минуле. Ще нічого не знаючи про новітні течії в житті й мистецтві, вона прийшла до аналогічної думки про «атеїзацію мистецтва». Мистецтво, відокремлене від життя й замкнене в собі, зникає. Колишні типи концертів одмирають, музика механізується, мистецтво набирає спортивного характеру. Фізкультура й спорт успішно конкурують з виставами, футбольні й баскетбольні змагання на стадіоні відбивають одвідувачів з театру, пляж здається привабливішим від балетного спектаклю. Дівчина, що стрибає в воду з трисажневої вежі, викликає не менше подиву, як балерина з її вишуканими пуантами й крицевим носком.

Корвин помилився — Вер не була танцюристкою. Розвинені м'язи Вер були розвинені м'язи спортсменки. Вер зробила зі спорту професію.

З пляжу поїхали вдвох. Увечорі сиділи в саду, їли морозиво, дивились на фоєрверк. Слухали музику. Вечеряли в «Континенталі». Вер пила горілку й пиво. Вер казала, що на нинішній день вона дивиться як на початок їхнього товаришування, «компаньйонату». Вона досить недвозначно виявляла свою прихильність до Корвина. Але, давши йому всі аванси, коли той почав умовляти перейти в номер, вона не виконала жадного з цих авансів.

Пізніше десь пили каву, блукали по якихось глухих вуличках, завулках, де ніколи раніше не доводилось бувати, сиділи на кручі над Дніпром, знов блукали по вулицях і тільки вже на світанку, о п'ятій годині ранку повернулися додому.

Корвин не міг достотно пригадати їх нічних розмов. Він не міг зв'язати уривки розмов, що збереглися в його пам'яті. Він пригадував дещо, але не був певен, чи вони говорили саме те, що він пригадував. Він пам'ятав ніби кризь сон. Може, ці розмови й справді лише привиділося йому потім у п'яній півсонній маячні, а може, це були невисловлені думки Вер, що він їх сам підказав їй.

Ця жінка була чарівна й приваблива. У сп'янілих нічних блуканнях вона не втратила ясності.

Утримуючись від будь-чого, вона шаліла в приборканих своїх бажаннях і спокушала найвибагливіші дивацтва.

Десь, у якомусь глухому завулку, вони сиділи на лавочці коло довгого паркану, Корвин цілував Вер у підголену потилицю.

В легкому теплому повітрі пахло нічними квітами.

Десь кумкали жаби.

В манькому завулку, порослому травою, було порожньо й тихо.

Вер звільнилась од нетерплячих, збуджених рук Корвина й прошепотіла:

— Я кохаю вас, Корвин!

Вона наблизилась до нього. Од неї пахло вином. Очі її були широко розкриті, ніби в стражданнях породіллі.

— Отже, чи не все одно для вас, з ким ви задоволите своє бажання, а для мене — з ким я? Ви й я, ми кохали позавчора, вчора, а, може, ще й сьогодні перед тим, як зустрітись.

Вер була дуже п'яна, коли вона говорила так. Чи, може, вона нічого не говорила цього, і в п'яній безглуздій плутанині думок, почуттів, це сам Корвин висловлював невисловлене нею?!

Але він твердо пам'ятав, що вона призналась у коханні. Щоправда, коли це й було освідчення, то дивне.

Він пам'ятав ці фрази. Вер казала йому:

— Коли я сьогодні побачила вас, я вже знала, що кохатиму вас. Навіщо поспішати, коли все вирішено наперед? Кінець роману може бути небайдужим лише тоді, коли його обернути на початок кохання.

Вони блукали. Вони пережили нічні кошмари химерного кохання, ніби нотр-дамівські химери ожили в них.

У своїх нічних блуканнях вони пройшли повз будинок з химерами Notre-Dame, що звис над проваллям. У фіялкових присмерках на густій синяві неба чорно-сірі гігантичні потвори розкинули свої крила. Від збудження, що ще тремтіло в них обох, нічні потвори прокинулися, щоб справити відьомський шабаш.

Вниз од цього будинку Корвин повів Вер кривими стежками. Вони падали, підіймалися, губилися, йшли вперед і верталися назад. Вони плуталися в пітьмі на переплутаних стежках провалля.

Чи, може, це лише привиділося вві сні?

А в сріблястому ранковому тремтячому світлі, коли Вер прощалася з Корвиним і він цілував у неї руку, вона повторила:

— Кінець кохання буде лише тоді небайдужим, коли його обернути на початок!

Розділ 6

Вер була донькою поміщика, присяжного повіреного. Свого часу, за студентських років, її батько побував на засланні, і культ давніх народовольських традицій надавав влаштованому й врівноваженому побуту в родині Ельснерів деякого відтінку колись перенесеної офіри й виконаного громадського обов'язку. З роками прийшли байдужість і спокій, і батько Вер, не без матеріальної для себе користи і не без апльомбу, дещо, правда, метушливого й безладного, використовував ці згадки про свою революційну діяльність юнацьких років, щоб оточити себе тепер авреолею поваги й авторитету.

Вступивши після закінчення гімназії на курси, Вер змінила свою гімназійну брунатну сукню з чорним фартушком на суворий синій з високим англійським комірцем *tailleur*. Купила товстий лінований зошит у чорній цератовій обгортці. На стіл у своїй кімнаті поставила гіпсового Толстого, а на стінці повісила довгобородого «інтелектуального» Драгоманова в застебнутому сурдуті, з його виглядом протестантського пастора. Це все далеко менше говорило про її власні уподобання, як про невизначний відгук розпливчастих уяв про студентів і курсисток. Деякий час після вступу вона навіть носила пенсне в оправі і з чорним шнурком. І не тому знов таки, що вона потребувала носити його, але головним чином з почуття стилю, як деяку алегорію або символ. Вона хотіла мати вигляд дівчини серйозної, заглибленої в себе й незалежної. Вона вступила на курси з думками, що склалися в неї про студентів з оповідань батька. Курси й університет в її уяві малювались величезною конспіративною організацією змовників. Вона мріяла про долю Софії Перовської та Віри Фігнер. Вона бачила себе на розі вулиці в схвильованому чеканні губернаторської карети: так промайнуть на мить пара коней, широка борода кучера, чорний лак каретного передка, в дзеркальному склі червоний лацкан сірої генеральської шинелі, і в короткому змаху руки розметене, розтрочене, знищене все.

Але на курсах Вер досить швидко впевнилась, що все це аж ніяк не відповідало ані атмосфері, ані оточенню. Її уява про університет і курси показалася хибною. В ці роки « між двох революцій

» у студентській масі панували асоціальні настрої, що знаходили в собі вияв для переважної більшості в цілковитій відсутності будь-яких духових інтересів: пасивна відсутність будь-яких переконань, психологічна астенія.

Студентська маса в своєму складі була аморфна, дезорієнтована, малокультурна. Курсистки читали графа Аморі, Вербіцьку й Брешко-Брешковського, у кращому разі — Винниченка, Андрєєва й Купріна. Інтелектуальний рівень був дуже низький. Кіно, театр мініатюр, для

студентів — карти, пулька в преферанс, пиво; для курсисток — флірт, недотепні дотепи, пісні, пікніки, кава й тістечка у Франсуа або Семадені. Державі потрібні були урядовці. Студенти готувалися стати урядовцями. Згодом, в роки війни, чимала частина їх потрапила за мобілізацією до війська: вони обороняли державу й своє право бути урядовцями в ній, Вер не раз приходила скаржитись батькові:

— Ти був щасливіший!

А батько, посміхаючись викришеними за юнацьких років од цинги зубами, казав:

— Можливо, доно!

Для обдарованішої, інтелектуально розвиненішої й духово активнішої меншости прапором став філологізм, рафіноване культурництво, олександринізм. Гасло культури заступило гасло революції

. Книжка Барбе д'Оревільї про Джорджа Браммеля й дендизм зробилась євангелією молоді, й пушкініянство — модою для всіх.

Вер швидко закинула геть своє пенсне в оправі й чорний шнурок до нього й виклала волосся в манері 30-х років, в стилі онегінської Тетяни, як на жіночих портретах Карла Брюллова та малюнках Т. Шевченка, з буклями, що, як рамка, оточували витягнений овал її обличчя. Саме в ці роки Павло Филипович працював над своєю книгою про Боратинського, Єгор Нарбут, з коротенькими бакенбардами на рожевих щоках, прогулювався в зеленому «онегінському» фракі по вулицях Петербургу, а Миша Алексеев читав Максиму Рильському кавказькі оповідання Марлінського. Вер перекладала з французької Верлена, стежила за «Аполлоном», і грабарівська «Історія мистецтва», особливо том, присвячений архітектурі, став її настільною книгою.

Захоплення барокко входило як обов'язковий складовий елемент у світогляд Вер та її приятелів. Весняна прогулянка в теплий березневий день оберталась в паломницьку мандрівку до барокових пам'яток Києва XVII–XVIII віків. Блакитне небо, голі дерева, мереживо барокових вигинів, білі хмарки і втома від прогулянки пішки з Печерського через Поділ до Кирилівської церкви.

Вер була знайома з Хр. Кроном, Павлом Ковжуном та Марком Басаргом. Адже з київської вистави «Кольцо» 1915 року Марко Басарг починав свою берлінсько-паризько-ню-йоркську кар'єру експресіоніста.

Вер ненавиділа інтелігенцію, парламентаризм, лібералізм, слова про поступ, прогрес, еволюціонізм, ідеали добра й гуманістичної доброти.

Падіння Перемишля її не схвилювало.

Під 9 вересня 1916 року в щоденнику Вер (Вер записувала в щоденнику не почуття, а лише думки з приводу прочитаних книжок) занотовано:

«Лібералізм у Росії зі своєю боязкою інтелігентською громадськістю знав лише „малих“ богів, „місцево-шанованих“, „хатніх“ богів, богів „пенатного“ значення. Лібералізмові бракувало стилю. Злиденність, сірість, зубожілість, розпливчастість, — чи вважаємо це за стиль?

Белінського, Михайловського, Добролюбова й Писарева ми ж ушануємо ім'ям героїв?

Лев Толстой засудив Наполеона як актора, що грав всесвітню комедію, і ствердив Кутузова, що під час бородінського бою — їв курку. В Росії завжди „їли курку“ під час „бородінських боїв“.

Цією самою кутузовською куркою вигодовано російську відсталість.

Російські вояки під час війни воювали проти гармат багнетами. Хіба не Толстой заповів як вищу мудрість війни їсти курку під час боїв? А хіба не їли?! Як провести межу, що відокремлює нездарність і зраду російського бюрократизму від так званого „російського генія“?

Коли Толстой пише: „Я живу добре! Три роки не читав і тепер не читаю жадної газети“, чи не мусимо ми радіти: він — ми, ми — він?!..»

Аполлонові Григор'єву вона віддавала перевагу перед Белінським і протопопові Аввакумові перед Михайловським.

17-ий рік Вер стріла лівою з лівих. В революції їй подобався максималізм і з усіх гасел найбільше — гасло заперечення, що було б абсолютним. В революцію вона входила через «Скитів». Вона головувала на сходках курсисток, виступала з промовами. На вирваних із

зошита сторінках квапливо накидувала великими літерами проекти резолюцій. Щоправда, цього її ентузіазму вистачило тільки на дуже короткий час, не більш, як на кілька місяців.

Горохвяний хліб, хмурі будні, свист гарматнів, що проносилися над дахом будинку, нічна стрілянина, коли місто опинялось у владі п'їтьми і кожен будинок ставав самотнім островом, одрізаним од цілого світу, вартування в парадному коло дверей, забитих дошками, — усе це гнітило, вселяло почуття непевности й утоми. Імперія агонізувала. На вулицях міста валялись трупи коней. То тут, то там виникали самосуди. Здичавілі пси зграями бігали по порожніх пішоходах.

До університету почали приймати жінок. Восени 17-ого року Вер з курсів перейшла в університет.

Серце стигло в попелі зимових присмеркових днів. Горохвяний хліб був крихкий і мав солодкий присмак.

Революція переставала бути забавкою для естетів. Дзвінком і широким, як крок караулу, словом Kommandantur, написаним чорними літерами на рівно виструганій дошці, яку повісили проти Миської Думи над входом до «Дворянського зібрання», 1918 рік ствердив для революції перепочинок. Літо 18 року принесло білий хліб, ясність і спокій, звичайний усталений лад, сонце, пляж, Курбасів «Молодий театр» з Кляйстом і Шекспіром, «Біба-бо» з Агнівцевим, роздягнену «Леду» Анатоля Каменського, віденську оперетку. Втікачі з Петербургу й Москви переповнили Хрещатик, каварні Франсуа й Семадені, алеї «Купецького саду». Київ став галасливий, людний, безтурботний. «Чорна біржа» простяглася од Інститутської до цирку на Миколаївській. Двір, сенат, синод, міністри, титули й ордени відновлювали ілюзії реставрованого Петербургу на берегах Дніпра.

Восени 18-ого року Вер була однією з тих, що натовпом молоді вийшли з університету: повстати й розбігтися. Знов спалахнула раптом на мить колишня мрія про Віру Фігнер. Спалахнула й згасла, щоб більше ніколи не прокидатись.

Тоді прийшли голодні роки. Місто вмирало. Брук вулиць заріс травною, трамваї перестали ходити, крамниці стояли з вибитим склом вікон, з вітринами, забитими дошками. Більшість знайомих роз'їхалося з міста: тікали вчителювати на село, доти ніколи не вчителювавши, працювати на цукроварнях і лісових розробках бухгалтерами, доти ніколи не бачивши, що таке рахівниця й гробсбук. Меншість лишалась у голодному тихому місті і вивчала тонку науку «пайкології», вагаючись між соцзабезівськими дитбудинками, Дніпросоюзом та военкоматівськими закладами.

Вер пов'язала голову хусточкою й пішла працювати на фабрику. Вона працювала коло верстату й перекладала Верлена. Працюючи коло верстату, вона не відчула себе робітницею. Свою роботу на фабриці вона усвідомлювала як службу. Блок у свій «скитський» період навчав «слухати» революцію, але не навчав робити її.

Вер скористувалася з першої нагоди, щоб од верстату повернутися знов до письмового стола. Життя Вер, її революційність, її праця, її ентузіазм, кохання й навіть шлюб, — усе це було лише силуетою іншого, щільного, живого життя. Плаский обрис із чорного паперу на білому паспарту. Життя проходило повз неї.

Року 1922 Вер вийшла заміж за лікаря. Навіщо вона вийшла заміж? З кохання? Можливо, що деякою мірою це було й так. Йї імпував цей літній, грузький, великий чоловік з важкими темними повіками у зморшках і зіркими очима степового хижака. Певніше, однак, вона вийшла за нього тільки з почуття втоми й байдужости, тому, що це створювало для неї якийсь вихід. За два роки згодом вони розійшлися. Знов таки не тому, що посварилися або обридли один одному. Це вийшло само собою. Року 1924 він дістав запрошення в Харків до Інституту дослідження мозку. Він не дуже настоював, щоб дружина переїздила з ним до Харкова, а Вер не проявляла особливого бажання жити далі вкупі.

Це був один із сучасних шлюбів, коли жінка жила в одному місті, а чоловік в іншому. Наявність помешкання в Києві і брак помешкання в Харкові були достатнім аргументом, щоб жити нарізно. Вер іноді приїздила до чоловіка в Харків, а він іноді на кілька днів у Київ. Він стрічав її на двірці з квітами, водив у театр і, проводжаючи, клав на столику купе м'якого вагона велику коробку шоколяди. Залізничий квиток, коробка шоколяди, щомісячний грошовий переказ поштою й лист од Вер з повідомленням про одержання грошей зі стандартним приписом: «Цілую. Твоя!», — доводили Вер, що вона заміжня. Вони не приятелювали з чоловіком, але й не ворогували; були одночасно одружені, байдужі й чужі.

Життя складалося з уривків, з початків чогось, що ніколи не ставало завершеним, з плянів, досвідів і проєктів, що їх вона ніколи не намагалася здійснити.

... Вер сиділа з Корвиним у фое кіна, чекаючи на початок сеансу.

Вер казала Корвинові:

— Колись я працювала коло верстату — це було давно, дуже давно! Я вчилася деякий час у балетній студії! Навіщо? Може лише на те, щоб кинути? Я вийшла заміж! Заміж я вийшла за чоловіка млявого й коректного. Він мешкає в іншому місті й приїздить разів два протягом року на кілька днів. Я знаю англійську мову, перекладаю Джека Лондона й Джозефа Конрада на українську — коли б на мій смак, я не перекладала б ані того, ані того, бо ані той, ані той мені аж ніяк не подобаються. Те, що я роблю переклади, це дає мені можливість жити на власні кошти. Чого варте це все?

Після павзи Вер додала:

— Я ходжу в кіно, я роблю це, щоб бачити потім сні. Ви, Корвине, певно, не вмієте настроювати себе на сні. Ні? А я вмію! У мене є цікавий задум для повісти: описати не сам роман, перипетії кохання, а лише ті сні, що їх бачать закохані. Сні повторюються. Вони лямтмотивні, й мотиви снів заступають зміни й подробиці любовних пригод. Це був би надзвичайно цікавий роман.

Корвин не зрозумів Вер: він не знав ніяких повторених снів, а ті сні, що повторювались, не мали жадного сенсу.

На відповідь Корвин зробив невиразний жест.

Проти них коло протилежної стінки фое за столом сидів горбань у чорному сурдугі, з білим високим комірцем і чорною пишною, пов'язаною бантом з крепу краваткою. У нього було бліде, гостре обличчя рахітика й довгі вчепливі руки мавпи. З чорного паперу, наклеюючи на біле паспарту, він вирізав силуети.

Корвин запропонував Вер замовити горбаневі вирізати її силуету. Вирізуючи з паперу силуетний портрет Вер, оперуючи ножицями, папером і швидкими, довгими пальцями, горбань говорив:

— Ножиці слухняні, як олівець. Вони досконаліші від олівця й пензля. Я волію користуватись краще з ножиць, як з олівця. Ножиці психологічніші, вони як продовження пальців: це скульптура поєднана з малюнком. Вирізати з паперу силуетний профіль жіночого обличчя — це відчувати насолоду. В профілях деяких жінок є дивовижна гармонійність. Я здобуваю фізичну втіху, коли мої пальці повторюють з м'якою й лагідною рівністю вигін підборіддя, губ, носа, чола й голови. Мистецтво силуети, мистецтво єдиної цільної лінії — умовне й обмежене. Воно легке й разом з тим важке. Але, перемагаючи його умовну обмеженість, іноді відчуваєш радісну сподіванку, що створено шедевр.

Горбань наклеїв на біле паспарту темну силуету Вер і, підвівшись, з глибоким уклоном, в який були вкладені нині вже забуті форми поваги, він з особливо вишуканою чемністю простяг Вер зроблений портрет. Од грошей мистець відмовився.

— Я мав приємність вирізати ваш профіль. Я відчув од того втіху. Я вдячний вам. Дозвольте ж мені, як мистцеві, цю маленьку примху та прийміть від мене невеличкий подарунок.

Розділ 7

Корвин і Вер стрівались на пляжі. Вони приходили в другій половині дня і повертались надвечір, коли вже заходило сонце й спека поволі спадала. З минулого року мода на засмаленість тіла почала зникати. Вер задовольнялась тепер із кількох годин перебування на сонці замість того, щоб, як давніше, просиджувати й пролежувати на пляжі цілий день з ранку до ночі і почувати себе після цих соняшних божевіль в'ялою, виснаженою, втомленою. О третій годині сонце ще являло картину дикої оргії. Річка засліплювала очі в тремтячому миготінні струмків так, що за швидкістю цього вогненного коливання не можна було стежити. Тисячі сонць у скаженому коловороті полум'яніли, крутились, променювали. Палке блищання берегового піску було таке ж нестерпне, як і ця фантазмагорія сонць у хвилях річки. Мозок божеволів, природу трясло в полум'ї гарячки. Соняшна маячня робила вигадним усе звичайне. Спираючись на лікоть і підгрібаючи собі під груди гарячий пісок, Корвин бавив Вер своїми розмовами про себе, про своїх знайомих, про останні новини в мистецьких колах, про

замовлення на обкладинки й плякати від видавництва, про склочні сварки між окремими мистецькими організаціями, чергові п'ятформні непорозуміння, про боротьбу за посади, про скарги, про висиджування, про фейлетони, листи до редакції, спростовання, протоколи засідань, про все те, що надавало ілюзіям досягнень у мистецтві прикмет реальності.

Вер лежала на спині, простягнувши одну ногу й зігнувши другу. Коли вона була одягнена, убрання заховувало витягненість її довгих ніг. Коротке темне трико, вузькою смугою охоплюючи вигин стегна, одкривало довгі ноги, що поволі звужувались від литок до вузької й темної ступні. Закинені за голову руки викликали в Корвині уявлення, як він, схилившись над Вер, цілує її в пахви.

Вер рухом спиняла Корвина:

— Я дрімаю! Ви можете розповідати!

Про Комаху Вер довідалася від Корвина. Вона довідалася від нього про смішні химери Комахи, про його несусвітні витівки, про його анекдотичне анахоретство, кумедні баяндраси, про його уникання жінок, про історію з Тасею, приятелювання з маленькою Ірцею.

Корвин розповідав про Серафікуса з тією іронічною одвертістю, що можлива тільки між близькими друзями.

Вер зауважила:

— Ви, певно, великі друзі з Серафікусом, що ви говорите про нього з такою уїдливістю?

Вони були друзі. Були! Колись! Давно! За студентських років. З того часу минули роки, — може минуло шість років, може вісім, дев'ять, десять... Корвин міг би говорити про певний серафічний, мовляв, період у своєму житті, про період глибокої приязної дружби з Комахою.

Сказати «дружба» чи значить сказати щось? Може, треба було б сказати: зворушлива закоханість, ніжність, відданість? Вони були юнаками, що здавалися собі дорослими; дорослими, що ще лишались юнаками. Певно, їхня закоханість і була останнім проявом химерного юнацтва на зламі дорослої і байдужої досвідченості. Корвин вагався, чи зуміє він розповісти Вер, що це було таке, бо, власне, нічого й не було, окрім блакитної мрії, що для неї даремно шукати незнайдених і неможливих слів. Є такі відсутні, нереальні, хисткі настрої, що ніколи не здійснюються; істотно їх нема; вони не більше, як сподіванки, ясні соняшні промінні сподіванки, що десь на світі є інше, відмінне, краще життя.

Іронія в Корвиновому оповіданні про Доктора Серафікуса перетворилася на патетику. Хіба ж за іронією не ховається завжди остання щирість і ліризм?

Комаха відіграв велику роллю в Корвиновому житті. Кілька років вони жили спільним життям.

Попри всю свою м'язисту міцність, Комаха лишався в зовнішньому житті м'якуватим, безхребетним, аморфним і пасивним. Корвин, навпаки, був сухий, чіткий, жиливий, формалістичний і в собі, і в творчості. Слід припустити, що саме Корвин вів перед в їхній дружбі, тим часом було навпаки: Корвин залежав від Комахи, а не Комаха від нього.

Ініціатива дружби належала Корвинові, але тільки ініціатива. Перемігши опір Серафікуса, Корвин не взяв, а віддався. У Серафікуса було багато важкої упертої сталості, з нахилом не говорити, а проголошувати, не розмовляти, а проповідувати з тією самовпевненістю вчителя, метра, що звик навчати і не звик, щоб йому суперечили: *magister dixi*. З Серафікусом не можна було розмовляти, він дратував у розмові. Як і належить людині, що поклала бути вчителем, він не мав кого навчати. В нього не було учнів. Він був надто замкнений і зосереджений у собі, щоб виступати на людях, імпонувати в товаристві. Він міг впливати на одиниці. Корвин, людина різних площин, розірваних перекреслених ліній, взаємно-суперечливих рухів і рис, — найвиразніша прикмета кубізму, — був єдиний його учень і перший покликанець, бо Доктор Серафікус не кликав, Корвин сам прийшов до нього, взяв його дружбу, переміг нехить, опір, небажання, замкненість, безініціативну пасивність. Бажаючи віддатися, Корвин примушений був узяти. Корвин нав'язав Комасі приязнь, почуття, дружбу, зустрічі, розмови, прогулянки. Він був, власне, єдиний, хто ходив до Комахи, з ким Комаха ходив гуляти восени куди-небудь на Сирець або ярами Куренівки. Їх бачили разом в університеті, на виставах, у парках. Спільні знайомі питали Серафікуса про Корвина:

— А де ваша дружина?

І в Корвина:

— Де ваш чоловік?

Отож, коли при фізичному шлюбі подружжя він і вона згодом стають подібні один до одного, засвоюючи взаємні якості й хиби, — то в духовному шлюбі це трапляється ще частіш. Корвин

зробився Серафікусом, Серафікус — Корвиним, з тією, хіба, різницею, що Корвин більше Серафікусом, а цей останній далеко менше Корвиним, — чи, може, й зовсім ним не став. Корвин любив двох осіб: Серафікуса й наречену, її — як Комаху, і цього останнього — як наречену.

— Так було, — сказав Корвин, звертаючися до Вер, — так було! З того часу минули роки. Ми відійшли один від одного. Змінився Комаха. Дуже змінився я. Моя тодішня закоханість у наречену здається мені тепер смішною вигадкою, моя цнотлива серафічна стриманість у ставленні до дівчини — недоречним курйозом. Тепер, — сказав Корвин, — я дозволяю кохання приймати всі можливі випадкові форми. У своєму поведженні з жінками я наслідую фру Філіппо Ліппі: зустрівши жінку, що йому була до вподоби, він робив спробу покохати її, і, коли йому не щастило задовольнити своє бажання, він малював її портрет.

Вер трохи підвелася, повернулася обличчям до Корвина й сперлася на лікоть. Розсміявшись йому в обличчя, вона сказала:

— Мудре правило, Корвине. Дуже мудре! Закінчивши того місяця один портрет, ви, певне, збираєтесь розпочати за деякий час інший?

— Я кохаю вас, Вер!

— Малюйте портрети, Корвине!

Корвин узяв руку Вер, щоб ніжно її потиснути.

— На жаль, малювати вас — це єдине, що досі лишається для мене дозволеним. Але в серафічний період мого життя більше, як два роки, тривав мій роман з моєю нареченою і протягом двох років я не наважився навіть поцілувати її і поведився сором'язливо, з цілковитою серафічністю.

— Вам не дозволяли піти далі?

— Ба ні! Саме тому, що я поведився надто коректно, це було за привід для моєї нареченої розійтися зі мною. Припускаю, що, кінець-кінцем, вона почала гадати, що я не чоловік або, принаймні, не зовсім чоловік...

Корвин зовсім не був тоді у двадцять років безневинним хлопчиком, навпаки, — але у своїх взаєминах з нареченою він поведився, як недосвідчений юнак, що мріє про місячне кохання. Він кохав Комаху та наречену. Це було єдине й спільне почуття. Можливо, він не наважувався зрадити Серафікуса задля нареченої й наречену задля Серафікуса. Від нареченої Корвин ішов до Серафікуса і від Серафікуса до нареченої. Він не знав інших шляхів, інших зустрічей та інших знайомств. Почуття подвоювалось і розділялось між двома особами. Нареченій він повторював те, що говорив перед тим Серафікусові, і останньому згодом те, про що розмовляв з нареченою. Він не відокремлював їх обох.

Серафікус і наречена не були знайомі. У Корвина з'явилась думка їх познайомити. Він сподівався:

— Що за хороше й приязне товариство з того вийде!

Корвин довго настоював, і Комаха довго відмовлявся. Комаха, як завжди, посилався на те, що він ніде не буває й ні до кого не ходить, що в нього немає жадного бажання будь з ким знайомитись, і, як звичайно, уперто обстоював свою замкнену й ізольовану самотню відокремленість.

Корвин переконував доктора:

— Хороші люди повинні бути знайомі один з одним. Це обов'язок культурних людей!

Після довгих і неодноразових умовлянь Комаха нарешті, щоб зробити приємне Корвину, згодився.

У Беренсів пили чай, їли яблучний студель, розглядали ілюстровані англійські книжки. Було все натягнене й навмисне. Після 9-ої години Комаха, подивившись на годинника, рішуче заявив:

— Мені вже час!

— Це рано! — сказала Тетяна.

— Ні, ні! Я мушу йти. Інакше мені доведеться лягти пізніше від звичайного спати, я не висплюсь як слід, пропущу свої ранкові робочі години, взагалі почуватиму себе завтра вибитим з колії! Я вже піду!

Натягаючи в сінях пальто, упевнившись, що візиту закінчено і обов'язок виконано, відчувши полегшення, Комаха з почуттям доброзичливості сказав у відповідь на запрошення приходити знов:

— Ви знаєте, я нікуди не ходжу, бо як ото каже Сенека, побувавши серед людей, я повертаюсь додому менше людиною.

Він сказав і не відразу усвідомив усю безтактність сказаного, те, що сказана ним фраза має подвійний сенс і дівчина могла образитись, застосувати її до себе... Він не збирався аж ніяк образити її. Просто він звик до самоти і в самоті своїй найменше вважав на те, що похмура ця фраза, підносячи вищість особи, була сповнена разом з тим зневаги до інших, до людей, до загалу.

Він охоче й часто згадував слова Сенеки, наведені в «Imitatio Christi» Томи Кемпійського, застосовуючи їх до себе, бо вони якнайдосконаліш відбивали самовідчуження, яке прокидалося в ньому, коли він десь із людей повертався додому. Зустрічі обтяжували його. Розмови народжували в ньому почуття непотрібності, обридливої зайвості, вимушеного обов'язку. Досі він думав про себе і не думав про інших. Так і цього разу, прощаючись з Корвиною нареченою, відчувши полегшення, що він виконав прикрий для нього свій обов'язок і натягнена візита нарешті кінчається, в пориві доброзичливої прихильності, в паланні ентузіастичної піднесеності він вимовив те, що відчував і думав і що, власне, аж ніяк не годилося говорити. У сказане він вклав відтінок довіри й доброти. Почуття звільненості володіло ним.

Він пішов. Корвин ще лишився. Вийшовши на вулицю, Комаха, як звичайно, почав обмірковувати й зважувати все, що він говорив і робив. Згадавши про останню, сказану ним фразу і усвідомивши її двозначний сенс, брутальну її образливість, він почервонів. Він і на думці не мав зробити комусь щось неприємне.

Він насумрився. Він сердився на Корвина, що той потягнув його з собою й поставив його в таке незручне становище.

Наступного дня, коли Корвин з'явився й висловив сподівання, що тепер вони, він гадає, зустрічатимуться всі разом частіше, Комаха категорично заявив, що він більше ніколи не піде. — Не піду. Ні за що. І не просить.

Дівчина й собі була не дуже задоволена зі свого нового знайомства. Вона сказала про Комаху, що він навдивовижу нудний і нецікавий і серед своїх знайомих вона може назвати з десяток і цікавіших, і приємніших, у кожному разі, далеко вихованіших, що прощаючись після першого знайомства, не казатимуть нічого образливого.

Корвин був розчарований. Він з запалом боронив Комаху. Він доводив, що є «цікаві» й «цікаві» і що вона тим часом не відчула внутрішньої оригінальної цікавості Серафікуса, що відрізняє останнього від банальної цікавості звичайних молодих людей.

Та Корвину, певне, не слід було знайомити Серафікуса й наречену. Після особистої їх зустрічі ніби розірвано якусь таємничу нитку, що досі зв'язувала всіх трьох, поки вони не знали один одного.

Крихка ілюзія цієї потрібної дружби розбилась. До цього прилучилися й зовнішні обставини, що створили ситуацію, яка, на перший погляд, повинна була здатися випадковою, але яка тимчасом призвела до наслідків, що їх можна було передбачати заздалегідь.

Закоханість чи роман, як не умовне було б це слово щодо взаємин, які існували між Корвиним і Тетяною Беренс, тягнувся вже кілька років без жадних ознак якого-небудь дальшого розвитку.

Світла шатенка, висока на зріст, Тетяна Миколаївна Беренс не була гарна, але м'який і ніжний колір обличчя надавав їй відтінку принадної задушевності й ясної теплоти. Вона була донькою заслуженого ординарного професора, що не обмежувався своєю професорською діяльністю в університеті, але разом з тим обертався у фінансових і промислових колах Києва, був домовласником, членом Міської Думи. За поняттями того часу, Таня Беренс уже дещо засиділась у дівках. Старша за Корвина, спокійна й лагідна на вдачу, вона до Корвиного кохання, сумбурного й фантастичного, ставилася стримано й врівноважено. Він водив її на мистецькі виставки й камерні концерти, малював її портрет, читав їй Шопенгауера й Ніцше, дарував квіти, з захопленням розповідав про Комаху, обертаючи свої взаємини з нею в своєрідне філософське приятелювання й не вкладаючи в нього нічого зміслового. Немов дружба з Танею Беренс і споглядання її спокою були потрібні йому тільки для естетичної завершеності його артистичних захоплень.

Поезії Вол. Соловйова, книжка Павла Флоренського «Столп и утверждение истины», культ Софії Премудрості Божої, романтична уява про *das ewige Weibliche* були складовими елементами тодішнього мистецького світогляду Корвина, забарвленого в дещо містичний тон,

як це взагалі було характерично для настроїв і тенденцій тодішніх київських мистців та мистецтвознавців.

Всеволод Михайлович Зуммер, сяючи лисиною, склом окулярів і синявою чорнотою бороди, читав доповіді про дружбу Гоголя з О. Івановим, про есхатологічні мотиви в О. Іванова, про кирилівські фрески Врубеля. На київських обрядах з'явився, спалахнувши блиском своєї вишуканої sausegie, Ф. І. Шмідт, що був директором археологічного інституту в Царгороді, і приніс із собою згадки про Ая-Софія й віяння візантинізму. Іполіт Моргилевський вивчав Київську Софію, Сергій Гиляров збирав матеріали для своєї дисертації про іконографію Богоматері.

Корвин обертався в їх гуртку; він приятелював з Зуммером і Моргилевським, згодом заприятелював зі Шмідтом.

Спроба Корвина познайомити Комаху з Танею Беренс була з його боку виявом не цілком до кінця освідмленого прагнення включити також і Комаху в ілюзорне коло того логічного культу *des ewigen Weibliche*, що в нього він намагався забарвити так само й свою закоханість до Тані Беренс.

Щождо останньої, то вона на свої взаємини з Корвиним дивилася зовсім інакше. Читання Шопенгауера й Ніцше, відвідування концертів, малювання з неї стилізованих портретів, даровані квіти, прогулянки вдвох по Царському саду й Маріїнському парку вона розглядала як потрібні передумови, як ступені до шлюбу, попередні етапи до створення сталого родинного життя. Мати дітей, чоловіка, хату — хіба не в цьому полягає правдиве покликання жінки? Все інше, в порівнянні з цим, відступало для неї на задній плян. В Корвині вона бачила прийдешнього батька своїх дітей, — річ, думка про яку найменше бентежила уяву останнього. Минали тижні, місяці. Місяці розтягалися в роки. Корвину подобалася мрійна необов'язковість місячної дружби, до якої не домішувалось нічого конкретного. Він зовсім не думав про шлюб, хоч у родині Беренсів користувався всіма правами й становищем офіційно визнаного нареченого. Створювалася деяка ніяковість, певна напруженість. Кола Таня починала розмову про потребу оформити їхні взаємини, він під тим або тим приводом ухилявся від рішучої відповіді. Абож визначав певний термін і тоді знов відкладав.

Їх стосунки були плодом недовольности. Він волів платонічної дружби, вона думала про шлюб. Вона була надто твереза, щоб не оцінити правдиве становище. Кінець-кінцем вона пред'явила Корвину ультимативну вимогу: або-або. Або вони одружаться, або розійдуться. Розійдуться! Це було б катастрофою. Корвин не уявляв собі, як він житиме без неї. Але справа з одруженням уперлася в офіційні, суто формальні перешкоди. В нього на руках не було потрібних для одруження документів. Нічого, окрім метрики й студентського матрикала. Доводилось їхати до батьків — батьки його були поміщики й жили на селі — і привезти з собою папери.

Був кінець 18-ого року. Зміна влад, пересування фронтів зробили неможливим для Корвина повернення до Києва.

Чорний вітер, білий сніг!.. Подув вітру революції виніс його з села в снігові простори України. Зі спроб податись назад до Києва не вийшло нічого. Замість Києва він несподівано для себе опинився в Одесі, а з Одеси на півдні, в Царгороді, і тоді на спалених сонцем Принцевих островах. Влітку 1919 року він знов був коло України, в Ростові, і тільки вже восени потрапив до Києва. На ньому, коли він приїхав знов до Києва, не було нічого, окрім зеленої гімнастюрки й брезентових з подертими кишнями штанів. Комаха дав йому свою стару зеленотютюнового кольору демісезонну, дещо зашироку для сухорлявого Корвина.

Комаха не наважувався сказати Корвину про те, що сталося. Він мучився й мовчав. Корвина попередив Валентин Фердинандович Асмус, що приятелював з Корвиним.

— Володимире Миколайовичу, не ходіть до Беренсів... Тетяна Миколаївна...

Корвин злякався:

— Що?.. Що з нею?..

Асмус мовчав.

— Кажіть!

— Вона цими днями виходить заміж!..

Схвильований з цієї несподіваної звістки, він, через спільних знайомих, попросив у своєї нареченої згоди побачитись востаннє.

Вони зустрілись на вулиці.

Корвин був збентежений. Він докоряв дівчині. Він закидав дівчині, що та не дотримала своєї обіцянки.

Дівчина й собі обвинувачувала Корвина в незрозумілій байдужості та повній пасивності:

— Мені потрібен чоловік! — сказала дівчина. — А ви обернули наші взаємини на якусь філософічну дружбу. Замість поставитись до мене як до жінки, ви поставились до мене ніби до якоїсь абстрактної фікції. Отже, я зробила те, що зробила. Знайшла собі чоловіка й виходжу за нього заміж.

Корвину не лишалось нічого іншого, як побажати їй щастя.

— І дивно, — сказав Корвин, звертаючись до Вер, — з того часу в моїх взаєминах з Серафікусом так само наступив злам. Розрив з нареченою був разом з тим і розривом із Серафікусом, ніби наша філософічна дружба таки справді в'язала нас усіх трьох. Єдине почуття, що об'єднало через мене, в мені й для мене трьох таких різних людей, між якими не було нічого спільного.

Заходило сонце, темнішали густими темноволосими сутінками гори. Місто викреслювалось попелястою сіро-блакитною силуетою: будинки, дахи, димарі. Зет радіощогли, пакгавзи, дерева, електробуд, майстерні. Захід надавав місту особливої ілюзорності, здіймав з нього тягар обважнілого каменя, опрозорював місто.

На пляжі почали з'являтися робітничі в червоних хусточках, чоловіки й жінки з портфелями, трамвайні кондуктори, робітники в прозодежі, замащені олійними й нафтовими плямами.

Корвин закінчував свою розповідь:

— Я іноді стриваюсь на вулиці з моєю колишньою нареченою. Я вклоняюсь їй. З гнучкої й рухливої дівчини, що в неї так ніжно рожевіли щоки, вона зробилась огрядною заміжною жінкою: розпливлась, пожовкла, зблідла. Поруч з нею йдуть дві дівчинки, одна більша й друга менша, її доньки. Можливо, вона щаслива! Щождо Серафікуса, між нами позначилась якась відчуженість і холодність, що, власне, лишалася завжди, але що її в екзальтації дружби — я ж трохи екзальтований — спочатку я був не помічав. Тепер до Серафікуса в мене є тільки цікавість. Мене цікавить унеможливлена умовність його вчинків і стриманість його невиявлених почуттів. Коли я конструюю спіралі й вежі або ж маюю свої безпредметні картини, мені потрібний Серафікус із його абстрактним геометричним ставленням до життя. Побачившись з ним і почувши про його чергове дивацтво, я починаю вірити в психологічну реальність моїх геометризованих конструкцій.

За річкою, за містом, над горами здійснялась гієратична чинність опрозорення міста: громади кам'яниць кучерявилися в золотому диму, в легких безшумних рухах вони линули назустріч пінявим хмарам, і рожеві кармінні хмари пірнали в глибинну порожнечу річкового скла. В рожевому шумуванні заходу ось-ось, здавалось, усе потече повз землю в безмежність нескінченних просторів.

Корвин замовк, дивлячись на захід, на Вер, на її смагляво-оливкове обличчя, що відбивало рожевість заходу. Він приторкнувся губами до руки Вер і знов подивився на неї. Вона замислилась. Як і завжди, вона ніяк не відповіла на його несміливо висловлене бажання. Корвин знов почав говорити про Доктора Серафікуса, що в крамниці забував узяти свого пакунка або ж брав чужий, не брав решти, що міг вирушити в одне місце, тим часом поїхати в інше і в дорозі забути, куди він їде, а, приїхавши, не знати, куди приїхав, — що все своє життя забував про найголовніше в житті — кохати жінок.

Корвин заперечував будь-які романічні пригоди в біографії Серафікуса, а щодо Ірці, то, за спостереженнями Корвина, навіть і в цій, власне, єдиній, коли не вважати на історію з Тасею, закоханості Серафікусовій — дівчинка ставилася до Комахи зневажливо й презирливо.

— Згодьтесь, — казав Корвин, звертаючись до Вер, — що Ірця мала рацію. Серафікус не людина, а так, амфібія, моллюск, якась фікція. Так, паперова силуета. Тінь од людини.

Гомункулюс. Я обурююсь, Вер. Даруйте мені, але я обурююсь. Я не можу лишатися спокійним при думці, що цей йолоп Серафікус мешкав поруч із Тасею, двері їхніх кімнат виходили в один коридор і...

— І що?..

— І нічого! Як нічого!

— Ви не знаходите для нього жадних пробачень?

— Жадних!..

У пориві ентузіастичного піднесення Корвин схопив Вер за руку:

— Уявіть собі, Вер, таку товстенку років 17-18 блондинку з пухкою рожевістю і лагідними очима телиці. Їй кустодійською купчихою сидіти на ганку за самоваром, а коло неї блюдечка, чашки, тарілки з розводами, варення вишневе, абрикосове, агрусове, прозорий густий мед, сухі солоні коржики, солодкі пиріжки, хрумкі бублички. І щоб на ній такий шаль з великими трояндами, а на стільці поруч біла сонна муркотлива кішка: ідилія, тиша, спокій! Такий м'якотілий, рожево-блакитний канарковий безмежний спокій! Вам тільки признаюсь, Вер, тільки вам, тут межа моїх сподіванок і мрій.

— Ви закохані, Корвине?

— Я? Ви не точні, Вер. Закоханий?.. Це слово не має жадного сенсу. Кохань багато, і прагнень ще більше. Але коли є досконале, то воно повинно бути лагідним і мудрим. Що є привабливіше, як поринути в спокій і тишу? Я мрію про таку коханку, що кохала б трохи байдуже, може навіть трохи мляво, але завжди з тією мудрістю ідеальної жінки, що в відомому й повтореному вмє відкрити нове й нібито несподіване.

— І ви заперечуєте, що ви закохані?

— В кого?

— А ця ваша Тася!

Корвин з докором подивився на Вер і виправив:

— Таїсія Павлівна, Вер! Вона для мене лише технічний секретар Спілки мистців. А щодо закоханості й заперечування, то як ви не хочете зрозуміти мене? Справа не в тому, щоб заперечувати, дещо стверджувати, дещо відчувати. Це попередні покоління надавали значення почуттям, твердженням. Ми нехтуємо почуття. Уся справа в тому й полягає, що Серафікус гном і гомункулос, лялька з картону. Не людина, а тїнь від людини.

Золота курява блідне в ніжній зеленавості. Місто й небо згущуються. Річка сіріє, і гори присуваються до самого берега. Вер дає рушника Корвинові, й Корвин струшує пісок з її плечей і спини. Тоді Вер дякує й каже:

— Викупаємось і підемо.

Вечірня вода здається теплою, а коли вони виходять з води, Вер каже Корвинові:

— Ви, Корвине, повинні мене познайомити з цим вашим Комахою.

Розділ 8

Певність себе!.. Чи може бути людина певна себе? Чи може людина, сівши в поїзд і рушивши в дорогу, бути певна, що приїде саме туди, куди вирушила? Можливо, що на світі й існують люди, певні себе, своїх намірів і рішень, міст, куди їдуть, напрямів і маршрутів, розкладу поїздів, залізниць, але все це аж ніяк не стосувалось до Комахи.

Серафічний в своєму повсякденному житті, був Комаха не менш серафічний і в своїх мандрівках.

Якось влітку року 1925-ого чи 1926-ого Комаха не витримав спеки великого міста, духоти, нудьги, самоти й вирішив податись до невеличкого якогось провінційного міста, де тиша, спокій, дерева, садки, квіти, річка, де можна попоїсти холодцю з раками й таранею, вареників з вишнями, каші з маслом, звареної на свіжому повітрі, полежати в холодку, покупатись, а може й риби половити, тобто риби не ловити, а так просто посидіти з вудкою без гачка коло води.

— Ніщо, — запевняв Серафікус, — отак-о не заспокоює, як сидіти з вудкою, дивлячись незворушно в одну точку...

Хтось із знайомих на відповідні розпитування порадив Комасі:

— Їдьте до Кам'янця абож до Могилева. Чудесні невеличкі міста, де ви знайдете й багато зела, й річку, й спокій, і вареники з вишнями, і недорого. Навколо чудесні краєвиди, клімат майже південний. Коли б вам захотілось улаштуватися не в місті, а за містом, то ви могли б оселитися десь поблизу. В Кам'янці я вам раджу звернутися до Сіцинського, він усе й усіх знає, він вам і порадить, як і що: Петроградська 39. До нього просто й їдьте.

На запитання, а де ж таки краще, — чи в Кам'янці, чи в Могилеві, — приятель відповів:

— Це вже на який смак, а ви поїхали б і туди, й туди. До речі, в Кам'янці при педтехнікумі відбуваються учительські курси, і мені писали, що там нікого не запрошено викладати курс рефлексології. Оце було б і гаразд. Ви знаєте, я напишу. Ви знайдете, умовитесь. Я попереджу.

Про Могилів і Кам'янець у Комахи були досить абстрактні й невизначені, сказати б, безпредметні уявлення. Йому було зовсім байдуже, в яке саме місто їхати, і тому він довго не міг спинитись на будь-якій сталій думці. Він вагався. Ніщо не говорило за те, щоб віддати перевагу Кам'янцю, але й ніщо не казало проти Могилева. Він міг їхати до Могилева, але міг поїхати й до Кам'янця. Немає нічого гіршого від подібного становища, коли людина вирішила щось зробити або ж кудись поїхати, але куди саме — їй абсолютно байдуже. Треба було, щоб хто-небудь інший твердо сказав Комасі: їдьте до Кам'янця, без всякого «абож», і він рушив би. Без цього він довго вагався і, може, й зовсім не поїхав би, коли б не спека. Спека гнала Комаху геть із задумливої його кімнати.

Після довгих вагань Комаха вирішив був їхати до Могилева, але в останній момент він перерішив: він поїде до Кам'янця, бо там є людина, до якої він може звернутися, до того ж він прочитає курс лекцій з рефлексології на вчительських курсах. Здається, рішення їхати саме до Кам'янця було його останньою думкою, спинившись на якій, Комаха й пішов до міської станції купити собі квитка. Купивши квитка, Комаха поклав до портфеля книжки й конспект лекцій з рефлексології, взяв валізку, пальто й рушив.

Находили жнива. В повітрі стояла біла мла від куряви й спеки. У вагоні під розпеченим залізним дахом не було чим дихати. Подорож оберталася на справжню муку. В прибиральні не було води, й не було чим помитись. Майже всю дорогу Комаха спав.

До Кам'янця приїхали надвечір. Спека спадала і від річки віяло свіжою прохолодою. Почувався південь: у такому теплому повітрі вистигає виноград. Комаха дивився на викривлені лінії цієї сухої, спаленої сонцем, зелено-брунатої місцевості, і його охоплювало почуття спокою й ясности, як прозорий і ясний був вечір. Він дихав легко й глибоко. Він почував себе безтурботним і радісним.

Комаха підійшов до візника.

— На Петроградську повезете?

Одкидаючи шкурятяну покривку з сидіння, бородатий з червоним обличчям у зморшках візник запросив:

— Сідайте!

— Скільки?

— Карбованець двадцять п'ять!

Комаха не уявляв собі, чи багато це, чи мало, чи далеко йому їхати, чи близько, але, щоб не порушити усталених звичаїв, на всякий випадок, як годиться, запропонував менше:

— Карбованець цілком досить!

— Сідайте!

Комаха сів. Візник підібрав віжки, махнув батоном, зацмокав, і парний великий фаєтон, похитуючись, підстрибуючи, рушив, але, не від'їхавши й кілька кроків, зачепився колесом за інший фаєтон. Візники зняли гучну лайку.

Вони лялялись довго й люто, з патосом, міняючи інтонації, захоплюючись. Ні той, ні той не хотіли злізти й розчепити колеса, аж поки міліціонер не підійшов до них і не наказав не заважати рухові. Тоді розминулися. Візник лягнув батоном і погнав коні.

За бетонною естакадою, проминувши залізничні склепи й мереживо численних колій, поїхали порожньою вуличкою вздовж якогось довгого сіро-жовтого кам'яного паркана. З лівого боку йшли зелено-брунатні горби, порослі сухим і шорстким бур'яном. У повітрі пахло курявою й півднем. Вечірні теплі присмерки, ясні й тихі, огортали незнайоме місто. На брукові лежав м'який шар куряви, чистої й спіпучо білої.

Проїхали хвилину двадцять, коли бородатий у картузі візник повернувся до Комахи й спитав:

— Дозвольте, товаришу-громадянине, я хочу вас щось спитати. Чи мені просто їхати, чи, може, ви хочете, щоб я звернув праворуч або ж ліворуч?

Комаху здивувало запитання, й він розсміявся:

— Ото гаразд! Хіба ж я знаю? Я тут уперше, у вашому місті. Ви візник, то вам і належить знати, в який бік везти. Абож спитайте когось з тутешніх.

— В чім справа, хіба я не знаю, що я питаю? Я знаю, тільки ж ви сказали везти на

Петроградську вулицю.

— Ну, так що ж?

— А то, що в нас такої Петроградської вулиці немає.

Комаха, не розуміючи, куди прямує ця розмова, цілком певний, що все, що єсть — єсть, не передбачаючи будь-яких непорозумінь, весело й бадьоро сказав:

— Ну, не Петроградська, то Ленінградська, чи може ще якась, як її тепер звуть.

Візник спинив коні й пересунув картуза з лоба на потилицю. Він, очевидячки, приготувався до довгої й докладної розмови.

— Повірте мені, товариш-громадянин, пробачте, що я вас так зву, отже, скільки я років візникую, мені ще ніхто не сказав везти себе на Петроградську вулицю.

Комаха розгубився. Він не розумів. Певність його похитано. Він спитав:

— Як же ж так? Мені треба будинок ч.39 на Петроградській вулиці?

— Ви не думайте на мене, що я вас хочу піддурити абощо, але в нас такої вулиці немає.

Комаха дістав гаманця, розшукав папірця, де була записана адреса, і показав папірця візникові:

— Отже, бачите, Петроградська вул., ч.39, Сіцинський. Тут його всі, певне, знають.

Візник знизав плечима й з філософічним спокоєм сказав:

— Що ж я можу знати?

Комаха ладен був обуритись. Він обвинувачував візника:

— Та ж ви мене з півгодини кудись везете? Везете? Ви ж узялись мене везти?

— Що таке з півгодини? Я можу везти й годину, й дві, й взагалі, скільки ви хочете! В чім справа? Я — візник! Я ж спитав вас, в який бік мені звернути — праворуч чи ліворуч! Який з мене був би візник, коли б я віз пасажирів не туди, куди вони схочуть?!

Комаха похмуро відповів:

— Паняйте!

— Прямо?

— Прямо!

Лагідний настрій Комахи порушено, і приемність мандрівки попсовано з самого початку. Очевидячки, вийшла якась плутанина: якась безглуздя, якась нісенітниця. Але яка? Цього Комаха не розумів. Його охопило почуття безвихідности й безпорадности. Ото приїхав він до Кам'янця за певною адресою, маючи спинитися в певному місці, на певній вулиці, але виявляється, що такої вулиці тут немає.

Це ж значить?!

Він спітнів. Йому здалось, немов він поринає в безодню.

Це ж значить, що він приїхав не до Кам'янця, а до якогось іншого міста. Але до якого?

Він напружував пам'ять, щоб згадати, куди він замовляв у Києві на міській станції квитка й до якого поїзду сідав. Даремно!.. Перед його уявою коливалося щось каламутне й невиразне. Він дуже добре пам'ятав, що він купив квитка ось до поїзду, їхав і оце приїхав, але все інше випало з його пам'яті. Грунт, твердий і сталий, вислизав з-під його ніг.

Було ясно: він потрапив не до Кам'янця. Як же тепер з'ясувати, де він тепер є? Спитати візника:

— Скажіть, будь ласка, як звється місто, вулицею якого ми оце їдемо?

Що можуть подумати про нього? Хто він такий, що не знає, де він є? Розум підказував не робити нічого подібного. Це було б необережно й навіть небезпечно.

Комаха гірко зідхнув, охоплений почуттям безнадії. Життя було сповнене небезпеки, тривоги і ускладнень.

Фаєтон стрибав по нерівному бруку вулиці. Візник поганяв коні. Вони кудись їхали. Комаха мандрував у реально-неіснуючому.

Візник знов повернувся до Комахи. Він хотів регламентувати свої обов'язки й забезпечити свої права. Везти він везтиме, куди йому скажуть, але годилось би обговорити й умовитись, уникаючи будь-яких прийдешніх непорозумінь. Фантастичні химери можуть лишатися химерами, але овес є овес, сіно сіном, вечеря вечерєю, і саме гроші, які він має одержати від подорожного, є, власне, тим, що зможе надати кожній химері ознак реальности.

Він попередив Комаху:

— За годину я беру два карбованці. Ви не повірите: сіно, овес. Овес знов подорожчав, останнє здеруть, їм що!

Побачивши, що пасажир не сперечається, додав:

— Я зайвого не кажу, але для вас, бо я ж бачу, що ви людина хороша, для вас я візьму за годину карбованця сімдесят п'ять.

Комаха не сперечався. Йому було байдуже. Він згодився.

— Гаразд. Хай буде!

Ще їхали. Довго їхали. Далеко їхали. Вузькі вулички, вузькі одноповерхові з палісадниками будинки, паркани, за парканами пахощі квітів та акацій, притрушені курявою. Темніло. В розчинених освітлених вікнах будинків було видно, як за столами сидять люди й п'ють чай або ж їдять кавуни, як усе лагідно й спокійно. Комаха заздрих їм. Похитуючись у фаєтоні, що рипів і колисався, Комаха міркував.

Що робити? Блукати без кінця й краю по незнайомих вулицях невідомого міста з майдану на майдан, з містка на місток, повз якісь садки й пустки? Яке безглуздя!

Комаха прокляв день і хвилину, коли в нього з'явилась думка виїхати з дому. Краще духота, краще спека, ніж оці нікчемні, даремні блукання в розгубленій ніяковості розірваних і сумнівних думок.

Вихід знайшов візник. Певне, йому теж обридло тинятись невідомо куди й невідомо навіщо. Ще гаразд, коли б сидок був ушент п'яний, тоді б безглуздість блукань була зрозуміла, а то людина нібито цілком твереза і в окулярах! Візник почав турбуватися: з п'яним усе просто, але з тверезим?

Він запропонував:

— Може, ви хочете переночувати й вам потрібний готель? Так я можу повезти вас у чудесний, дешевий з садком готель, тихий, спокійний. Усі відповідальні робітники там сплять, коли приїздять до нас із Москви, з Харкова чи з Києва!

— Везіть!

Було трохи інакше: не готель, а мебльовані кімнати, не кімнати, а, власне, кімнатка, маленький будиночок, де можна було переночувати в кімнаті з вузькою канапкою, зі столиком, укритим скатертиною, з трюмом, де двері в сусідню кімнату не зачинялися зовсім.

Лишившись сам, Комаха ліг на канапу й стомлено потягнувся. Як з'ясувати, де він? Вийти на вулицю й запитати, в якому він місті? Його вважатимуть за божевільного. Досить з нього цих безглузких розмов з візником, коли він казав йому про Петроградську вулицю. Добре, що все це кінчилось гаразд. Хоч хто зна, чи не повідомить він у міліції про підозрілого сидока?

Тривога пройняла Комаху. Тоді він здумав: вийти на вулицю, розшукати газетний кіоск і спитати місцеву газету.

Він вийшов на вулицю, він знайшов кіоск, він спитав місцеву газету, але йому відповіли, що газета виходить тільки двічі на тиждень.

— То нічого, дайте мені стару.

— На жаль, не маю.

Комаха повернувся до своєї кімнати виснаженим і стомленим. Він не хотів рухатись. Лежачи, він заплющив очі, тоді зненацька якимсь раптовим зусиллям пам'яті його осяяло: він в Могилеві. І квитка він брав до Могилева, і в могилівському поїзді він їхав, а в дорозі якось поплуталось одне з одним, змішалось, злилося, забулося, і Могилів показався Кам'янцем, ніби й справді він не Комаха, а плутаний і путаний лябораторний гомункулус, що губиться й губить, що живе в уявлених абстракціях, витівками нещоденних розгубленостей.

Другого ж дня вранці Комаха, напоєний гіркою прикрістю своєї невдалої мандрівки, вирушив з Могилева назад до Києва. У своїй кімнаті, у сталій звичайній обстанові, він почував себе певніше.

Розділ 9

В Доктора Серафікуса була одна вада, яка пригнічувала його й від якої він ніколи не міг звільнитись. З нього була вперта й працьовита людина. І це йому шкодило. За подробицями втрачалося ціле.

У своїх наукових досліджах він імпонував ретельною поважністю свого наукового апарату, розмірами й кількістю скупчених приміток. Кожне слово в своїй статті, монографії, розвідці він стверджував низкою бібліографічних довідок. Те, що він стверджував, він обґрунтовував. Він не висловлював необґрунтованих тверджень. Кожна висловлена фраза тягла за собою тягар бібліографічних нагромаджень.

Його ерудиція викликала подив, але ерудитні накопичення в примітках були потрібні, хіба, може, для нього самого, щоб ствердити собі самому свою наукову сумлінність як дослідника.

Примітки були прапором його наукових студій. Примітки виправдували сенс його розвідок. Здавалось, він писав статті не для того, щоб розробити яку-небудь наукову проблему, а тільки для того, щоб, деталізуючи, тишити себе накопиченням приміток. Комаха як учений існував у примітках.

Щодо цього, то Комаха не відрізнявся від своїх колег, бо їх наукова діяльність була так само не більше, як тільки приміткою до науки.

Всю повноту своєї ерудиції наукові робітники вкладали в верблужу терплячість праці над примітками. Коментаторство ставало ідеалом дослідження. Текст розпорошувався. Він продовжував існувати тільки як формальний привід для призбирування приміток. Поважність наукового дослідження визначалась дріб'язковістю досліджуваної теми. Дослідники набували собі авторитету, публікуючи листи Віктора Білозерського до Миколи Макарова, досліджуючи українського філософа Василя Довговича, трактуючи питання про «хто» і «що» в порівняльно-мовознавчому аспекті, тлумачачи темні місця в «Слові о полку Ігоревім» або ж підносячи питання про потребу досліджувати вплив Євангелії й Св. Письма в новій літературі.

Ми описуємо Комаху таким, яким він був у другій половині 20-их років, отже, саме за тих часів, коли, після хаосу й безладдя світової й громадянської воєн, життя, здавалось, увійшло нарешті в стає річище. Бурхливі хвилі життєвого моря втихомирились, і поверхня простяглася рівна, блискуча, осяяна лагідною тишею соняшних променів НЕПу. В цій усталеній налагодженості життя гіпертрофія дрібниць, репутацій, постатей, невинуватих претенсій, необгрунтованих ілюзій сприймалась як суттєва конечність, як логічний висновок з наявного становища речей. Люди тишили себе ілюзією своєї власної самодостатності.

В переважній, якщо не цілковитій більшості, майже всі вони прийшли в місто з села. Осівши в місті, вони так або інакше урбанізувались. Але і в місті побут старосвітських батюшок і матушок вони вважали за остаточно довершену форму ідеального життя, урбанізацію цього побуту вони розцінювали як правдиве признание часу. Ніхто з них не дивився далі паркана у дворі свого будинку, розташованого в одному з затишних закутків ярів Гоголівської або Тургеневської вулиць.

Вони працювали, жили, купували килими, меблі, валюту, будинки, пишались один перед одним ситцем і шовком на оправах своїх книжок. Сергій Єфремов справив собі теплу бекешу з сірим смушковим коміром і таку ж смушкову шапку. Григорій Іваниця на гонорар, одержаний од Вукопспілки за підручник зі шкільної граматики, купив на Фундуклеївській двоповерховий будинок, що колись належав професорові Образцову. Микола Плевако носився з проектом видати повну збірку творів Ганни Барвінок. М. Новицький не перший рік працював над мочемордами. Олександр Білецький, на спілку з Плеваком, з краєвих ножицями сторінок зшивав чергові серійні томи грубих хрестоматій. Сергій Пилипенко, як провідну постать в літературі, проклямував Биковця. Биковець був миршавий, метушливий і малописьменний. Михайло Сергійович Грушевський оточував себе в будинку на вулиці Короленка 35 плеядою власних Биковців. Зеров перекладав «Кримські сонети» А. Міцкевича, Рильський в Романівці — «Пана Тадеуша». Павло Тичина селянам зі свого села подарував трактора. Довженко фільмував квітучі яблуні, небо, трактори, землю. «Сяйво» процвітало. Павло Комендант збирав колекцію скляних барилець із XVII сторіччя. Дмитро Загудов жовтів, грубшав, страждав на ядуху, ходив, спираючись важко на ковнінку. Євген Плужник покашлював у підведений каракульовий комір темного ватяного пальта.

Найкращі тістечка купували у Фрудзинського на вулиці Карла Маркса, колишній Миколаївській, каву пили в кафе «На хвилинку» у Валентина на Прорізній, шинку, балик і мариновані грибки купували у Федорова на Прорізній. Крамниці були завалені крामом. Комашине *curriculum vitae* існувало як примітка до його ретельних наукових студій. Скінчивши термін професорського стипендіятства року 1916-ого, він склав магістерські іспити і, зачитавши дві вступні лекції, був допущений викладати необов'язковий курс на історично-філологічному факультеті Київського Св. Володимира Університету на правах приват-доцента.

Список його друкованих наукових праць і довідка про те, що він не уникав громадської праці й виконував відповідні громадські навантаження, двома додатковими примітками до Комахового *curriculum vitae* стверджували, що Комаха є Комаха, професор 2-ого розряду в Київському ІНО. Він був надто працювитою людиною, й це йому шкодило. Він був більший і цікавіший од своїх приміткових студій і свого приміткового існування, але сумлінна працювитість і тягар приміткової традиції були більші за нього.

Тільки з людини, певної свого права бути вільною, може вийти щось більше, як урядовець, фінагент, професор, юрисконсульт, завшколи. Комасі бракувало цього почуття вільності. Почуття визволення, перетворене на успіх, не належало до числа його добродійностей. Він працював напружено й уперто, виснажував себе, замість із презирливою іронією заперечити все те в науковій традиції, що належало заперечувати й знищити.

Він ішов за течією, за плином часу. Він протестував, коли Жебелев надрукував свої некрологи в празькому Codex Condacovianum і коли Пільняк видав своє «Червоне дерево» в Берлінському «Петрополісі», дарма що він ніколи не читав перших і не уявляв собі, про що йде мова в другому. В роковини імперіялістичної війни абож перед першим травнем репортери приходили до нього взяти інтерв'ю для газети. Він приєднувався до резолюції, що протестувала проти захоплення китайськими генералами Китайсько-Східної залізниці.

Це були відписки, що ними він відгукувався на життя, потік якого проходив повз нього. Ними він завойовував право, за часів НЕПу, працювати в ІНО, займатися науковими студіями, друкуватись у часописах. Хребет його громадського існування складала корінці постанов і резолюцій, прийнятих на загальних зборах і підшитих до папки з написами: «Справа» й «Місцевком».

Він гадав, що рухається вперед, тим часом, рухалась епоха, а він лишався на тому ж таки місці. Як і більшість його сучасників, він не розумів свого часу. Він був певен, що кожний наступний день є тільки автоматичним відтворенням попереднього. Так або інакше він, як і інші, вірив у Нечуя-Левицького, в старосвітських батюшок і матушок, в рибалку Крутя, в сталість плес, зарослих комишем. Протягом десятиліття він порався серед приміток з тим, щоб з їх комбінації скласти книжки. Він не прагнув досягти від того яких-небудь наслідків.

Він вірив у самоту й працю. Він писав, сортував виписки. В цьому було щось автоматичне.

Наука втратила свою вагу в системі світогляду. Наукові студії знаходили собі вияв у процесі розкладу цілого на окремі дрібні деталі.

Він нездібний був звільнитись од свого традиційно-примітивного існування й визволити себе від самого себе. Він не належав до числа панікерів, що, чекаючи вибуху війни, якою весь час лякали громадян Советського Союзу часописи, закупували в крамницях пуди цукру й мішки солі, наливали балії й ванни гасом, сушили сухарі і потім викидали їх, вкритих цвіллю, геть, що в щілинах підлоги в коробочках з-під гуталіну ховали валюту й золоті п'ятірки.

Комасі треба було замість того, щоб самотнім в'язнем у самого себе, оточивши себе книжками, протягом десятиліть копіряться у цитатах і з комбінації цитат скласти докладні примітки, — треба було йому ще тоді, коли перший гарматний вибух з сичанням витяг лунку нитку глухого пострілу через місто над дахом будинків, взяти в руку гвинтівку й багнетом, встромленим у груди, творити майбутнє.

Диференційованість суспільних функцій, фахова відокремленість, спеціалізація праці, конваерна роздрібленість рухів, відокремленість автоматизованих жестів, розподіл роботи, доведений до останньої міри дрібності, ізольована пристосованість людини до одноманітних і безперервних рухів, — усе це перетворювало Серафікуса на ідеальну формулу цієї деталізованої диференційованості.

Робітник не робить авта. Не тче полотна, не виробляє плугів, не шиє чобіт абож убрання.

Протягом дня той самий, десять разів повторений, одноманітний рух. Безперервний плин конваерної стрічки і протягом дня десять тисяч разів повторений рух. Зосереджена замкненість руху, фах пришиваного гудзика, вкрученого гвинта.

Система конваера одкидає будь-який контроль суб'єкта над тим, що і для чого вона робить, тобто в даному разі світ уявлень людини, що виконує певну працю. Новий напрям заперечує логіку почуттів. Робота сучасної людини — супрематична, безпредметна, як і картини сучасних майстрів.

Мистецтво Пікассо, Кандінського, Клее, Шагала сприймається як непередметне, як ребус. Перед їх картинами виникає примітивно-безпосереднє питання: де річ і що тут річ? Новітнє мистецтво не має нічого спільного з об'єктивним явищем речі. З погляду так званої реалістичної традиції нове мистецтво є непередметне чи протипредметне.

Шанолобство Бекліна як мистця, коли він писав свої мітологічні картини, своїх кентаврів, силенів та німф, було скероване на те, щоб надати своїм казковим вигаданим постатям біологічної правдоподібності. Беклін жив за часів Дарвіна й Дюбуа-Реймона.

У нового мистецтва — свідомо чи несвідомо — протилежне завдання: обернути свій об'єкт на щось біологічно-неправдоподібне. Нове мистецтво стало на зовсім іншу п'ятакформу, як біологія. Світ вмирає. Природа обернулася на продукт фабричного виробництва.

Колишнє ремісничє товарове виробництво виходило з предметновидимого: робітник виробляв конкретну річ. Для нього існувало конкретно-речове. З нього був чоботар, кравець, тєсляр, стельмах, лимар, гутник, годинникар. Він міг сказати: «Цей костюм пошив я», «Цей будинок спорудив я». Для нього існувало «я» і «річ»: він, що робить, і річ, яку він робить. Майстер у своїх картинах відтворював речі, вклонявся перед річчю. Він пишався зі своєї любови до землі й природи, тварин і людей, частин року й їхніх плодів. Йому до вподоби були обличчя героїв, посмішки танцюристок, рельєфи медалей, профілі камей. Він виходив з нагої жіночої постаті, з архітектурної перспективи, зі світла, неба, дерев, квітів.

Сучасна людина не знає цієї любовної уваги до речей, пошани до речової творчости. З неї не є чоботар, швець, тєсляр, кравець, стельмах, лимар, гутник, годинникар. Вона не виробляє речей. За ціле життя своє робітник не зробить жадного дизеля, жадного паротяга, жадної голки.

Система конваєра розкладає роботу на низку часткових примітивних вправ.

Сучасна людина — детальний робітник, робітник деталей, споруджувач приміток. Сучасна людина виконує часткову функцію. Одна людина продає сирники, інша зельтерську воду, ще третій одчиняє двері, чистить черевики, пришиває гудзики, пише розвідки про «утворення нового наріччя на Далекому Сході та про місце різних слов'янських мов у цьому наріччі».

Мистець кинув малювати природу й відтворює продукти виробництва, лябораторні речі й хемічні формули, що втратили свою конкретність. Мистець відтворює не природні особливості й форми речей, а зв'язки й взаємини, що обертають річ у функцію виробничих залежностей. Дріб'язкові люди обурюються з зеленого неба, синіх дерев, з картини, на якій нічого не намальовано, з малюнків, подібних на дитячі абор на малюнки дикунів, — але для сучасного майстра, що, супроти анатомічних і біологічних законів, малює потвор, це й значить творити всесвіт і людей такими, якими вони єсть.

Комаха — Доктор Серафікус — і був такий: безпредметний, людина запереченого біологізму, «приміткового», замкненого, схематичного існування.

Розділ 10

Після доповіді, ерудитної, але недоладної, загаченої цитатами, грецькими, латинськими, англійськими й німецькими, дещо суперечної, що в ній Комаха не згоджувався з думками попередніх дослідників, а опоненти, які брали участь у дискусії, не згодилися з думками, висловленими Комахою, він збирався, як завжди, непомітно втекти. Та на цей раз йому не пощастило цього зробити: Корвин уважно за ним стежив. Він твердо пам'ятав наказ Вер познайомити їх з Комахою і, як тільки помітив, що Комаха десь повівся, він прожогом кинувся за ним і наздогнав при виході.

— Почекайте-но, Василю Хрисанфовичу! В мене до вас є маленька справа.

Комаха був незадоволений з того, що його затримують, але спинився. Він подивився на гострий, як у Гоголя, ніс Корвина, на його тонкі губи, на його темні кістляві пальці, щось хотів сказати, але забув і не сказав нічого.

Корвин узяв Комаху за талію.

— Я хотів вам запропонувати, докторе, піти з маленькою компанією до каварні випити чашку кави.

Слова Корвина не дійшли до свідомости Комахи. З Комахою іноді траплялися такі чудні переходи у становище цілковитої відсутности.

Комаха не відповів нічого. Він не чув. Він був відсутній.

Корвин потрусив Комаху за руку:

— Прокиньтесь, докторе. Я кажу вам: ходімте до каварні пити каву.

— Я? Каву? Що? Яку каву! Ага, каву. Ні!

Комаха одвернувся вбік, насумрився й надув губи. Мистецтво впертости — нелегке мистецтво, але Комаха досконало володів цим витонченим мистецтвом примхуватої насумрености.

Він мовчав. Корвин благов, прохав, настоював, запевняв. Будь-що-будь він намагався переламати Комахину впертість.

Комасі довгі й настирливі умовляння Корвина здалися цілком безпідставними й необґрунтованими. Він вирішив поставити справу на суто формальний ґрунт.

— Насамперед, — сказав Комаха, нахилиючи до Корвина свою велику в тяжких окулярах голову й витягнувши вперед товстий, порослий рудуватим волоссям палець, — насамперед, ви мене не попереджали. Я абсолютно досі нічого не знав, що ви мені сьогодні збираєтеся запропонувати йти після доповіді пити каву. Ви знаєте, Корвине, я не люблю жадних несподіванок.

Комаха з докором подивився на Корвина, на його візитку, портфель і, подумавши: — «Порожня, прикра й несерйозна людина! До того ж обридлива!», — розвинув свою аргументацію далі:

— Після доповіді, — сказав Комаха, — я маю намір йти додому й лягти спати. Знов, повторюю, зі мною ані ви, ані хто інший не вмовлявся заздалегідь, і я нікому нічого не обіцяв. Я прочитав доповідь, я виконав свій обов'язок перед громадянством, зробив, що мусів зробити, і, отже, не бачу жадних підстав, щоб мене ще чимось турбували абож іще вимагали чогось від мене. Комаха оперував аргументами, які здавались йому бездоганними в своїй логічній довершеності. Тріюмфуючи, він повторив:

— Щоб ще чогось вимагали...

На жарти можна відповісти жартами, але кожна відповідь на ці смішні безглуздість, на цю марудну нісенітницю бриніла б знущанням зі здорового глузду. Дарма що Корвин добре знав свого приятеля, але й досі, після довголітнього знайомства, звички Серафікуса логічно обґрунтовувати яку-небудь плутану нісенітницю продовжували дратувати його. Розмовляти з Комахою — сердитись. Корвин розсердився.

— Василю Хрисанфовичу! Вимагати? Ніхто ж од вас не вимагає! Вас просять! Вам пропонують! Справі випити в каварні чашку кави ви надаєте значення всесвітньої події, ніби вас профделегатом вибирають абож на якихось зборах головувати примушують. Ви ж, кінець-кінцем, людина, а не чорт зна що!

Комаха хмуро мурмотів. Він спробував був піти геть, але Корвин став перед дверима й не пускав його. Коли б не Вер, Корвин давно кинув би цю прикру розмову, що тільки дратувала його. Та, перемагаючи почуття, він лагідно й спокійно повторив:

— Ми тільки просимо вас! Я прошу, Вер просить!

Комаха схопився:

— Яка Вер? Я жадної Вер не знаю!

— Вер! Вер Ельснер! Чудова незрівняна жінка. Вона вже давно, Серафікусе, хотіла з вами зазнайомитись, а після сьогоднішньої вашої доповіді особливо настоює.

Улесливий натяк, що його доповідь могла сподобатися вродливій жінці, не справив, однак, на Комаху жадного враження. Комаха лишився впертим і невблаганим. Він відповів:

— Я її не знаю.

— Що ж з того!.. Я вас познайомлю!

Розмова була досить таки довга, нудна і, головне, безплідна. Комаха явно нудився. Він одвернувся од Корвина і з жалем дивився на вихідні двері.

На відповідь він кинув Корвинові своє звичайне:

— Ні з ким я не хочу знайомитись. Я ні з ким і не знайомлюсь ніколи. Мені не треба цього.

Він ще раз зробив спробу пройти, але Корвин твердо стояв у дверях, заважаючи йому пройти.

Комаха почав його благати:

— Пустіть, Корвине. Я ж таки справді не можу. Слово чести, не можу. Ви попросіть пробачення у вашої знайомої. Візьміть на увагу, що я ніколи не був у цій каварні.

— Ну, то будете! — Корвин не витримав і вибухнув обуренням: — Ну й марудна ж ви людина, Комахо, коли б ви тільки знали.

Комаха почув свою провину. Йому стало соромно й ніяково. Він був ладен зробити все, що просить у нього Корвин, але... Він зідхнув.

— Ви ж знаєте, Корвине, що я ніде не буваю, ані в театрі, ані в каварнях. Я не вмію. Я зовсім не певен, що з того вийде і чим це все може закінчитись... я...

Комаха ніби навмисне підшукував аргументи, що їхня химерність дорівнювалась би їх недоречності.

— Ви, Корвине, — говорив він, — візьміть на увагу — ну, що я робитиму в цій каварні? Коли б захтів випити кави, я міг би напитися вдома. Мені завжди аж надто неприємно бувати на

людях. На стільці я сиджу, ніби на голках. Мені весь час здається, що всі дивляться на мене. В каварні я боюсь поворухнутись, я не ворушусь, щоб не перекинути склянки або не розбити тарілочки, але кінчаю я, звичайно, тим, що розіб'ю щось, зачеплю, десь перекину стільця, когось наступлю на ногу. Замість вийти з залі просто на вулицю, я потраплю на кухню. Хтонебудь із службовців, приховуючи посмішку, візьме мене під руку й проведе з залі до вихідних дверей, і, йдучи зі мною, питатиме мене, чи пам'ятаю я своє прізвище й свою адресу та чи увяляю собі, в який бік мені треба йти.

Комаха зідхнув.

— Познайтися з жінкою?! — казав він далі. — Вам це легко сказати, вам це байдуже, а мені розмова з жінкою порушить рівновагу на три дні. Я не переносу розмовляти з жінками. Мені зовсім не легко зібрати всього себе у щось ціле, єдине. З великими труднощами я примудряюсь улаштувати з себе бодай хоч подібність на щось стале й тверде. Отже, я ретельно намагаюсь уникати всього того, що може мене вибити з колії.

— Ні, мені краще, — закінчив Комаха, — йти зараз додому. До того ж і не рано вже, мабуть, вже одинадцять година, а я в цей час лягаю спати.

Та Корвин настоював, і Комасі не лишалось нічого іншого, як згодитись.

На кожній плитці підлоги в каварні, куди його примушував іти Корвин, Комаха вже читав написа з Дантового пекла: *Lasciate ogni speranza* — Згасить вогні сподіванки, входячи!

В каварні було повно. За столиками сиділи дівчатка й жінки з підфарбованими карміном губами, та підведеними, ніби глибокозапалими, очима. Молоді люди з акуратними проділами в зігнутих позі скептичних Мефістофелів через соломинку тягли різні аперитиви. Од хаосу звуків ресторанної музики, од багатьох голосів, совання стільців, брязкоту склянок у залі стояв безперервний одноманітний жовтуватий гармидер.

На розмальованих стінах каварні кривлялись різнобарвні арлекіни, нудьгували білі П'єро і загадково журні в чорних масках кокетували льорнетом рожеві Кольомбіни. Гладкий султан у зеленому халаті сидів на темночервоному перському килимі, підібгавши під себе ноги.

Маненьке арапча подавало йому золоте блюдо з перловим намистом, напівгола одаліска, витягнувши біля фонтану своє струнке тіло, не зводила очей з райдужної пави. Великі пишні віяла з блакитно-сірих струсєвих пер на тлі гарячожовтого вечірнього неба здавались блакитними з невідомої країни птахами.

Між столиками каварні ходили якісь невизначені підозрілі особи: юнаки в пальтах з підведеними комірами і з зеленими виснаженими обличчями дідів та діди в довгих чорних сурдутах пасторів з рожевими обличчями юнаків. І ті, й ті мали вигляд театральних убивць із непершорядної сцени. Вони нахилились до вуха тих, що сиділи за столиками, і пошепки пропонували кокаїн і морфій.

Вер уже чекала в каварні на Корвина.

Висока на зріст, струнка, може, навіть не тільки струнка, а й сухорлява, з пласкими, згідно з модою, грудями, з засмаленим вузьким обличчям і вузькими засмаленими плечима, — елегантна, гостра на язик, дотепна, тонка, розбещена, Вер була більше приваблива, ніж вродлива.

Помітивши Корвина, що за ним ішов масивний в приплюснутому капелюсі і в демісезонці з наставленим коміром Комаха, Вер помахала привітно рукою.

Корвин познайомив присутніх:

— Це — Вер, а це — Василь Хрисанфович Комаха. Його лекцію ми з вами, Вер, мали приємність вислухати. Комаха — серафічний у своїх умоглядностях мислитель, отже, ми, його приятелі, звичайно звемо його Доктором Серафікусом. Він, сподіваюсь, не заперечуватиме, коли й ви, Вер, зватимете його так само.

Простягаючи Комасі руку, Вер сказала:

— Мені дуже приємно познайтися з вами, докторе.

Комаха не відчував особливої приємності від цього знайомства і, не знаючи, що йому сказати, не сказав нічого.

Розмовляти з Комахою було важко. Він не звик бувати серед людей, і те, що для інших бриніло як загальноновивчена фраза, що передбачає загальновідому формулу відповіді, те примушувало Комаху напружено й довго думати. А він не хотів думати, бо взагалі не хотів іти, знайтися, розмовляти. Ніяковість, поєднана з відлюдкуватою нехиттю говорити, не сприяла тому, щоб із Серафікуса вийшов приємний співрозмовник. Вер похвалила доповідь.

— Ваша доповідь справила на мене враження. Я не казатиму вже про ерудицію, вона імпонує, але ваші думки нові й свіжі. Мій батько, коли б він був присутній на вашій доповіді, не згодився б з вами і з вашою критикою Фрейзерового тлумачення «Казки про двох братів», бо він і досі лишається прихильником Фрейзера, Тейлора й Моргана, як і тридцять років тому, коли він вивчав своїх гольдів на Амурі, але я вас підтримуватиму проти мого батька. Я захоплена вашою доповіддю.

Комаха почув, що його нога торкається ноги Вер. Щоб не турбувати своєї сусідки, він одсунув свого стільця й підібрав ноги під стілець.

Похвала на Комаху справила прикре враження. Ця молода й гарна жінка захоплена його доповіддю!.. Що з того?! Навіщо говорити про очевидні істини?

Не зважаючи на все своє вміння поводитися з людьми, Вер не зуміла знайти відповідного тону. З усіх помилок, що їх вона припустила за той вечір, це була чи не найбільша: Комаха не терпів, щоб його хвалили. Що таке похвала? У кращому разі це непотрібне підкреслення безперечного, в гіршому — це зайвий доказ, що з приводу тебе думки розійшлися, про тебе хтось висловлювався зневажливо і тебе слід підтримати похвалою, підбадьорити, бо тебе лас більшість.

Не помічаючи, що Комаха нудиться й хмуриться, Вер казала далі:

— У вас є своєрідний стиль! Свій стиль — це завжди grand art! Чи не так?

Комаха насумрився остаточно. На запитання, звернене до нього, він не відповів нічого. Навіщо він згодився йти до каварні? Замість спати дома, він мусить слухати претенсійне верзіння жінки, може й вродливої, але надто балакучої й наївної. Він з нудьгою думав, що взавтра на ранок у нього болітиме голова і він, прокинувшись, як звичайно, о 6-ій, не виспатиться. Можливість лягти своєчасно й виспатись Серафікус цінував більше від розмови з вродливою жінкою.

Шукаючи порятунку, Серафікус з одчаєм подивився на Корвина. Той поволі пив чорну каву, вимазуючи руки в липкій рожевості рахатлукуму. Витягнувши з портфеля папери і розклавши на столику, Корвин робив помітки. Він не втручався в розмову і не проявляв жадного наміру допомогти Комасі.

Вер перейшла до запитань.

— Ви одружені? У вас є дружина?

— Ні, в мене є дівчина.

З наголосом на кожному слові Вер повторює:

— У вас є дівчина? Так!..

Повторені й підкреслені слова бриніли двозначним натяком.

Комаха густо червоніє. Він спростовує двозначну інтонацію фрази, що накидає йому моральну зіпсованість.

— Ні! Їй п'ять років!

— Ваша дочка?

— Я нежонатий!

Вер вирішує:

— Ви були одружені? Ви розвелись!..

Комаха обурений з припущення, що в нього може бути дівчина, жінка, діти. Він відповідає, розглядаючи напис на ложечці: «Украдено в каварні».

— Я ж вам кажу, що я нежонатий. Я не розводився. Дівчина це Ірця. Я — сам!

— Як? За наших часів ви ще й досі нежонаті, не розводилися й не були одружені? Мені багато говорив про вас Корвин, але я не дуже покладалась на його слова. Я спочатку не зрозуміла, про яку дівчину ви говорите. Я чула про Ірцю. Ви її любите?

Ложечка, що її крутив у руках Комаха, раптом падає, дзвякає об столик, зривається і губиться десь на підлозі між стільцями. Комаха лізе під столик, мацає руками на підлозі і десь із п'ятьми знизу глухим голосом відповідає:

— А так, я її люблю!

Коли Комаха підводиться з підлоги і сконфужено кладе ложечку коло себе, Вер стріває його насмішкватим запитанням:

— Таким чином, кохання до п'ятилітньої дівчинки?

З викликом вона дивиться на Комаху, оглядаючи

його від великих його пальців до м'якого білого волосся й масивного підборіддя, з явним бажанням примусити його почервоніти. Комаха почуває, що нога Вер знов торкається його ноги, і він знову одсувається од сусідки й ховає свої великі ноги під стілець. Він сидить, не підводячи голови. Він почуває на собі погляд Вер. І кінчики вух починають у нього палати.

— Ви дивна людина, докторе! Але чому, власне, ви досі не одружені? Що це — жонофобія? Комаха розсердився. Розсердившись, відповів. Йому треба було розсердитись, щоб перемогти свою сором'язливість і зробитись рішучим. Він подивився в вічі Вер. Він змінив тон. Він зробився іншим. Він сказав:

— Чому? Ви питаєте, чому я не одружений, чому в мене немає жінки, що була б завжди й скрізь зі мною, щоб ділила зі мною моє я й була така, як ви?

Вер здригнулася й відповіла:

— Так!

— Ви бачите: я злидений і ніщо! Що я можу віддати, коли в мене нема нічого?

Вер посміхнулася. Серафікус, що досі мовчав і соромився, тепер юродствував. Може, він знущався?..

— Що я можу дати жінці? Вроду? Добрість? Багатство? У мене нема нічого, окрім ілюзій нездійснених досягнень. Кому потрібні ці ілюзії? Одружитись чи покохати — це для чоловіка, як і для жінки, значить завагітніти, понести в собі іншого або ж іншу, жити не тільки собою, але й іншим. Я ж надто слабкий, щоб витримати тягар себе самого. Я відчуваю часто, що це надто важка для мене ноша, і я надриваюсь. Понести ще іншого? Я не витримаю...

Вер оглянула масивні руки доктора, що розкришували на тарілці кекс, здивовані, наївні, за склом складних окулярів очі, зігнутий лоб. Прислухалась до його слів про ілюзії, й вії її затремтіли.

Серафікус казав далі:

— Крім того, я не можу згодитись з тим, що повелося серед людства: чоловіки звикли, що вони беруть жінок, і жінки звикли, що їх беруть. Я надто поважаю себе, жінку й своє почуття, щоб зневажати жінок таким поведженням з ними!

— Ви не шанобливі!

— Навпаки! Я не прагну бути чимсь — тим або ж тим мистцем, музикою, Мохаммедом або ж Гете. Я хочу бути всім людством і тому задовольняюсь тим, що я єсть я. Я не хочу мати тієї жінки або ж тієї. Я хочу всіх. Чи не мушу я себе вважати втішеним, що я не маю жадної?

Вер повторила своє запитання:

— Чому ви не одружені?

Вер була вперта в своїх питаннях, як доля. Жінка — це доля.

— Я про це казав колись Корвінові — у мене єсть бажання зробитися старцем, злидарем. Якось, блукаючи околицями міста, я натрапив на одну хижку, малу, напівзруйновану, врослу в землю. Я мрію про таке для себе майбутнє: сидіти на вулиці, скинувши шапку, й на дощечці виписані всі мої титули: приват-доцент, доктор, список моїх наукових праць...

Корвін, що досі не втручався в розмову, не витримав:

— Киньте, докторе! Слово чести, коли ви таке говорите, це мене дратує! Я вам ніколи не дам ні гроша!

Серафікус розсміявся:

— Я загострюю, Корвіне! Просто, я проти культу героїв, культу добірних. Я хочу бути добірним, але як усі.

— Та все таки, — настоювала Вер, — чому ви не одружені?

— Не можна бути святим і мати дружину!

— Ви святий? Це ж весело!

— Ви сумнівались?

— Я й думки не мала!

— Даремно! Ви ж назвали мене серафічним! Вам казали про мене. Хіба вам розповідали про мене інакше? Жорж Дюамель зробив спробу змалювати святого за наших часів. Йому не пощастило зробити це. Невже ж ви не вірите в мою серафічність?

Вер сперлась ліктями на стіл і підперла долонями підборіддя: темна квітка обличчя в рожево-жовтих пелюстках тонких і довгих пальців. Вона повторила:

— І все таки?

— Я майже відповів! Я усвідомив в собі серафічну довершеність себе. Коли людина почуває себе неповною, вона шукає собі жінку, одну, дві, три абож тисячу й три. Жінка або жінки повинні врівноважити цю неповноту його, щерть, назавжди. Я ніхто, але я хочу бути людством. І тому моєю сповненістю хай буде моя відсутність.

Комаха пишався з самоти. Свою кабінетну замкненість серед книжок, у кімнаті, з примітками, він зводив на ступінь філософічної теорії. Він виправдовував свою одірваність працею. Прапор праці він підносив як гасло своєї книжкової ізоляваності. Він проповідував своєрідний донжуанізм навпаки.

— Як Дон Жуан. Дон Жуан прагнув мати всіх жінок усього світу. Його спалило це бажання. Може, воно спалить і мене — це бажання мати всіх і зректись будь-якої... Але коли все ж не можна на світі жити без кохання до якоїсь теплої рожевої маленької жінки, то я кохаю Ірцю. Вона кохає мене. Хіба ж цього мало?

Доктор Серафікус замовк. Він знов заглибився в свою мовчазну похмурість. Нагнувши велику голову, він не дивився ні на кого. Його обличчя здавалось машкарою, у глибоких зморшках, з виснаженою утомою нудьги, ніби в світі не лишилося вже нічого, щоб наситити бажання, якого не бажаєш.

Коли Корвин запропонував випити ще чашечку кави, Серафікус відмовився руба і рішуче заявив, що йому конче пора спати, що в таку годину від зовсім не звик пити кави.

Виходячи, він прошепотів Корвинові на вухо з докором:

— І треба було вам знайомити мене з жінками. Така недоречна жінка!

Розділ 11

Вер лишилася з Корвином. Вона була жінка, вона була цікава, і перше, що спитала, — це про те, що сказав Комаха: можливо, Комаха говорив йому щось на вухо про неї?

— Що вам сказав Комаха, коли пішов? Та коли він сказав якусь банальність, схожу на ті, що їх ви кажете — можете не переказувати.

Корвин заперечував:

— Дозвольте, Вер. Невже казати вам про моє до вас кохання — це говорити банальності?

— Безглузді, обридливі й прикрі, Корвине! Візьміть це до уваги. Отже, що вам казав Комаха?

Він справляє враження людини небанальної.

Корвин завагався на мить, але додав:

— Ви маєте рацію, Вер. Він нарікав мені на мене, навіщо я повів його до каварні і познайомив з вами.

Корвин завагався ще на мить, але додав:

— Ви справили на нього враження недоречної жінки.

Щоб трохи зм'якшити сказане, Корвин зазначив:

— Проте, на що було й сподіватись від Комахи? Він зовсім нездібний відчутти аромат жіночого! Авжеж, євнухoid!

Слова Корвина зачепили Вер, але їй здавалось, що він перебільшує:

— Комаха з його кремезним тілом мастодонта?.. Ви лестите йому. У вашого аскета обличчя розпусної людини. Ви знаєте, Корвине, що ви йому заздрите?

Корвин кладе свою тонку, темну руку на руку Вер і каже:

— О, Вер, ви — жахлива! Я бачу, вас починає вже хвилювати Комаха. Скажіть, будьте ласкаві, чи є на світі чоловік, з яким би ви стрілись і на якого б ви дивились байдуже, без думки зробити з нього коханця?

Він закидав Вер:

— Ви ладні проявити свою прихильність першому-ліпшому, бодай Комасі, дарма що ви його побачили вперше, тільки не мені.

— Це вас дратує?

З раптовим поривом пристрасти він стиснув руку Вер.

— Дратує? Я хочу вас, Вер!

На відповідь Вер мовчки розкриває ридикюль і дивиться в вузенький прямокутник люстречка. Дбайливо й повільно вона підфарбовує губи кармінним олівцем.

Корвинове визнання губиться в простороні між кармінним язичком золотої палички, лустречком, тарілочкою з кексом і мармуром столика. Так само повільно й дбайливо Вер ховає олівець, пудреницю, закриває ридикюль, кладе його на столик коло себе і спиненим одкритим поглядом довго й допитливо дивиться на Корвина.

Корвин схилив голову й приник губами до руки Вер, що лежала на столі. Це, можливо, зворушило Вер, бо вона торкнулася пальцями його проділу й сказала:

— Досить, Корвине, досить! Не втрачайте надії! Мені здається, що я кохаю вас у ті, на жаль, рідкі години, коли ви нічого не кажете про своє кохання. Я певна, що коли ви кинете говорити будь-що про своє кохання, мені захочеться покохати вас. Сподівайтесь. Усе залежатиме од вас. Корвин не помітив іронії в словах Вер. Він надто зрадив, щоб вловити іронічний відтінок обіцянки. Він перепитує:

— Справді?

— А так! І саме тоді, коли ви мене не кохатимете!

Похитуючись, він підвівся. Він похитнувся, ніби п'яний, і взявся за спинку стільця. Він уп'явся пальцями в спинку і сказав:

— Ви драгуєте мене, Вер! Що вам за втіха з того?

— Ви незадоволені? Це ви тільки вередуєте! Я ж казала: сподівайтесь! Чекайте на вашу чергу!

— Ви знущаєтесь!

Він вийняв цигарку й почав був її запалювати, але руки його тремтіли, і цигарка стрибала в пальцях. Він відповів похмуро:

— Я не звик стояти в чергах!

— Звикайте!

Цигарка здавалась надто гіркою. Корвин зім'яв її й кинув на тарілочку. З насмішкою, в якій позначився біль, він запитав:

— Чи не мушу я поступитися своєю чергою Комасі? Він повинен бути вам до вподоби: він нічого не сказав вам про своє кохання, навіть коли б і закохався!

— Чудесно! Мені дуже до вподоби люди, що не кажуть жінкам про своє кохання. Я сама волію казати про кохання людині, яку я кохаю.

Вона потягла Корвина за візитку.

— Сідайте, Корвине. Сідайте, все буде гаразд. Будьте терплячі.

Корвин слухняно сів.

— Я сів, Вер! Але скажіть, Вер, чому ви так уперто відмовляєте мені і навіщо вам цей Серафікус із тілом гіганта й бажанням карлика?

— Чому ні?

— Чого варте кохання, що кінчається нічим? Чи не значить це для жінки зневажати саму себе?

— Уявіть собі, Корвине, що можна пишатися з самозневаги. Самозневага це приправа для гордошів, щось ніби гірчиця для біфстексу.

Корвин знизує плечима.

— Не знаю! Я не поділяю вашої думки!

— У вас, Корвине, самовпевненість 17-літнього хлопчика, що його хвилює кожна спідниця й кожна жіноча нога. Це ж найпринадніше спинити увагу на пасивній людині, хотіти її, збуджувати й не задовольнятися. Єнські романтики були люди рафінованого смаку, вони проповідували кохання, як Sehnsucht: прагнути — не досягати. Кохання, майте на увазі, повинно збуджувати, а не задовольняти.

— Ви химерні, Вер!

Даючи жакетку, Корвин шепоче:

— Вер! Я хочу вас! Поїдьмо до мене, до вас, в готель?

Кохання — таке ж надбання людства, як і комедії Карло Гоцці, як і сонет Поля Валері, етюд Стравінського, малюнок Рембрандта. Коли Вер бачила, що її бажують, вона не почувала себе ані ображеною, ані незадоволеною. Кохання — коштовний дарунок, і справа не в тому, щоб відмовлятися чи відмовляти, а лише в тому, щоб не знецінювати почуття.

Вона хвилинку повагалась, але тоді простягнула Корвинові долоню для поцілунку й сказала:

— Ні!

Зневажений порив виснажив Корвина. Він раптом почув себе втомленим до знемоги. Він позіхає. Він згадує, що не спав минулої ночі. Він хотів би зараз одного: заснути.

Склянка з водою, порошок хлорал-гідрату й ліжко...

Розділ 12

Наступного дня вранці Вер вийшла з дому, щоб однести виправлені коректи до видавництва. Асфальт од недавнього дощу блищав, як лакований: чорне люстро, в якому відбивалися будинки й дерева. Важкі темносині хмари сунулися з північного заходу на схід. У повітрі було холодно, і поривчастий ранковий вітер здавався різким і небажаним.

Комаху, його масивну постать, його приплющеного капелюха й великі кальози Вер побачила здалека. Він незграбно, по-дитячому кумедно човгав ногами. Він закинув голову й дивився вгору, на небо, на хмари. Він ішов назустріч хмарам і вітрові.

Ішов він не серединою тротуару, а коло будинків. Ішов він не просто, а тикаючися, зигзагами, ніби плував, ніби блукав. Через кожен крок він упирався в будинок, а потім, зробивши кілька кроків уперед і вбік, знов опинявся перед будинком. Будинки, паркани, палісадники, стіни, дерева, тумби, ліхтарі вперто перешкоджали йому йти, хоч він і намагався йти боком, щоб їх не зачепити.

Він іноді прискорював кроки, іноді йшов поволі, майже спинявся. Він спинився коло вікна брудної бакалійної крамнички і уважно розглядав трухлявий мотлох, виставлений на вікні, крам, притрушений курявою, й давні плякати, засиджені мухами торішнього літа. Ковінкою, що була в нього в руках, він навіщось постукав по стовбуру дерева. Він покликав собаченя, яке бігло, і кинув йому шматок хліба. Воно понюхало полу колишньої демісезонки й в ознаку приязні замахало хвостом.

Комаха йшов, розмахуючи руками й ковінкою. Він мандрував в увяленій країні необов'язкових вражень, а ковінка в його руках була, як паличка диригента, що для нього будинки, дерева, хмари опрозорювалися в музичні звучання, були енгармонійними тонами ще незібраної й невпорядкованої оркестри.

Так ходять п'яні, божевільні, музики, люди, що звикли до повної самоти. На вулицях так само, як і в мрях своїх самотніх відокремлених кімнат.

Він, мабуть, пройшов би повз Вер і не помітив її, коли б вона не гукнула:

— Докторе!

Вона стояла в двох кроках від Комахи й вітала його рожевою ласкавою посмішкою.

— Милий докторе, як я рада цій несподіваній зустрічі!

Але фраза лишилась нескінченою. Порив вітру розірвав її, кинув початок в обличчя Комахи, щоб, підхопивши кінець, загубити уламки слів у холодній мряці вересневого ранку.

Комаха, почувши своє ім'я, спинився. Він не пізнав був жінки, що його вітала. Тоді згадав учорашній вечір, каварню, Корвина, ложечку, що з дзвоном упала на підлогу, цю жінку й розмову з нею. Згадав, раптом повернувся й швидко перейшов на другий бік вулиці. Він пішов швидкими кроками, озираючись, ніби боявся, що його наздоженуть, спинять, і тоді трапиться щось несподіване й катастрофічне.

Вер розгубилася. Що значила ця раптова втеча? Чого він злякався? Вона ладна була образитись і розсердитись. Але, замість розсердитись, вона розсіялася. Те, що здавалось спочатку чудним, а тоді нечемним, тепер відкрило перед нею всю наївну несерйозність цієї несподіваної сцени: дорослий чоловік перелякано тікав од молодій жінки. Химерний випадок, безглуздий і гротескний!.. Такі речі, можливо, іноді трапляються з нами в житті, але в їх можливість примушує вірити тільки їх подібність на витівку.

Вер цінила несподівані випадки, рідкі речі й людей, що вмюють зробити свої слова й вчинки не подібними ні на що. Знайомство, що почалося так химерно з утечі, заслуговувало на особливу увагу. Вер не любила недовершених епізодів і незакінчених подій. Що почалось, повинно скінчитись. Наливши склянку, треба пити вино до дна.

Вер нарікала б на себе, коли б знайомство з доктором Серафікусом, раптом обірвавшись, скінчилось би нічим. Вона належала до тих щасливих натур, для яких не існує перешкод, що їх становить часовий відтинок між першим знайомством і вчинком, почуттям, визнанням. Перша зустріч підказала їй усе дальше. Правда, це трапляється частіше, ніж здається на перший погляд. Далеко рідше трапляється протилежне. Звичайно саме перша зустріч і накреслює обриси, що в них оформлюються згодом усі майбутні слова, зустрічі, радощі, непорозуміння, турботи, втома й розходження.

Втеча Комахи визначила його долю. Йому не слід було тікати, якщо він хотів уникнути своєї долі. Спроба втекти була з його боку необережним вчинком. Двох-трьох банальних слів, люб'язних фраз, нікчемних запитань було б досить, щоб Вер не захотіла більше його бачити ніколи.

Вер стояла й дивилась, як швидкими кроками масивний і важкий Серафікус тікав од неї. Вона стояла й сміялась. В її уяві зберігалось враження від його широкого червонуватого голеного обличчя, масивного підборіддя, білявого волосся, розгубленого погляду, нерішучої стурбованості, раптового ляку, сутулої спини, кальош, що ними він човгав, тікаючи від неї. Вона сміялась так весело, так нестримно, що мусіла піти до ближчої крамнички й випити склянку содової води.

У крамничці, тій самій, що коло неї перед тим стояв доктор, розглядаючи вітрину, пахло огірками, милом, гасом, курявою борошна, оселедцями, старим лежалим салом. З одинених дверей у сусідню кімнату доносився запах від картопляного супу й суботньої «фіш». Мала дитина рюмсала, тикаючись коло ніг крамарки.

Ховаючи в гаманець решту, Вер вийшла з крамниці з радісною посмішкою на порожевілому обличчі. Вона йшла й посміхалась. Їй було весело, ніби нічого немає приємнішого на світі, як холодна мряка, що січе шкіру обличчя тисячею гострих крапель і бадьорить тіло збудженою свіжістю різкого вітру.

Надто рідко трапляється так у нашому житті, щоб випадково на мить зустрітись, за хвилину розминутись і піти далі з новим і надзвичайним почуттям несподіванки, з думкою, що в банальному пліні звичайних наших днів розкрилась нова, досі не прочитана сторінка ще невідомих хвилювань. Нечасто життя приносить нам щось цікаве й нечасто бавить нас химерами, але треба вміти вихопити з життя ці рідкі й нещедрі подарунки нашої долі.

Вер уміла це робити.

Вона уявляла собі, який вражений буде Комаха, якщо, одчинивши двері, він побачить перед собою саме її.

— Станція? Прошу двадцять три-тридцять один.

— Два-дцять три-три-дцять о-дин.

— Студія? Хто при телефоні. Попросіть завстудії!

— Добридень, Корвине. Не пізнали голосу? Це я — Вер! Що? Дякую! Гарзд. Усе гарзд.

Сьогодні о 8-ій? Прийду! Ви надто настирливі, Корвине. Киньте говорити дурниці. У мене до вас справа. Скажіть адресу Комахи. Навіщо? Значить, треба. Що? Не скажете? І без вас обійдуся. Ага, вже згодні. Кажіть. Четвертий поверх ліворуч, дзвонити двічі? Дякую! До побачення. Що? Як увечорі? Ми ж умовились о 8-ій. Боїтеся, що завадить побачення з Комахою? Не турбуйтеся! День довгий. До вечора.

Розмову скінчено. Трубку повішено.

* * *

Третій поверх, праворуч, помешкання ч. 11.

На дверях хемічним фіолетовим олівцем написано: Комаха. Через двері чути, як хтось у помешканні грає на піаніні. Вер прислухалась: виконувано фугу Баха. Вер натиснула на гудзик електричного дзвінка. Ще раз натиснула і тоді ще раз. Знов натиснула, цього разу не відпускаючи, але ніхто не з'явився. Тоді почала гуркотіти в двері, спочатку тихо, а потім усе дужче. Вона гуркотіла, заглушуючи звуки музики. Кожен повинен почути цей гуркіт. Але той, що грав, був настільки заглиблений у музику, що, очевидно, не чув. Вер кинула гуркотіти й кусала кінчики пальців. Вона стягала й натягала рукавички. Піти? Але вона добре знала: вдруге вона не прийде. Або ніколи, або зараз. Тільки зараз. Отже, зараз.

Вер спробувала натиснути на двері. Двері були незамкнені. Вона ввійшла в простору й порожню вітальню. Постукала в двері кімнати, де грали. Відповіді не було. Дещо вагалась хвилину. Що за чудна візита! Наважилась: хай буде, як буде.

Заглиблений у музику Комаха не чув ані того, як рипнули, розчинившись, двері, ані того, як у кімнату ввійшла Вер, як підійшла, нахилилась і зазирнула в ноти. Комаха грав, не помічаючи нічого, що робилось довкола. Здатність заглиблюватись у працю, в читання, у свої думки досягала в нього того рівня, на якому вона обертається на майже патологічне становище. Це був рід сомнамбулізму, щаслива здатність одірватись від усього, щоб поринути в одне...

Що робити? Вер вагалась, боже це, кінець-кінцем, не зовсім звичайна річ прийти до малознаної людини, увійти без запитань у кімнату й поводитись тут, ніби в себе в хаті. До того ж іще зовсім невідомо, як поставиться Комаха, побачивши цілком для себе несподівано жінку, від якої він вранці раптово втік!

Вона відсунула фотель від столу, перетягла його до вікна й сіла. Через вікно видно сірі, жовті, червоні коробки кам'яниць, прямокутники дахів, що їх бляшані фарби зм'якшені сіро-попелястим серпанком далечини.

Вер могла добре роздивитись Серафікуса: його біле з жовтуватим відтінком м'яке, надто м'яке, ніби пух, ніби дитяче, волосся, гострий, трохи наприкінці червонуватий зі шкірою, що лупиться, ніс, стиснені губи й масивне підборіддя. Масивне підборіддя контрастувало з м'якістю білявого волосся й робило Комаху схожим на Ріхарда Вагнера.

Може, піти? Вона піде так само непомітно, як і прийшла, і Комаха не знатиме зовсім, що до нього хтось приходив, сидів в його фотелі, переглядав корінці його книг, зазірав в його папери, слухав його музику. Була, ніби не була. Вер приваблювало химерне «ніби» її сьогоднішніх відвідин.

Вер уявляє, як вона згодом зустріне десь Комаху і як на відповідь Комаха здивовано заперечуватиме будь-що, але вона докладно опише його кабінет, його книжки, те, що він грає, дрібні подробиці того дня й тих годин. Вер ясно уявляє собі розгублену стурбованість Комахи, його невизначений напружений біль, коли немає жадних сподіванок відновити зв'язки загублених споминів. Він не може зв'язати кінці думок, загублених у якомусь іншому напівзабутті, і попри всі свої зусилля він не пізнає їх.

Він грав довго. Від хоралів Баха він перейшов до Ліста, після громових гуркотінь Лістових він повернувся до Баха, а тоді почав імпровізувати.

Минав час. Вер уже кілька разів повертала руку й дивилась на годинника. Комаха грав, не перериваючи музики. Візита тяглася, зростаючи в невизначеність. Коли він скінчить?

Комаха імпровізував. Набігали лоскотними хвилями думки, не думки навіть, а примарні мрії.

Дрімливо з'являлися мрії й непомітно, танучи, зникали. Музика акомпанювала цим хвилястим лоскотінням дрімливих думок. Думки сплітались у тканину звуків і розпливались у солодкому почутті заспокоєності.

Вер сперлася на долоні і стежила за пальцями Серафікуса. Ліворуч вікно!.. Голуба блакить лилась у вікно, сиві голуби змахували блакитними крилами й відлітали, танули в срібній блакиті. Деся ідалека над пальовими горбами полів дзвонили срібним сріблом дзвони. Вер бачила, вона чула блакитних голубів, срібний дзвін далеких на обрії за містом опалових горбів. Тоді раптом Серафікус обірвав музику, закрив покривку і, не підводячись із стільця, повернувся до Вер. Він подивився на Вер крізь окуляри допитливо й уважно, і сказав:

— Я кінчив!

— Дякую!

Він дивився на Вер, ніби він не бачив її, ніби він не почув подяки, ніби він не сприйняв побаченого й чутого, ніби він був тільки сам і розмовляв тільки сам із собою, а та, проти нього, та була тільки хвилиною втіленістю уявленої музики, ніби це були звуки, що на мить, не одзвучавши, затримались луною в кімнаті і зараз розвіються.

Розділ 13

Одного чудового ранку вони сиділи в саду, і м'яке осіннє сонце грало на брунатній теракоті ваз, на білій фарбі лав, на квітах і на жовтій гальці доріжок. Ранок здавався особливо ясным і свіжим не тільки тому, що сяяло сонце, але що на лаві поруч із Комахою сиділа Вер. Комаха відчував особливу приємність сидіти поруч із вродливою жінкою, бачити її профіль і іноді обережно й нерішуче кінчиками пальців, ніби боячись, торкатись її руки.

На відкритій естраді відбувалась проба симфонічної оркестри. На ясному тихому прозорому повітрі скрипки звучали підкреслено чітко, як коштовні й рідкі страдіваріюси: немов земля, небо, дерева з золотим листям були декою скрипки, і загублену тайну медошовного прозорого лаку, що звучанню страдіваріюсівських скрипок надає таємничої вишуканості, несподівано розгаданої й розлитої в густій прозорості насиченого лакованим розчином осіннього повітря.

Вони говорили про кохання! Вер розповідала про те, що вчора вона одержала листа від одного свого колишнього приятеля.

— Далєбі! Вони всі пишуть однаково: люблю й бажаю! Вони певні, що наспівувати жінці «люблю й бажаю» — це зробити для неї найбільшу приємність, ніби на світі немає інших слів або ж немає інших способів сказати жінці щось приємне!

— О! — відповів Серафікус, хитаючи головою й трохи обурений, — бажати жінку — це не поважати її. Жінка повинна бути недосяжна! І ви мені здаєтесь недосяжною, Вер! Молоді люди, недосвідчені в житті, у філософії і у своїх почуттях, звичайно не задовольняються з того, щоб споглядати жіночу вроду і знаходити втіху саме в цьому лише спогляданні. Вони віддають перевагу своїм низьким пристрастям. Вони поводяться з жінкою брутально й безсоромно. Ви, Вер, — додав він, хвилюючися і з тривогою, — повинні визнати, що моє до вас ставлення ніколи не було нечемним або ж безсоромним?

Вер подивилась на Серафікуса, помітила його стурбованість і поспішила заспокоїти:

— О, ні! Ваше поведження було завжди чемним і стриманим! Ви стримана людина, Серафікусе! Можливо, в її очах промайнула ледве помітна іронічна посмішка.

Комаха з задоволенням упевнився, що Вер поділяє його думки, й, несміливо торкнувшись її руки, сказав:

— Взагалі, — сказав Серафікус, — я не припускаю, щоб чемна людина могла наважитись образити жінку, виявивши своєю до неї хіть. Це огидно й мерзотно! Про яку чемність або ж повагу може говорити людина, яка робить це? Цим вона ображає її!

Вер згадала деякі епізоди зі свого власного життя і не згодилася з доктором. Вона не знаходила нічого образливого в тому, що викликало в Комасі почуття обурення. На слова Комахи, патосні, бурхливі й аскетично цнотливі, вона не сказала «так», але не сказала й «ні»! На відповідь вона воліла промовчати. Вона не згоджувалась і не заперечувала. Вона прислухалась до тонкого мелодичного співу скрипок в увертюрі вагнерівського «Льєонгріна».

Музика обірвалась і диригент різко й сухо постукав паличкою по дошці пюпітра. Вер звернулась до Комахи:

— Я слухаю вас, Серафікусе. Невже ж ви ставите стриманість вище кохання й любові?

— О, ні, але мене дивує, чому припускають, що найзручніше становище, щоб милуватися з жіночої вроди, це коли чоловік приймає позу чотиринової тварини, а жінка лягає на спину?

[1]

Що є ганебніше й безсоромніше, як подібне поведження з вродливою жінкою?! Це все одно, що обікрати злидаря, знущатися з дитини, зрадити приятеля.

І знов скрипки, фаготи й флейти перервали Серафікуса. В теплому м'якому повітрі звуки флейти прозвучали особливо ніжно й непомітно розтанули за яром над блакитною річкою.

За яром, за кручею, за клубками осінніх темно-червоних квітів голубіла річка, голубіло небо. Голубіла, голубіла глибока блакитна далечінь. Осінь. Музика. Сонце! Тиша!

Доктор Серафікус промовляв далі:

— Розпушта й шлюб обтяжили й розклали почуття, що не має нічого спільного ані з тим, ані з тим, ніби споглядання вроди обов'язково сполучено з ліжком і розстібнутими гудзиками. Це були міркування безстатевої людини! Доктор Серафікус маломав перспективи запереченої сексуальності й стриманих почуттів. Він боронив право чоловіка на інтелектуальне споглядання жіночої вроди. Коханню, звільненому від брутальності, він сподівався надати інтелектуального почуття. Він мріяв про те, щоб бажання, викликане вродою жінки, було інтелектуалізоване, перетворене на естетичну цінність, піднесене на рівень такого розумового почуття, як і почуття від поезії, музики й малярства.

Вер сказала Комасі:

— Усе те, що ви кажете про кохання й вроду, все це надто невиразне! Це якісь туманні схеми, плутані, розпливчасті абстракції! Кінець-кінцем ви, Серафікусе, заперечуєте все, щоб нічого не ствердити. Єдина конкретність, що нею ви оперуєте, це негачія, якщо в негачії може бути хоч якась конкретність. Це все якісь «ніби» й «над»! Невже ж ви гадаєте, що з вашими абстракціями й запереченнями може хтось погодитись?

Серафікус підхопив:

— О, Вер! Ви чудесно засвоїли істоту справи! Отже, саме так, як ви кажете. «Над» і «ніби» — єдине справжнє блаженство, солодке благо, вища втіха. І до цього блаженного й досконалого «над» і «ніби», як до останньої мети, змагається й прагне все. І шлях до нього — шлях абстракцій і негативізацій. Одкинь усе...

— І в коханні?

— І в коханні! Кожання як абстракція й негація, кохання, в якому «відкинь усе» буде найкращим проявом кохання, кохання, що є тільки «над» і «ніби», тільки таке кохання й є справжнім коханням.

Вер з жалем подивилась на Комаху:

— Поза сумнівом, у вас є дані мати на увазі й самих себе, коли ви так говорите! Невже ж ви ніколи не прагнули кохання?

Комаха відповів одверто. Він не боявся бути відвертим. Хіба ж він не впевнився, що Вер дивиться на кохання так само, як і він? Вона не перешкоджає милуватися з неї, і навіть любувати саму її, коли він, Комаха, несміливо торкається її руки.

— О, ні! Я знав усі хвилювання, що їх знає й кожен чоловік, кожен шістнадцятилітній хлопчик, але мене треба було покохати супроти мене самого. Розуміється, це був випадок, що цього не трапилось, але з цього випадку я зробив добродійність. Жіноча врода хвилювала мене так само в 16, у 26 і в 36 років, але я ніколи не претендував на те, щоб володіти вродою в живому тілі жінки. До того ж я вибрав собі фах ученого. Стриманість є фахова здібність ученого. Протягом довгих років я змагався сам проти себе. Я переміг себе. Я приборкав свої почуття. Я дисциплінував себе. І я можу пишатись, я досяг своєї мети, я цілком спокійний. Тепер я не боюсь, що я зраджу себе.

Він узяв Вер за обидві руки і, дивлячись їй у вічі, сказав:

— Я мушу признатися вам, Вер! Раніш я ніколи не наважився б ось так піти з жінкою в сад, сидіти, розмовляти. Тепер я не вагався задовольнити свої почуття. Я певен себе! Я можу пригадати в своєму житті один епізод, коли до мене, колись — це було давно, дуже давно — зайшла одна дівчина й запропонувала поїхати з нею вдвох за місто.

— І ви?

З гонором доктор Серафікус відповів:

— Я? Розуміється, я відмовився! Я тоді не міг ручитися за себе. Я був надто молодий і надто нестриманий. Поїхати вдвох за місто з дівчиною, чим це могло кінчитись?..

— Нічим, певне, жахливим! — сказала Вер.

— Не кажіть так. Не кажіть так! — застеріг її Комаха. — Я ж міг закохатись у ній — не так, як оце зараз, що милуюсь з вашою милою вродою, Вер, цілком певний себе, а як це буває звичайно.

— І що з того?

— Що з того? Ви питаєте? Мені захтілося б, може, поїхати з нею за місто і вдруге, і втретє. А в мене був черговий магістерський іспит. Що ви хочете? Ще, може, я навіть одружився б, і хто зна, чи був би я оце тепер співробітником «Archiv für klassische Altertümer».

Співробітництво в «Archiv für klassische Altertümer» Комаха цинив вище від себе, своїх бажань, своєї змисловості, можливого одруження.

Вони говорили про кохання! Не раз чоловіки говорили з Вер про кохання, і більшість говорила банальності, бо що є банальніше від цієї звичайної, повтореної багато разів фрази: «Я люблю вас!..»? Ці звичайні слова, тисячу разів повторені визнання могли іноді спалахувати райдужним феніксом, відновленим із попелу звичайності. Та жадна з чуваних фраз не бриніла так надзвичайно, як ці книжні слова, що їх з такою поважною серйозністю й екзальтованою піднесеністю проголошував серафічний Комаха, прагнучи заперечити кохання.

Комаха й Вер сиділи на лавочці, тоді гуляли по саду. Стояли, спершись на бар'єр, і розглядали широкий краєвид: синю річку, жовті піски, брунатні поля, далекі блакитні обрії. Ходили вдвох не кваплячись по самотніх доріжках саду. Підіймалися, сходили.

Вер оцінила вишукану витонченість думок, висловлених Комахою. Вони були цитатні й вичитані. Здавалося сумнівним, щоб у цих чужих, не своїх думках, таких абстрактних і нереальних, могла бути бодай хоч крапля широти. Ці фрази, з важкою синтаксичною будовою, з напруженим і ненатуральним розташуванням рідких, звичайно не вживаних слів, що їх узято в іншому, відмінному значенні, розшукавши їх спочатку на шпальтах словників, бриніли як важкий переклад із чужої й мертвої мови, як навмисне пристосовані приклади для пояснення складного граматичного правила.

Вер сподобалась надзвичайність і своєрідність Серафікусових думок про кохання, — все це було ефектно, парадоксально й риторично, — але вона була зовсім незадоволена з його поводження. Вер була певна, що вся Серафікусова розмова була скерована лише на те, щоб мати привід поцілувати її. Чи варт було так довго й так патетично-підкреслено проповідувати аскетичне споглядання жіночої вроди, заперечення кохання і, кінець-кінцем, не зробити спроби поцілувати вродливу жінку?

Коли Корвина драгували розмови Комахи, то Вер — його поводження. Вона не надавала великого значення словам і фразам, але вона й не любила мандрівок у реально неіснуючому. Кожна абстракція повинна мати свій реальний сенс і конкретне значення.

Вони пішли додому. Комаха проводжав її.

Вер була розчарована. Вона відчувала деяку ніяковість, ніби вона зробила щось негідне або ж не зробила того, що повинна була зробити. Почуття чогось незробленого мучило її, як почуття морального сорому. В середині себе вона відчула прикрість і порожнечу.

Комаха, навпаки, був цілком задоволений із себе, з прогулянки й Вер. Його охопив мирний і лагідний настрій. Він досяг того, чого прагнув. Усі його бажання здійснені. Його уважно слухали. З його думками згоджувались. Йому дозволено було торкатись під час прогулянки з Вер її руки.

Він проводив Вер до самого дому.

На східцях, коли Серафікус галлянтно й церемонно поцілував руку Вер й збирався повернутися, щоб іти, раптом, цілком для нього несподівано, з запалом в очах, уся розквітнувши, сміючись, Вер перегнула через поруччя, нахилилась до Комахи, схопила його за шию, пробігла в швидкому побіжному поцілунку губами по його губах, щоці, і тоді на вухо прошепотіла Комасі: — Я вас люблю, Серафікусе!

Простукотіли черевики по каміннях східців, глухо прозвучала здалека нагорі відповідь «свої», дзвякнув ланцюжок, і все замовкло.

Комаха стояв приголомшений і розгублений. На губах і на щоці у нього залишилися сліди карміну.

На східцях різко пахло уриною. Чорна кішка з пожадливими, напівзакритими зеленими очима, піднявши хвіст, напружено згинаючи гнучке тіло, терлась об ґрати східців. Поглянувши на Комаху, вона нявкнула довго й жалібно, показуючи йому молочно-білі зуби.

Розділ 14

Наступного дня Комаха чекав на Вер. Він не зважився був прийти до Ельснерів і подзвонити. Він не хотів бути нетактовним. Він стояв у воротах протилежного будинку через вулицю, нервувався й ждав, щоб вийшла Вер. Він стояв непорушно, дивлячись в одну точку. Він міг простояти годину, добу й не помітити, як лине час.

Накрапував дощик. Іноді переставав, іноді збільшувався. Вер могла зовсім не вийти з дому, але він стояв і ждав.

Нарешті — Вер! Комаха пішов назустріч.

Вер спитала:

— Ви йшли до нас?

Він не йшов до них, він ждав її. Запитання поставлено так, що Комаха відповів:

— Ні!

— Ну, якщо ні, то проведіть мене.

Вони пішли. Вер ішла трохи попереду, Комаха дещо відстаючи. Він бачив вигин капелюха, підголену шию, кінчик гострого прямого носа, обтягнене синім жакетом плече.

Вони пройшли кілька кроків, коли Серафікус перервав мовчання:

— Я хотів би поговорити з вами, Вер.

Вер запропонувала:

— Повернімось додому! Там буде зручніше.

Вони піднялись по східцях. Комаха йшов за Вер.

Ноги в панчохах кольору достиглої пшениці були міцні й стрункі. Коротка синя спідниця окреслювала м'який прямокутник над литками, де згинались ноги. Поруч з ними на східцях, вигинаючи гнучке тіло, сходинка за сходинкою, підіймалась кішка з пожадливими круглими

зеленими очима. Вона йшла нечутно, ледве торкаючись лапами сходинок. На східцях різко пахло кошачою уриною.

Вер почувала, що Комаха хвилюється. Його хвилювання передавалось їй. Вона не наважувалась озирнутись. Вона вся була в напруженому чеканні несподіванки: відчуття краю безодні, моменту зриву, хвилиної миті падіння шкереберть у непритомність, у провалля.

Вона була певна, що ось зараз, як тільки вони ввійдуть у кімнату, він схопить її, кине обличчя і, притиснувши її до себе, відкидаючи рукою волосся, пожадливо й злісно прошепоче їй в уста, в її закинене обличчя:

— Я люблю вас, Вер! Я хочу вас, Вер!

Підвладна своїй уяві, Вер почервоніла. Кров прилинула їй до обличчя. Обличчя палало. У тремтінні похололи пальці, чоло і ніс. Вона зблідла. Вона не здавала собі ясно справи, що вона зробить, якщо це станеться — відповідь «ні» або ж покійно й мовчки простягне, віддаючи й віддаючись, уста. Чи може, ображена різким рухом настирливих рук, вирветься в обуренні від нього і сухим гострим тоном, хльосканням батога, обірве:

«Василію Хрисанфовичу! Ви забулись!»

Нервуючись, вона одімкнула двері французьким ключем. Непевна себе, вона швидко відчинила двері до своєї кімнати:

— Йдіть!!

Хіба можна передбачити перебіг подій? Вер знала одне: масивна постать дужого Комахи імпонувала їй.

Зрештою вона губилась перед цим великим масивним чоловіком.

Комаха ввійшов у кімнату і спинився біля дверей. Він не рухався. Це дало їй можливість дещо заспокоїтись. Вона ще тремтіла в нервовому напруженні, але тремтіння поволі спадало вже.

Вона ввійшла в ролю чемної господині. Ритуальна усталеність форм вступала в свої права. Вона запропонувала:

— Прошу, сідайте!

Комаха сів. У свідомості Вер промайнула уява того, що він оце зараз зробить, як вона підійде до фотеля, в якому сидить Комаха, стане біля фотеля. Комаха простягне їй руку, вона дасть йому свою. Повторюючи уявлену вигадку, вона наблизилась до фотеля.

Комаха не дивився на неї. Він узяв зі столика попільничку й почав уважно й мовчки розглядати, ніби прийшов сюди навмисне тільки для того, щоб подивитись на цю попільничку.

Поводження Комахи здивувало Вер. Воно справило на неї враження, їй здавалось, що це певність чоловіка, здатного на спокійну й врівноважену методичність вчинків, що плекає в собі повільність ведмедя. Що це тваринний спокій. Вища міра чоловічої певности себе і жінки, яка повинна йому належати.

Унікаючи очима зустрічатись з Комахою, Вер поглянула на його масивні, важкі пальці... Цими пальцями гнути срібні карбованці і вузлом в'язати залізну кочергу. Вер відчувала, як хрухнуть кості і в слабій безвільній безсилості здригнеться її тіло в його важких обіймах.

Не підводячи очей з попільнички, грузький і масивний, заповнивши своєю монументальною мішкуватою постаттю вузький для нього фотель, Комаха почав говорити. Він говорив, розтягуючи слова, з перервами між окремими уривчастими нескінченими фразами.

— Бачите, я прийшов... Вчора трапилось непорозуміння. Ви, певне, мене не зрозуміли.

Слів було надто мало, щоб сказати все, що він мав сказати. Йому було важко звільнитись від спротиву цих двох слів «непорозуміння» і «не зрозуміли», що перші прийшли йому на згадку і в яких він безпомічно заплутався.

— Я не хотів би, щоб між нами були непорозуміння. Я хочу, щоб ви мене зрозуміли, бож я зовсім не такий, як ви можете гадати, а навпаки.

Говорити було важко, як людині, що довго бігла навздогін за трамваем.

— Так ось я прийшов попросити в вас, якщо це можливо для мене, пробачення.

У владі свого уявленого збудження Вер не усвідомила сенсу сказаних слів. Слова, що їх вона чула, доходили до неї через якийсь туманний серпанок; це були глухі, далекі, розчавлені слова, які належали невідомій мові. Кожне слово було відокремлене, існувало само по собі і для себе.

Не мова, а невідома «заумь».

Пробачення? Чому пробачення? Вона не зрозуміла сказаного. Що значило це слово? Та хіба не все одно, що говорить ця людина з лапами ведмедя?! Всі слова однакові, і всі вони непотрібні.

Жадне слово не означає нічого. Вер ждала.

Комаха обірвав. Розгублено він поглянув на Вер, на її стиснені губи, на зблідле обличчя. Боляче відчув усю безплідність своїх нікчемних спроб виправдатись. Усе загублено. Пробачення не дано.

Стиснув руку і глухо в агонії безнадії сказав:

— Ну... то... я... піду.

Він підвівся.

— Ви йдете?

— Й-ду!

Слово було таке коротке, обірване, зім'яте. Купка болю. Одчай невинуватих знищених сподіванок.

Вер стояла перед Комахою. Тільки тепер вона побачила змучене обличчя Комахи, спазматичну гримасу на його губах.

Учорашній день спустошив Комаху. Він оголив його. Комаха відчув огиду до себе. Вночі він не спав, він не міг працювати сьогодні зранку. Те, що вчора сталося, Комаха сприйняв як цілковиту катастрофу. Він був свідомий своєї провини перед Вер. Він поведився безглуздо, підло, брутально, як негідник, як людина без сорому й чести. Він дозволив собі вчора в розмові з Вер говорити на хисткі й двозначні теми. Бруд є завжди бруд, нечисте завжди нечисте. Чим, власне, відрізняється його вчорашнє поведження від поведження того приятеля Вер, що в листі до неї писав: «люблю й хочу», і що на нього з обуренням нарікала Вер? Комаха гірко докоряв собі. Вся непристойна безсоромність його вчорашніх розмов з Вер була тепер для нього ясна й безперечна.

Що після всього повинна була подумати про нього Вер? Він називав людські пристрасті низькими, плотські бажання — нечистими. Але як повірить йому Вер, що все це з його боку зовсім не була двоїста нещирість і гидке зрадливе лицемірство? Як упевнити її, що він говорячи про зречення й чистоту, не мав жадного наміру заховати цими словами пристрасть — любовне бажання нестримного свого «хочу». На стіні його кімнати висіла тепер машкара розпусника з порожніми очима й щоками, нафарбованими циноброю.

Налагодити такі хороші, такі милі, такі прості взаємини з Вер і тоді раптом попусувати все.

Сьогодні він прийшов до неї покутувати свої гріхи й злочини.

Хай сказане сказав не він, хай і не він перший насмілювався на поцілунок, але не треба ошукувати ані себе, ані інших. У нього вистачило внутрішньої сміливості й сумлінності визнати, що це не вона, а він перший сказав: «Люблю». Вер сказала, замість нього, не сказане ним. Тим гірше, що сказав не він. Коли б це зробив він, у нього не лишилося б цього гіркого присмаку лицемірства. Він не довіряв більше собі.

Вер стояла перед Комахою й посміхалась. Позасвідомо вона зрозуміла, що Комаха, попри всю свою масивність, слабкий, безсилий, несміливий, пасивний, що це не він, а вона міцна й дужа, що вона може зробити з цим Комахою все, що хоче.

Вона поклала йому руки на плечі і зазирнула у вічі:

— Ну, так що ви хочете мені сказати?

— Я? Вам? Багато, Вер! Дуже багато! Ви не сердьтесь на мене. Вчора я поведився з вами брутально. Я ніколи в світі не наважився б прийти до вас сьогодні й ще раз побачити вас, коли б мені не було надто прикро, і не тільки тому, що я вас образив, але що й шкода мені наших взаємин, які я так недоречно попусував.

Тільки тепер зрозуміла Вер, у чім справа й що до чого, — він прийшов просити пробачення за те, що зробив не він. Вона боялась людини, яка найбільше в світі саме боялась її.

Захлинаючись від сміху, через сміх, Вер каже:

— Серафікусе! Це незрівнянно!

Мимоволі обличчя Комахи розпливається в посмішку. Він починає сміятися. Він бере Вер за обидві руки. Він не певен, що так годиться зробити, але він такий приголомшений розгорненням подій, що не зовсім усвідомлює свої вчинки. Для нього ясно одне, що Вер не сердиться на нього, що він, очевидячки, зробив або сказав якусь смішну недоречність.

— Я поцілую вас, Серафікусе, тільки з однією умовою, не просіть пробачення, не просіть, бо я не можу. Не можу, Серафікусе!

Комаха відчув у своїх руках слухняне, покірне тіло Вер.

Комаха приходив до Вер. Вер до Комахи. Він був незграбний, важкий і марудний. Якщо вони сиділи поруч на канапі, і вона клала свою підголену голову йому на груди, він почував себе ніяково. Він не уявляв собі, що йому треба робити, — чи слід йому притулитись щочкою до її голови, чи покласти долоні на волосся, чи, може, тихенько гладити її вузькі плечі. Він не знав...

Вер цілувала його. Від поцілунку у Вер лишалося почуття, ніби вона цілує порожнечу. Треба було мати велике почуття глузду й витриману тверезість, щоб не усвідомлювати як образу ніякову незграбність Комахи. Він не наважувався без дозволу доторкнутись до неї. Він торкався до її руки обережно й нерішуче. Їй доводилося стримувати себе, щоб не розсердитись або ж не розсміятись.

Вер стримувала себе тільки тому, що вона здібна була надавати ціну своїм примхам і химерам. Збуджувала неприродність. Недосвідчена незграбність Комахи викликала в ній таке саме враження, як і зелене небо, сині дерева, геометрія кубів, супрематизм фарб, кістяки скрипок сучасного мистецтва.

Їх зустрічі з Комахою були замкнені в формули геометричних форм і конструкцій, обернені в експериментальні схеми. Почуття, що на нього була здатна Вер, було тільки зовнішньою схемою цього останнього. Воно було розкладене на складові частини своїх елементарних рефлексів. Воно було конструктивне, лябораторне, викривлене. Споруда з бляхи, вапна, картону, скла. Татлінівська вежа, спіраль, перехрещення площин, геометрична формула, обрахунок співвідношень, умовність і абстракція; теорія «відносности», прикладена до почуттів, логічний висновок з геометричних властивостей тієї чотиримірної простягнености, що її створюють людина, просторінь і час.

Природа вмирає. Світ обернувся на продукт виробництва, а разом з тим, невідхильно, так або інакше, і мистецтво, і кохання, і сама людина, і людські почуття, й світосприймання сучасної людини. Природність почуттів і натуральність взаємин втратили свій сенс. Суспільства реконструюються згідно з новими законами виробництва.

Як у картинах Кандінського, так і в коханні Серафікуса й Вер було виключене все живе й органічне. Вони експериментували. Венера паризьких сальонів, Венера Метценже або ж Клее, пародія негрських скульптур, — така була й Вер: своєрідний життєвий парафраз кубістичної Венери Клее.

Скупо, голо, схематично. «Джіммі Гітгінз» або ж «Машиноборці» в постановці «Березоля». Це були театральні вистави, які повинні були відобразити ідею часу. Принаймні саме так, як режисер «Березоля» уявляв собі свій час.

Таке було кохання Вер до Серафікуса: скупе, голе, схематичне. Кістяк скрипки на картині Пікассо. Сценічний майданчик, звільнений від декорацій, з цеглою стін, позбавлених будь-яких прикрас.

Між ними ніколи не було сказано жадного слова, що пестило б. Колишні слова пестоців, сказані ненароком, бриніли фальшиво й штучно. Вони уникали їх, але нових натомість не знайдено. Віктор Шкловський уважав, що лайка може заступити пестливі слова.

Іноді хотілося простого, щирого, звичайного, не натягненого. Навіть «мій котик» в цій пустелі стереометричних голих споруд, у порожнечі кохання, викресленого в діаграмах, навіть ці тривіальні слова здались би бажаними, надзвичайними, радісними. В такі дні, коли хотілося живого й простого, коли хотілося не Клее й Кандінського, а житнього хліба живих почуттів, від зустрічі з Комахою і в нього, і в Вер лишалося почуття втоми й нудьги. Кохання — символ нашої нудьги. Слід ретельно уникати, щоб, ховаючись від нудьги в коханні, не обернути самого кохання на нудьгу.

Вона сіла на стілець коло його письмового столу і в одчаї, насиченому полином безнадії, сказала:

— Яка нудьга, Серафікусе! Вер стиснула пальці.

Комаха почував себе винним перед Вер, але він не знав, що йому зробити, щоб викупити свою провину. Почуття провини й ніяковости забарвлювали його взаємини з Вер.

З поглядом, сповненим свідомости своєї провини, Серафікус поклав свою велику голову гомункулюса на коліна Вер. Він не сподівався викупити невмілу безрадність своїх бажань.

Навряд чи з Доктора Серафікуса вийшов би гарний чоловік, але він не годився так само й у приятелі. В курс студійованих від нього наук і мистецтв *ars amandi*, мистецтво кохання, бодай у популярному викладі підручної літератури, не входило зовсім.

В п'ятницю, чекаючи на Вер, Комаха починав нервуватись ще з самого ранку. Ввесь час він був у владі подвійного суперечливого настрою: його турбувала думка, що Вер, не зважаючи на свою обіцянку, не прийде до нього, і він її не побачить, а разом з тим він боявся, що вона прийде. Жах, що вона прийде, був якийсь підсвідомий. Це був тваринний, непереможний, панічний жах. Кохання він сприймав як обов'язок, накинений іззовні, якого він охоче уникнув би. Свій роман з Вер ніс як тягар, як примус, зденеровану прикрість.

Вони зустрінуться в п'ятницю ввечорі від шостої до сьомої. Хай учора в нетерплячому збудженні він мріяв про Вер і сьогодні, запаливши лампу в присмеркуватій кімнаті, сидячи в фотелі, в якому давніш сиділа Вер, він хотів би гладити, голубити й пестити кінчики її пальців. Безглузді химери!.. Вер прийде не вчора й не сьогодні, а, як наперед умовлено, в п'ятницю від 6-ої до 7-ої. Вівторок, середу, четвер, усі дні тижня він повинен закреслити у своєму настільному календарі і лише п'ятницю одмітити червоним олівцем. В інший час він не повинен псувати собі настрою неможливими й нездійсненними химерами. Жаден інший день і жадна інша година. Вер прийде до нього й піде від нього в задалегідь призначений час. Серафікус даремно благатиме в неї, як милостині, лишитися ще хоча б на півгодини.

Нарікання Серафікуса безглузді! Вона прийшла, як умовлено. Хіба вона не дотримала свого слова? Про жадну зайву хвилину не може бути і мови. Її ніколи. Вона не любила подібних прохань.

Траплялось, правда, іноді, що вона, не зважаючи на свою впертість, неохоче, але все ж таки згоджувалась і лишалась ще.

Вона показувала Комасі годинника й казала:

— До 25-ти хвилин на восьму, Серафікусе. Ні на хвилину більше. Мені треба поспішати.

Серафікус починав думати про годинник і стрілку. Він нервував. Він обвинувачував себе в настирливості. Він бачив, що Вер нудьгує й жде. Йому було прикро.

А о 25-ій хвилині на восьму Вер підводилася з фотеля й фанфарно, ніби перемігши, казала:

— Ну, ось бачите, Серафікусе. Не було жадної потреби лишатись, я тепер ризикую спізнитися в редакцію. Де моя течка?

Вер пудрилась, підфарбовувала губи, натягувала капелюх. Комаха подавав їй пальто й течку.

З напруженим тремтінням він завжди чекав на той момент, коли одного разу у відповідь на питання: «Коли побачимося знов?», Вер скаже: «Ніколи! Сьогодні ми зустрілись востаннє!»

Йому було б нестерпно боляче почути таку відповідь, але ця відповідь означала б для нього, що він визволився від того нудного нервового жаху, що був для нього завжди зв'язаний з чеканням чергової наступної зустрічі.

Кохання до Вер було складним почуттям. Він вагався між протилежними настроями. Він прагнув кохання, але й прагнув кохання зректись. Внутрішня його сором'язлива ніяковість була поєднана з ніжним і тихим почуттям любовної вдячності, якоїсь літургічної лагідності. Він хотів би зробити для Вер щось особливо втішне й приємне, всього себе цілком віддати їй, розтанути й зникнути в ній. Він хотів плакати від любови до Вер, і він боявся її. Його нерішуча боязкість була така велика, що кожна зустріч з Вер лякала його.

У Вер бували такі самі хвилини слабкодухости. Серафічність кохання Серафікусового переважала міру її терплячости.

Йдучи від Серафікуса, вже попрощавшись з ним, оглянувши себе в люстрі й востаннє поправивши капелюха, вона не раз хотіла в цей останній момент повернутись до нього, обняти його за голову й прошепотіти йому на вухо:

— Милий мій, докторе! Ми помилились. Чи не краще було б для вас і для мене так само кінчити наші химерні взаємини? Кохання для вас — незнана таємниця за сімома дверима. Ви, певне, були щасливі до того часу, аж поки не зустрілися зі мною, не покохали, не спробували розгадати загадки кохання. Отже ж, чи не краще було б для нас розлучитись? Ми лишилися би з вами ширими друзями, ви приходили б до мене, розповідали про Ірцю, говорили свої парадокси, полемізували з Фрейзером, і я підтримувала б вас проти мого батька, що не згоден з вашими аргументами. Я торкнулась би долонями вашого обличчя, і ви сиділи б коло моїх ніг, але ми б ніколи більше не думали про кохання. Згодніть, що так було б краще?

Вер повчала:

— Вам, Серафікусе, треба було б одружитись. Узяти якусь скромну й хорошу дівчину, не вередливу й не примхливу, як я, і ви були б щасливі.
Серафікус в одчай розгублено дивився на Вер.
— Але ж ви, Вер?
— Що ж я?
— А як же ви? І я без вас?
— Що ж із того, Серафікусе! Я знайду собі якогось іншого, а коли ваша дружина не буде дуже ревнива, я приходитиму іноді до вас пити чай, а то, бач, ви мені ніколи й склянки чаю не запропонували.
— Я не п'ю чаю, Вер. Розпалювати примус, іти за гасом... Я волію випити склянку води з цукром.
— Ну, от бачите, а то й чай питимете.
— Алеж я без вас...
— Звикнете і без мене. Аджеж у вас буде дружина.
Серафікус не уявляв собі, як він міг бути без Вер...

Розділ 16

Корвин підніс капелюха й вклонився Вер. Несподівана зустріч на цій далекій вулиці викликала в ньому підозру. Що вона тут робить, у цей час? Взнявши на увагу обставини зустрічі й згадавши чутки, що зв'язували ім'я Вер та Серафікуса, Корвин був певен, що він не помиляється: Вер ішла від Комахи.

Спазма боляче перехопила йому горло, але він стримався. Щонайбайдужішим тоном він запитав:

— Ви дозволите піти з вами? Ви поспішаєте?

Вер допитливо окинула поглядом Корвина: здогадався, здогадується, говоритиме прикрості? Байдужий тон заспокоїв її.

— Прощу! Я цілком вільна й нікуди не кваплюся!

Вона хотіла додати: я гуляю, але не додала. В хистких випадках несподіваних зустрічей, як оця, можна заперечувати все, але не треба нічого стверджувати: кожне ствердження звучатиме двозначно. Було б дивно, коли б вона гуляла о цій годині в цій місцевості.

Корвин узяв її під руку. Торкнувшись її пальців, він спалахнув від бажання й ревнощів. Він міцно, до болю стиснув їй руку.

Збудження Корвина передалося Вер. Раптом її охопив напад бурхливої п'яної радості. Не знаючи сама чому, вона розсіялась, весело, рожево й безтурботно. Вона закинула голову назад, ніби підставляючи губи для поцілунку. Вона відчувала в собі молодий веселий хміль, і сміх її був той змисловий яскравий сміх, що завжди хвилював Корвина й доводив його до несамовитости.

Але він переміг себе. З урочистою церемонною чемністю, ховаючи за зовнішньою холодністю своє збудження, він запитав у Вер:

— Що ми виберемо? Кіно, каварню, до мене?

Вер вибрала каварню:

— В каварню, тільки в каварню. Я хочу їсти. Я голодна як вовк, як вовчиця. Бійтеся, Корвине, в каварні я зможу з'їсти все, що там єсть. Ви повинні мені замовити: два пиріжки, один з м'ясом і один з капустою, одне тістечко з кремом і склянку кави.

Вона голодна!.. Кров приплила до обличчя в Корвина, і в очах його помутніло. Він ледве не тупнув ногою в роздратуванні. Мовчки непристойно подумки він вилаявся. В цю хвилину, лютіючи, як від образи, він ненавидів Вер.

Досі він сумнівався. Сьогоднішня зустріч нищила останні сумніви. Вер ішла від Комахи. А Комаха? Комаха ж?! Доктор Серафікус, дядя Пупс, до якого навіть маленька Ірця ставиться напівпрезирливо, напівіронічно?!. Самолюбство Корвина було вражене.

Він почував, що його зрадили. Він, Корвин,
він

кохав Вер, і він, лише він, а не хто інший, тим паче цей безпредметний Доктор Серафікус, мав право на її кохання.

Корвин був певен своїх прав на Вер та її кохання. Він почував, що його обдурили.

Цей змисловий сміх, коли буяє кров, обіцяв йому
все

: тут, у каварні, на людях сміхом вона розкривала себе й свою нестримну хіть перед
збудженим його бажанням.

Що він утратив і, втративши це, що він придбав? Може, Вер не надає жадного серйозного значення епізоду з Серафікусом, і в її взаєминах з ним, Корвиним, усе лишається незмінним? Чи вона тільки дурить його?

Він почав з напівзапитання, напівствердження:

— Здається, нашого серафічного циклопа нарешті приборкано?

Він намацував ґрунт. Він хотів вести розмову в тонах легкої буфонади, але не втримався й жертовливо розпочату фразу закінчив уїдливістю:

— Отже, я мушу з покорою чекати на свою чергу?

Уїдлива гіркість репліки краще підкреслювала його двозначне становище між Вер та Комахою.

Вер кинула холоднувато:

— Авжеж, що так!

Уїдливість на уїдливість, — вони могли б розпочати гру. Відповідаючи уїдливістю, жінка йде назустріч. Вона йде на змагання, отже — шанси у змагунів однакові. Але холодна байдужість загрожувала. Звідкіля знати: може, епізод з Комахою це й не така вже побіжна примха, як йому здається?!

У Вер був чудесний апетит: з'ївши два пиріжки, вона попросила ще третій.

Вона сиділа, закинувши ногу за ногу, розхитуючи кінчик черевика. Ритмічне коливання ноги драгувало Корвина.

— Ви ж не кохаєте Комахи, Вер! Ви лише експериментуєте!

— Лишайтеся дотепним, Корвин, коли хочете зберегти рівновагу.

— У вас особлива манера знущатися з людей, дарма що людина, з якої ви знущаетесь, відчуває себе нещасною.

— Ви хочете викликати до себе жалість, Корвин, але майте на увазі, що в коханні це гра з крапленими картами. Це не статечна гра.

— Я люблю вас, Вер.

— Уникайте банальностей, Корвин. Я вже попереджала вас щодо цього. Після того, як вас піймали на нечесній грі, ви робите ставку на банальність. Вам не слід було розпочинати цієї розмови, коли ви не передбачали заздалегідь, що ви переможете.

Та Корвин даремно скаржився, нарікав, обурювався. В його взаєминах з Вер усе лишилося незмінним. Вер володіла чудесною, надзвичайною здатністю робити те, що вона хотіла робити, ні на кого і ні на що не зважаючи, і тим часом підтримувати з кожним незмінно рівні й лагідні стосунки.

Вона обстоювала свою незалежність і вичитувала Корвинові:

— Мене ви дивуєте, Корвине! Я вас любила й люблю, але навіщо поспішати, коли все вирішено наперед? Я не розумію, чого ви хвилюєтесь? Ви, здається, починаєте забувати про те, що я вам казала з самого початку: кохання буде тільки тоді небайдужим, коли кінець кохання обернути на його початок...

В їх взаєминах усе лишилось незмінним. Вони підтримували короткі взаємини давніх коханців, що протягом років звикли один до одного. Він ішов до неї, вона йшла до нього. Вони поверталися вдвох з концертів і з театру. Вони не говорили двозначностей лише тому, що найхиткіші й найдвозначніші речі називали своїми іменами. Коли б Корвин міг викинути у себе з голови прикру думку про Серафікуса, він міг би гадати, що Серафікус для Вер не існував зовсім.

Вер попереджала Корвина:

— Ви будете в неділю в Домкомбуді на концерті Сеговія? Я піду на концерт з Комахою!

Приходьте!

В антракті Корвин підійшов до Вер. Він поцілував руку й подивився їй у вічі. Як завжди, Корвин впливав на Вер хвилююче. Вер знизала голос, і вони почали жваво розмовляти. Комаха був зайвий. Він одійшов убік, щоб не здаватись нескромним, і зробив вигляд, що з цікавістю розглядає натовп.

Після концерту, коли Комаха підвівся, щоб іти за одежею і запитав Вер, що вона хоче: піти повечеряти чи просто поїде додому, — Вер відповіла:

— Мене проводить додому Корвин. Ми вже домовилися з ним. Я не хочу турбувати вас, докторе, вам не по дорозі. Ви не виспитесь і втратите завтрашній ранок для праці. Тут багато знайомих, знайдіть собі попутницю.

Комаха негативно хитає головою.

— Не маєте бажання йти з кимсь іншим? Що ж! Підете додому й ляжете спати. Ще не пізно. І через голови публіки Вер гукає до Корвина:

— Ось ви де, Корвине. Підіть з доктором, візьміть моє пальто.

Простягаючи руку Комасі, Вер каже:

— Завтра ввечері можете завітати до мене.

Вер удає, що не помічає розгубленості Комахи і його одчаю. За цілий вечір він досить набрид їй, вона воліє повертатись додому не з ним, а з Корвиним.

... Додому?

Ви не вірите в це, докторе? Вам прикро, що вас викинено як ганчірку, і не вам, не вам, а Корвинові віддано перевагу? Ви почуваете себе знищеним. Світ перестав існувати для вас. Витриманості, витриманості більше, Серафікусе. Призвичайтесь бути витриманим і байдужим. Промовчте. Не показуйте ніколи, що ви в агонії одчаю. Хіба ви хочете, щоб Вер подивилась на вас холодним поглядом і прикре почуття лишилось в неї від концерту, на який ви пішли вдвох? Ви ж раділи, що зможете цілий вечір — цілий вечір!.. — просидіти з нею поруч, а тепер, не стримавшись, ви зіпсуєте все.

Так, так! Тільки не це! Не це! Ви не хочете зробити прикристи Вер. Ви все заховаєте в середині себе, замкнетесь у собі, — ви ж не хочете, щоб Вер була незадоволена з вас? Ви цього не хочете. Ви будете терплячіший від верблюда. Ви мовчки годуватиметеся з пустельних колючок. Ви слухняно, з покорою зробите так, як вам накаже зробити Вер.

Вер так звикла до вашої мовчазної слухняності, що навіть запитувала вас:

— Невже, докторе, ви ніколи не ревнуєте?

Сьогодні проводить її додому Корвин. Додому?

Ви страждаєте від сумнівів, Серафікусе? *Sursum corda!* Серафікусе! *Sursum corda!* Вище серця! *Excelsior!* Бадьоріш! Мужності більше, Серафікусе! Киньте гадати будь-що, докторе! Ви ж не підете, Серафікусе, порожніми пустельними нічними вулицями, розміченими плямами ліхтарів, слідом за Вер і Корвиним, затримуючись на віддалі, стежачи за ними, за їхнім кроком повторюючи крок? Ви ж досить вихована людина, щоб не зробити цього, досить коректна, витримана й культурна?

Ви зідхаєте, Серафікусе: кохання для вас надто важкий тягар, який вам не піднести? Чи не тому ви так довго й уникали кохання, що не сподівались на свої сили?

Є різні способи кохання: можна в коханні кохати лише себе, можна кохати своє кохання до жінки і можна, нарешті, кохати не себе й не своє кохання, а лише ту, яку кохаєш. А ви, Серафікусе, як кохаєте ви? Чи кохаєте ви себе, чи, може, в пориві піднесеного самозаперечення ви кохаєте Вер, тільки Вер, усе віддавши їй, для себе нічого не лишивши? Вас тішить думка, що ви кохаєте не себе, а Вер? Отже, пишається, Серафікусе, що в коханні ви плекаєте й пестите вибачливе почуття самовідданості?

Навчіться з покорою й вдячністю приймати нещедрі дарунки Вер: це дано вам, а це віддано іншим... Найгірше почуття в коханні це заздрість. Не кладіть ніколи на вагівницю даного вам і відданого іншим.

Другого дня, ласкаво зустрівши Комаху, Вер сказала:

— Ви знаєте, вчора ввечері після концерту я ще довго працювала й багато встигла перекласти. Корвин був по дорозі якийсь нудний, і я жалкувала, що пішла з ним.

Ви щасливі, Серафікусе?!

Ви бачите, Серафікусе, ви зовсім даремно псували собі настрої вчора, як і третього дня, як і на тому тижні. У вас кепська вдача, неможливий характер. Як і завжди, так і в коханні ви поведіться прикро й безглуздо. Не будете ж ви, Серафікусе, незадоволені з того, що, окрім вас,

Вер хоче бачити ще й інших людей і розмовляти ще де з ким, окрім вас? Ваше незадоволення й ваші претенсії безглузді, визнайте це, Серафікусе! Тепер ви спокійні й щасливі? Ні? Вас цікавить питання, коли Вер умовилась зустрітись з Корвиним?

Серафікус прощається з Вер і питає:

— Ми побачимося завтра?

— Ні, завтра мені ніколи! Коли ви не зайняті, то післязавтра.

Ви пішли, Серафікусе. А Вер, лишившись насамоті, візьме трубку, щоб подзвонити до Корвина:

— Ви дома, Корвине? Який у вас сьогодні настрій? Вчора ви були неможливі! Ви зараз вільні? Приходьте до мене. Або ж ні, у вас нікого немає? Мені обридло сидіти в хаті, я піду до вас.

Утворивши такі взаємини з Комахою й Корвиним, поставивши себе між тим і тим, Вер несвідомо для себе задовольняла свою пристрасть до потворного, до «навпаки».

Ніщо не заважало їй віддатись, і саме через те не віддатись набуло для неї особливої вибагливої гостроти, що хвилювала її химерною ускладненістю ситуації. Вона бажала віддатись і не віддавалась. Приготування до пристрасти можуть заступити саму пристрасть, надто коли надавати пристрасті особливого значення.

Не можна жити в становищі перманентної гарячки, в постійній 39-ступеневій температурі, коли кохання агонізує. Комаха жив з цим повсякчасним почуттям кохання, що агонізує. Від постійного чекання він божеволів. Він, власне, не ревнував, але його стомлювало чекання моменту, коли Вер йому скаже:

— Кінець!..

Кохання пригнічувало Комаху. Він іноді скаржився:

— Коли б ви знали, Вер, як тяжко вас кохати.

— Коли вам тяжко, то йдіть.

Та попри все він знав, що не піде. Утворилося чарівне коло, з якого не було виходу: почуття тягару викликало бажання звільнитись, але досить було з'явитись у нього цій думці, як його охоплював жах перед уявою, що це може здійснитись: надто він кохає Вер, щоб у нього вистачило сил піти від неї.

Він часто говорив Вер, що для нього життя без неї — то пустеля, бож він її так любить, а з нею це так само безнадія, і саме тому, що він її надто любить. Він часто говорив це Вер, і ця розмова швидко обридла їй. Вона починала позіхати.

— Ви б ішли вже, мабуть, Серафікусе. Приходьте краще якось цими днями.

Розділ 17

На третій поверх свого помешкання Тася ввійшла легкими, але замисленими кроками, думаючи про своє, ані про що не думаючи, — взяла ключ, покладений коло ґрат східців в умовленому місці на випадок, коли б прийшов хтось із близьких товаришів, у п'ятмі довго шукала коло дверей рукою, щоб потрапити на замочну дірку.

Коли ввійшла в кімнату й запалила світло, все в кімнаті здалось їй чужим, непривітним, ніби вона вперше звернула на це увагу, і побіжна іронічна посмішка промайнула на обличчі:

— Тобі все ніколи!

Хотілося лягти й полежати; тим часом бльокнот нагадував, що треба зараз же сісти за стіл і почати опрацювати побіжні нотатки чернеток протокола сьогоднішніх зборів у Спілці.

Од «ніколи», що розподілялось між бажанням спочити й нотатками в бльокноті, треба було вирвати час для всього того, що інакше могло бути розтлумачене як звичайна недбайлива й неуважна неохайність. Змагаючися з «ніколи» за охайність, Тася швидко прибрала ліжко, стіл, один і другий, книжки, етажерку, витерла куряву з стільців і полила фікуси.

Тоді сіла на стілець, склала руки на колінах і стомлено поринула в бездумну мить: дрімотна втішна мить хвилинного побіжного спочинку.

— Швидше, Тасю! Швидше!

Помити руки, що після прибирання пахнуть ганчіркою, й сідати за стіл... Готуючи до завтра протокол, вона працювала ретельно й уважно, змагаючися знов таки з тим самим повсякчасним «ніколи» за охайну чіткість дбайливо продуманих тез кожного часто сумбурного випадкового виступу, де крапля думок була розведена океанами води. Щоб цього уникнути, доводилося

працювати багато й заглиблено. Промовці завжди були їй вдячні. Вона допомагала їм зрозуміти власні думки, те, що вони хотіли сказати під час самого виступу.

Попрацювавши години півтори, вона піймала себе на думці про ранкову подію, за яку в денній метушні вона зовсім забула...

Це про трамвайну зустріч!.. Увійшовши в вагон, щоб їхати на працю до Спільки, вона сіла на лавочку проти великого важкого чоловіка з чотирикутною головою, у причавленому капелюсі, з портфелем, набитим книжками. Яюсь, коли вона ще не встигла сісти й вдивитись, у неї мимоволі імпульсивно вирвалось:

— А це — ви, професоре Комахо!

Так ніби не десять років минуло з їхнього знайомства, а лише вчора вони ще бачились востаннє. Комаха поволі оглянув її й поволі відповів:

— А ви Тася, тобто Тетяна Сергіївна, тобто ні... Тобто так. Я ж знаю. Мені казав за вас Корвин, що ви знов у Києві. Вам так само він казав про мене...

Вони розмовляли, власне кажучи, вперше, хоч знали один одного вже давно, бодай Комасі треба було принаймні десять років призвичаюватись, щоб звикнути до думки, що вони — він і Тася — знайомі один з одним і, звикши, тепер уперше розмовляти, як належить добрим і хорошим давнім друзям...

А оце ввечері на Тасю набігли спомини, і зі споминами прийшов гострий біль. Був Комаха той самий, що й колись, і був він відмінний: трохи нібито вільніший, простіший, звичайніший. Тася згадувала...

Спогадів слід уникати, бо слід уникати жалю. Боячися нападу гострої нудьги й споминів про те, що здавалось уже схованим назавжди, вона згасила світло й хутко роздяглась у пільмі. Та, лігши в ліжку, заснути не змогла. Уривками тяглися непотрібні й випадкові метушливі думки; в нічній пільмі думки можуть шамротіти, шарудіти, як речі й тварини, як сухе гілля, як пантофлі, шафи, що тріскають, як просо, що його пересипають, як миші. Щоб знищити обридливу шамотню думок, Тася почала рахувати, шепочучи губами, але цього разу випробуваний спосіб не допоміг. Покрутившись на ліжку з годину, Тася знов запалила світло й сіла за стіл працювати.

* * *

Доктор Серафікус звик писати листи до Вер, але їх не одсилав. Власне, це були не листи, а короткі випадкові побіжні нотатки.

Серафікус не вмів розмовляти з Вер. В історії виховання його почуттів, сантиментальній історії його любовного виховання, в історії його кохання до Вер він не досяг тієї межі, щоб призвичаїтись говорити їй те, що йому хотілося сказати.

Серафікус записував те, що він сказав би Вер. Записуючи свої уявлені розмови з нею, розмови насамоті з собою, він ховав ці свої нотатки десь між паперами і ніколи не читав їх Вер і не перечитував сам. Це були безмовні діалоги, де брала участь тільки одна особа, діалоги, що оберталися на монологи, це були письмовні монологи Серафікуса себе з собою, ніби з Вер.

* * *

— Вер! Що я повинен зробити, щоб ти була... Я хотів сказати: МОЯ, потім: НІЧИЯ?! Але я знаю, все це неможливо... Я спитаю інакше: що я повинен зробити, щоб ти хотіла, щоб я був твій?.. Чи ти й цього не хочеш? Алеж усе таки: що я повинен зробити, щоб ти захотіла, щоб я був твій? Я ладен зробити все.

— Кінець-кінцем, коли жінка для чоловіка є жінка, то це для мене лише ти. Ти, здається, ніколи не ревнуєш мене. Принаймні, мені так здається. У мене є своєрідне почуття: я ревную сам себе. Коли мені доводиться зустрінутись і розмовляти з якоюсь жінкою, в мені прокидається почуття ревнощів. Я ревную себе до інших жінок глибоко й боляче: я не хочу, щоб я бачився й розмовляв з будь-якою іншою жінкою, окрім тебе.

— Я пожадливий, Вер. Мені і в коханні треба багато. Про це я тобі казав під час нашої розмови в каварні: мені потрібна не одна жінка й не три, і не тисяча, не тисяча й три жінок, щоб наситити мою згагу. Мені потрібні всі. В усьому, навіть у бажаннях, я прагну монументальности: книжки, що я їх пишу — товсті томи, серії томів. Щоб написати розвідку, мені потрібні тисячі сторінок. Я мислю тисячоліттями. Хронологія й історія обмежують обрії. Вічність для мене реальніша, ніж століття. Чи не тому я й досліджую міти й казки?

— Мені б не в кімнаті сидіти, зігнувши своє велике тіло над столом, а, як мій дід, бородатий мужик, ходити за плугом, орючи лани й перелоги. В сорочці брудній, напружуючи м'язи, відчуваючи вогкість землі, п'яніти від весняного запаху землі, що збуджує, як жінка.

— З усіх жінок на світі існуєш лише ти. Всі інші для мене відсутні. Ти одна й єдина, що єсть, і, разом з тим, тебе нема. У мене від зустрічей з тобою лишається почуття нереальності. Коли ти підеш від мене і, провівши і попрощавшись з тобою, я повертаюсь до себе, у свою кімнату, де тільки що була ти, я не можу примусити себе повірити, що ти справді була тут. Може, це через те, що ти буваєш надто рідко і надто мало? Чекання на тебе розтягується на години, дні, доби, тижні: моє почуття до тебе це повсякчасне почуття ненасиченості.

— У мене нема жадного бажання зустрічатися з кимсь — чоловіком чи жінкою, однаково — окрім тебе. Моя звичка до самоти, вироблена протягом десятиліть, замкнула в цю самоту ще й тебе.

— Усе, що я є, є ти. Я не існую. Існуєш ти. Я існую тобою. У мене два бажання: одне — зникнути в тобі, і друге — віддати тобі всього себе.

— Яке важке почуття — кохання. Не знаю, можливо, що тут винна моя вдача, але кохання приходить у болі й через біль.

— На кого я мушу нарікати: на себе чи на тебе, Вер? О, коли б ти захотіла мені сказати: НАЗАВЖДИ. Мені здається, що я ніколи не зрадив би тебе і ніколи не захотів би подивитись на іншу.

— Мені було б дуже прикро, коли б те, що я кажу тобі, казали десятки до мене й десятки після мене. Я кохаю тебе, Вер, і мені здається, що те, що я кажу, ніколи ніхто не казав і ніколи ніхто не відчував нічого подібного.

— Ти недосяжна, Вер. Я майже щодня бачу тебе у сні, але я ніколи не зустрічаюся з тобою. Ти була, і ти пішла, і я, у стурбованому бажанні й сподіванні зустрітися з тобою, іду, біжу, шукаю, розпитую, турбуюсь, кидаюсь із одного місця в інше, — і ніколи з тобою не зустрічаюсь.

* * *

Інші нотатки Комахи були подібні. Чи варт їх наводити? Він мав рацію, коли ховав їх і не показував їх Вер. Вер посміхнулась би або ж просто відклала б убік і сказала:

— Я прочитаю їх якось.

У тому, що говорив Серафікус, не було нічого надзвичайного, що дивувало б.

Комаха страждав.

Вер! Вер! Вер!.. Він не жив своїм життям, він жив уявленим життям, і це уявлене життя, яким він жив, було життям Вер. Для себе, щоб жити, у нього лишалося тільки одне: думки про Вер, і сні, що в них він прагнув бачити і ніколи не бачив Вер!..

Без ґрунту

Розділ I

У Комітеті охорони пам'яток старовини й мистецтва, де я працював тоді за сумісництвом на посаді консультанта, секретар Комітету Стрижиус, Петро Йванович, мене зустрів, підвівшись назустріч. Простягаючи руку, він сказав своїм блідим, неквапливим, млявим голосом:

— А ми на вас, Ростиславе Михайловичу, чекаємо нетерпляче. Давненько ви не були ласкаві завітати до нас. Давненько!.. Днів з чотири, якщо не більше!.. Збирались навіть кур'єра посилати за вами додому... Справи!

Я потиснув простягнену мені руку, і, як завжди, від цього дотику до його вологої й холодної руки в мене лишилось враження, ніби я торкнувся трупа, який багато часу пролежав у моргові... бр-р-р, яка гидота!.. Окремим декретом треба було б заборонити приймати на посади секретарів до установ людей з подібними долонями.

Я одводжу руку назад, за спину і тримаю її так, щоб не доторкнутися нею ні до чого й витерти згодом хусткою.

Ми стоїмо один проти одного. Я — масивний і огрядний у синьому піджаку, в золотих окулярах, респектабельний і певний себе. Він — блідий і безбровий з рідким, їжачком зачесаним волоссям, з стосами жиру, відкладеними на спині, широким, як у жінки, крижем і коротенькими худорлявими ніжками, на яких безпомічно тилигаються штанці, що їх він раз-у-раз підсмикує. В'їдливий педант з писклявим і верескливим баб'ячим голосом євнуха. Увесь розм'яклий і пухкий. Опара, що повзе з макітри.

Він був дріб'язковий, причіпливий і мстивий. Як і кожна педантична людина, він не забував ніколи і нічого, жадного випадкового на нього нарікання, жадної побіжної скарги або закиду чи жарту, киненого бува ненароком і сприйнятого ним за образу. При нагоді він давав це відчути, звичайно на дрібницях, часто досить прикрих і дошкульних.

Його цинили. Мені закидали, що я надто несправедливий у своєму до нього ставленні.

Можливо!.. У кожнім разі я не міг його терпіти, а він мене так само. Я діяв йому на нерви. Він мені. Ця неприязнь була в нас взаємною. Ми не могли розмовляти один з одним спокійно. Якщо ми розмовляли, ми завжди пікірувалися.

Моє неухажне ставлення до своїх службових обов'язків, те, що я ніколи не одсиджував визначених для мене урядових годин, взагалі зрідка й нерегулярно з'являвся в комітеті, він сприймав як особисту для себе образу, а те, що в книзі одвідувань я розписувався за всі дні, навіть і за ті, коли я зовсім не показувався в установі, це дратувало його. Він страждав і обурювався. Він лютував, хоч і не показував цього назовні.

Він завжди лишався непомітним. Тихий, сумлінний, дбайливий. Протягом цілого дня він майже ніколи не підводився зі стільця за своїм столом. Акуратний і скромний робітник, ретельність якого в праці й увага до дрібниць імпонували. Він приходив до установи першим і йшов останнім, якщо взагалі він ходив додому. Хіба що спати... В позаурядові години, по вечері, він повертався до установи, він копирсався в папірцях. Він мовчки перебирав їх. Нумеруючи, підшиваючи, розкладаючи їх по теках, створюючи вибагливі системи розташування канцелярських паперів, він утворював в установі уявність якоїсь роботи, діяльності, цілковитої упорядкованості.

Мерцеві, канцеляристові доручити живу справу!.. Він нездібний був відокремити істотне від неістотного. Значному й незначному він надавав однакової ваги. Він не зневажав дрібниць. Він був аж надто сумлінний для цього. Він обурювався, коли йому радили зробити щось подібне. Своім писклявим баб'ячим голосом він доводив вам, що в урядових справах немає й не може бути чогось дрібного й маловартного.

Наслідком цього було те, що попри все його сумлінне ставлення до праці, попри всю його наполегливість і уперту ретельність, і саме через це, він аж ніяк не вмів дати собі ради.

Невпорядковані купи паперів раз-у-раз росли в нього на столі, накопичувались в шухлядах.

Важливі й негайні справи відкладались з дня на день, — аджеж до них повинна була дійти своя черга. І кінець-кінцем, у справах комітету панував хаос і цілковите безладдя.

— ...Прошу вас! — сказав він, подаючи мені теку з справами, що їх я повинен був розглянути як консультант.

— Гарзд! — відповів я.

Я взяв у нього теку з паперами і, вітаючись на ходу з нашими дівчатами, що сиділи за машинками, пішов до свого столика, над яким на стінці урочисто прибитий був чіткий чорнолітерний напис: «Консультант. Приймає щодня від 12 до 3».

Хтось дрібними літерами олівцем дописав уїдливе «не». Аллах його відає, хто це зробив! Я не дошукувався, однак і не стирав. Поправка, неофіційно внесена в офіційний текст напису, не розходилася з дійсністю. Я завжди тримався того погляду, що точність у службових справах є закладом їх успішності.

Я сів. Я витяг з кишені хустку й обтер нею собі руку. Це принесло мені радісне почуття полегшення.

Друкарки, помітивши це, пирскнули зі сміху та з новим запалом, схилившись над машинками, застукали по клявішах.

Я розкрив теку. У теці було акуратно підшито кілька перенумерованих папірців.

Звернення від Художнього музею в Дніпропетровську до Комітету охорони пам'яток з проханням оголосити церкву, побудовану за архітектурним проектом Линника в році 1908-ому, культурно-мистецьким заповідником.

Копію постанови Облвиконкому про відібрання кам'яниці від парафіяльної ради.

Доповідну записку на 12 сторінках густо друкованого на машинці тексту, де доводилось мистецьке значення церкви, як високоцінної архітектурної пам'ятки, і необхідність зберегти її, як окремий культурно-мистецький заклад, прилучивши як філіял до Музею.

Я не сподівався знайти щось для себе нове в тій записці і тому перегорнув її сторінки, не читаючи.

Я позіхнув.

Що це все мене обходило?.. Чи є щось нудніше за канцелярські будні?!.. Я знемагав до безнадійности!

В теці були ще папірці, кожен під черговим числом. Повідомлення, що відділ мистецтв Облвиконкому та Дирекція Музею скликають нараду з представників зацікавлених установ та фахівців для обміркування справи про перетворення церкви, побудованої Линником, в філіял Художнього музею. Програма денна робіт. Повістка на перше засідання.

На всіх тих паперах і на доповідній записці червоним олівцем була написана резолюція голови нашого комітету: «Рос. Мих. на заключення», а на запрошенні: «запропонувати Рост. Мих. поїхати на нараду».

Я виконав свій обов'язок, я переглянув папірці. Що більше можна було вимагати від мене як консультанта?.. Я страждав од утоми, виснаження і нудьги. Я був тут ніхто і ніщо. Я шукав для себе порятунку. Я пробіг очима по кімнаті. Колекціонуючи враження, як інші колекціонують поштові марки, я прагнув врятувати себе від поразки.

Довгі промені шовкових панчіх привабили мене несподівано обіцянкою визволення. Чорний корпус машинки відокремлював кармін уст від чорного блиска лякованих черевик. На краю столика лежала згасла цигарка.

Симочка перехопила мій погляд і підвела рудаво-фарбовану голову. В її посмішці було чекання. Підбадьорюючи, я посміхнувся їй у відповідь. Жестом вона показала, що їй бракує сірників. — Ловіть!

Мідна пласка запальничка описала в повітрі параболу й опинилась в її цупких руках маленької мавпочки.

Вона розкурювала цигарку. Її очі були сповнені поблажливости. Дим цигарки стелився вгору, наслідуючи єгипетську екзотику малюнка на цигарковій коробці. З викликом вона закинула ногу на ногу.

Хто скаже, звідкіля, з яких нікому не знаних просторів приходить до чоловіка жаль, коли він дивиться на жінку?!..

Рішучим жестом я закрив теку і пішов до стола, за яким сидів секретар. Тихо й обережно поклав перед ним теку, і сказав:

— Не поїду!

Він збентежено підвів свою вузьку голову з рідким волоссям, подивився на мене, немов спросоння, й спитав:

— Як же це так, Ростиславе Михайловичу, що ви не поїдете? Аджеж голова поклав резолюцію, щоб ви!..

Він кліпав розгублено білявими повіками. Він ненавидів мене.

Я почував себе піднесеним і вільним. У відповідь категорично:

— Не поїду!

— І все таки?

— І все таки не поїду!

Йому явно бракувало повітря. Він дихав важко, астматично, з присвистом. Він уп'явся пальцями в бильця крісла.

— Але чому, власне, скажіть мені, будь ласка, ви відмовляєтесь їхати? — запитує мене, і в його голосі чути лють.

Дівчата за своїми машинками прислухаються до нашої суперечки. Вони звикли, що я з нашим секретарем розмовляю в тоні бравади, в манері, яка дратує його, тішить мене і бавить їх. Вони кинули стукотіти. Заховавшись за бортами машинок як за прикриттям, схилившись над переписуваними рукописами, вони удають, ніби в ретельній увазі до праці, намагаються розібрати нечіткий почерк тексту.

— Чому? — замислено перепитую я.

Чому?.. Щиро признатись, у мене немає жадного приводу, яким би я міг пояснити причину, чому я відмовляюсь. Я шукаю першого-ліпшого аргументу і, здається, таки нахожджу. Принаймні він здається мені найбільше переконливим з усіх можливих.

— Не поїду, тому що не поїду. Навіщо мені їхати, коли з таким успіхом я можу й не їхати?!..

Він дивиться на мене олив'яним, риб'ячим поглядом. Я знущаюсь з нього. І він розуміє це.

Певне, він волів би відповісти мені якоюсь уїдливою брутальністю. Він щось мурмотить, мені здалося, що він прошепотів «нахаба», але він примушує себе стриматись, щоб не сказати це вголос. Служба й службова субординація для нього є понад усе.

Він нервово підтягує краватку, обмацує пучками комірець, простягає руку й бере зі столу лінійку. І хоч, — я бачу, — пальці в нього і лінійка, яку він тримає в руці, тремтять, він відповідає мені якнайлагідніше:

— Розуміється, Ростиславе Михайловичу, ви маєте рацію. Ніхто не наважився б настоювати або вимагати чогось од вас... І з боку голови це швидше пропозиція, так сказати, запитання, як я розумію. Нічого більше. Саме з уваги до вас... Погода стоїть гарна, так би мовити, весна, ви любите їздити. Отже...

— Гаразд, — кажу я, — погода гарна, і я люблю їздити, все це так, але чому, якщо вони там хотіли, щоб я приїхав до них, вони не звернулись безпосередньо до мене і не запросили мене особисто?

Секретар безпорадно розводить руками. Мовляв, що він може?!..

— Гадаю, — каже він запобігливо, — вони були певні, що Комітет запропонує їхати вам і нікому іншому! — Він переводить дух і тоді додає:

— Звертатися до Комітету в справах архітектурних пам'яток, це звертатися лише до вас. Ви ж одиникий і найавторитетніший фахівець на цілу Україну!

Він видавлює з себе цей малосмаковитий комплімент. З бляшаного тубіка повзе, хробаком згортається червоний крап-лак.

Розуміється, мене ніхто не збирався обминати абож тим паче ображати. І взагалі, це було б надто смішно хвилюватися, що тебе обійшли надісланням якогось канцелярського папірця. Я не маю жадних претенсій ні до кого. Що ж до директора Художнього музею, Арсена Петровича Витвицького, то я його взагалі дуже поважаю й люблю. Культурна, мила й приємна людина.

Та я продовжую опиратись:

— Ні, не поїду. І не кажіть нічого, не поїду. Он, попросіть Софрона Викентовича або Панаса Карповича. Та, зрештою, що все це мене обходить?!

Я починаю говорити з роздратованням. Досі я бавився, тепер я починаю сердитись.

Секретар нервово стрясає своєю маленькою голівкою й благально здіймає вгору лінійку. Він, як і я, ми добре знаємо, що на подібну нараду, де вирішатиметься доля цього маленького архітектурного шедевра, яким є ця варязька церква, збудована за проєктом славетного Линника, годиться їхати мені й нікому іншому.

Він переводить розмову в плян матеріальних розрахунків.

— Усі витрати вони беруть на себе. Забезпечують мешкання. Сплачують командировочні.

— Сплачують командировочні?!.. — я знизую зневажливо плечима: — Ото добре! Чи, може, я

повинен був би їхати, коли б вони їх не сплачували?.. Та, взагалі, що таке командировочні?

Правдиві дурниці! Тих командировочних мені не вистачить і на одну вечерю в добрій компанії в гарному ресторані. Сказали...

Я одвертаюсь, щоб іти. Шукаю очима течки, яку я не знати де ткнув, прийшовши. Кидаю привітний погляд друкаркам і зокрема Симочці.

Секретар не витримує. Він виходить з-за столу, що він звичайно робить дуже рідко, і перетинає мені дорогу.

— Не турбуйтеся. Ми залагодимо. Ми напишемо, щоб вони сплатили вам не лише командировочні, але й консультаційні.

— Вони не згодяться! — кажу я.

Секретар вражений.

— Якщо ми їм напишемо? Це ж неможливо!.. Готувати вам мандата?

Харків мені обрид. Погода стоїть бездоганна. В мені прокидається пожадливе бажання мандрів.

Я кажу:

— Готуйте мандата. Бодай проїдусь. Що мені з вами робити? Ви й так кажете, що я в Комітеті нічого не роблю.

— Я це кажу? Бога бійтеся, Ростиславе Михайловичу, як вам не соромно таке гадати, не те, що казати! Як же так можна! Хіба я не розумію? Комітет — це ви, а ви — це Комітет! Що таке Комітет без вас?

— Ну, ну, гаразд. Хай буде. Поїду. Тільки не забудьте послати телеграму, щоб на післязавтра замовили для мене кімнату в готелі. А то й те і се, і так і ськ, а телеграму, з властивої вам капосности, і не надішлете!

Секретар насумрюється, кліпає білявими повіками й, похлинувшись, кахикає.

Я повертаюсь, і захоплений погляд Симочки сяє мені назустріч. Вона так само не терпить свого шефа, як і я.

Розділ 2

Я стою коло відчиненого вікна, і мені здається, що я відчуваю аромат квітів. Запах збіжжя й степової трави. Поїзд з гуркотом проноситься повз червоні будинки маленької станції. З високого плоскогір'я блиснув в далечині Дніпро і за ним масив гори та розпластане під горою широке місто. Допитливий зір, шукаючи не знати чого, пожадливо блукає в ранковому тумані, що легкою димкою прозора огорнув безмежні простори задніпровських степових пустель. Це було сильніше за мене, це почуття внутрішнього хвилювання, що постало з глибин моєї самоти, несподівано прилинуло до мене, прокинувшись десь там, в безкраїх несказанних надрах моєї істоти.

Приголомшені бездомними мандрами, невикорінені й ніколи невикорінювані, тільки приспані, від початків людства властиві людині могутні інстинкти зв'язку з місцем, з землею, з ґрунтом раптом з новою силою опановують мене.

Сучасна людина виробила в собі звичку не мати свого кутка. Вона розірвала пуповину, що зв'язувала її з материнським лоном місця. Відмовилась од почуття спільноти з землею. Зреклася свідомости своєї тотожності з країною. Загубила згадку про свою спорідненість з вітчизною. Місце народження обернулось посвідкою, виданою з Загсу, черговим пунктом заповнюваної анкети.

У звичці блукати людина шукає для себе захисту від влади первісних інстинктів. І все таки од цих інстинктів ніколи не можна звільнитися, при першій нагоді вони проривають штучні заборона, як річна повінь, коли приходить весна.

І оце я стою біля вікна, й вітер дме в обличчя, і я дивлюсь на далеке місто, де я не був з дитинства, і у мене в серці з'являється біль, ніби голкою щось царапнуло серце, і глуха тривога охоплює мене. Я відчуваю, що щось немов назавжди загублено і натомість не знайдено нічого. Гуркоче потяг по мосту через Самару. Даремно я шукаю великих зелених верб, що росли колись на березі. Я не знаходжу їх, серед порожніх берегів тече оголена ріка. Пласка й безбарвна, вона здається нудною й вимученою вигадкою дадаїстичного поета. Абстрактною формулою механістичної теорії. Жадна ріка! Не ріка, лише труп ріки. Мертвотний плин нерухомої рідини. Схематизований кресленик з підручника гідрографії.

Я не витримую. Я обертаюсь, спустошений, розчарований, в німому пригніченні. Я потребую співчуття. Я нарікаю. Я скаржуся. Не звертаючись ні до кого, я кажу:

— Уявіть собі, жадного дерева!

Крик виривається в мене зсередини. Мовчазний крик, для якого немає в мене слів.

На мене дивляться з здивуванням, і ніхто не відповідає мені.

Минаємо міст і те, що раптом одкривається передо мною за мостом, вражає мене своєю несподіванкою. Та сама безкрая безмежність простору й неба, що була й колись, але вже не степової цілини, а рейок, шлаку, стрілок, вантажних і пласких, червоних і зелених вагонів, білих льодовень, одкритих платформ, цистерн. Од колишнього степу не лишилось і сліду, на всій колосальній площі простяглись паралельні без числа ряди залізничних колій; на десятки кілометрів розкинувся залізничний парк. І вже немає й сліду родючої землі; поверхня, заллята олією, лискучочорна від масних плям нафти, вкрита шаром дрібного вугілля, шлаку, сміття й бруду.

Залізо, чавун, кам'яне вугілля, кокс, цемент, цегла обернули степ у чорне гробовище. Зникли зеленосірі неорані перелogi, і потяг мчить крізь простори, заповнені коліями, вагонами, цегляними корпусами електровень, заводів і фабрик.

Я підїжджав до міста, якого я ще не знав.

На двірці мене зустріли з урочистою помпою. Я не встиг ще зійти з вагону, як Іван Васильович Гуля, сяючи від захоплення, уже спішив відібрати у мене з рук валізку й пальто. Крізь потік юрби до мене пробирався Арсен Петрович Витвицький. Його гієратично пишна борода в тричі повтореному поцілункові торкнулася моїх грудей. Я тиснув комусь руки, хтось передавав мені квіти. Я проходив крізь амфіладу незнаних мені облич. Парада вітань нагадувала мені, що я на півдні.

Я почував себе зворушеним.

На майдані перед двірцем я зробив кілька кроків у напрямку до трамваю, але мене вже вели до авта, і Гуля, стоячи на сходинці авта, розмахував своєю валізкою, як прапором.

В кращому з готелів для мене був замовлений великий комфортабельний номер. Усе виглядало вельми імпозантно. Найбільшу ревність проявляв Іван Васильович Гуля. Я не мав про що турбуватись. Він дбав про все. Він не відходив від мене. Він лишався в номері, коли я приймав ванну. Він сидів поруч мене, коли я обїдав. Він супроводив мене під час прогульки, коли по обїді я пішов пройтись по місту.

Гуля!.. Він завжди палав і кип'ятився, цей експансивний, збентежений, збуджений, невеличкий чоловічок, огряднений і з черевцем. Він був мій учень по Мистецькому інституту. Тепер він працював у Музеї на посаді наукового робітника й одночасно, за сполученням, виконував обов'язки уповноваженого Комітету охорони пам'яток. Він подобався мені своєю майже дитячою щирістю й наївною безпосередністю, своїм ентузіазмом, тією гострою й бурхливою експансивністю, з якою він реагував на все, що його торкалося безпосередньо й що його часто ніяк не торкалося й до нього не мало, властиво, ніякого відношення. Односити листи на пошту. Направляти електрику. Підстригати кущі туї в палісаднику перед будинком Музею. Втрутитись в те, як двірник мете пішоходи.

Це було б навіть гаразд, ця піднесена його вразливість, ця шохвилинна його готовість реагувати на все довкола, що стосувалося й не стосувалося його, коли б при цьому йому не бракувало двох незайвих для кожної людини якостей: деякої врівноваженості та бодай найменшої здібності стримувати себе!.. Для нього не існувало відтінків, нюансів, переходових кольорів, посередніх ланок, що з'єднували б крайнощі.

Він мислив протилежностями: ніч — день, п'ятьма — світло, добро і зло, біле й чорне, так або ні. Те, що лежало між ними, що не контрастувало, виникало з сполучення протилежностей, для нього не існувало. Усе це він або не сприймав зовсім, або одкидав з презирливою погордою. Замість сполучувати, він роз'єднував. Він не прагнув примирювати щось. Миру не існувало для нього. В руці він тримав оголене лезо меча, завжди готовий вступити в двобій з противником. Він здібний був сприймати лише непохитні істини, величні, громіздкі, важкі, вишляті з чавуну, висічені з граніту, істини — пам'ятники, істини — монументи, надгробки над істиною. Істини, усталені й визнані з меморіальною дошкою, прибитою на їх фасаді. Лише золотолітерний напис на фронтоні доводив йому, що ця істина заслуговує на пошану.

Домагаючись одержати від співрозмовника відповідь на питання, яке його цікавило, він вимагав, щоб йому дали категоричну відповідь. Кожна інша відповідь його не задовольняла. Він не припускав, щоб між «так» і «ні», між чорним і білим, протилежністю доброго й злого могли бути якісь кольори, вартості, гідні поваги. Як хробака, він розчавлював з огидою хитке й нестале. Такий був він і в ставленні до людей. Людей він розподіляв на дві категорії: добрих янголів і лихих демонів. Перші сходили з неба, другі були відпоручниками пекла. Гуля або захоплювався людиною й тоді проголошував її вмістилищем усіх і всіляких добродійностей, або ставився до людини негативно і тоді обертався на її непримиренного ворога. Він легко збуджувався і швидко доходив до несамовитості. Шаліючи, він не знав шляхів до згоди. Він плямував противника, ганьбив його, приписував йому якнайогидніші вади, найгірші наміри проти цілого людства взагалі й проти себе особисто зокрема.

Чи здібний він був триматися помірковано, поводитись лагідно й спокійно, розмовляти без екзальтації? Мабуть, що ні!.. Я мав нагоду бачити його тільки в двох становищах: або сповнений обурення й гніву, або захоплений людиною, річчю, твором мистецтва, справою. В романтичному й чулому настрої він починав деклямувати, тоді він не говорив, а наче розлого виспівував. Збентежений, він говорив уривчастими фразами, кидав окремі слова, вигукував.

На одвідувачів Музею, коли він, в ролі екскурсовода, водив їх по експозиційних залах, показуючи картини, меблі, порцеляну, і довга паличка правила йому при цьому за шпагу, він справляв надзвичайне враження. Найгостріша страва, переперчений гуляш по-угорськи, розрахований на аматора, підносились одвідувачам, щоб вони мали щось покуштувати. Його експресія, драматичність його викладу потрясли одвідувачів. Кожен стілець, шапка, теракотова статуетка, ескіз ландшафту, малюнок кобзаря обертались в подію, в привід для захоплень або вибуху гніву. Те, як він рухався й промовляв, кожен рух і кожне слово скидалися на патосний і урочистий обряд, на вихід короля-сонце, багатобарвну театральну виставу, уривок з давньогрецької трагедії в камерному виконанні.

Картини, порцеляни, меблі правили за декорації. На їх фоні виступав Гуля. Цей був у центрі. Усе інше було лише додатком, аксесуарами, які краще і виразніше дозволяли його бачити. Щоб лишатися до кінця самим собою, Гулі бракувало хіба ще двох речей, котурнів і театральної трагічної маски.

Після огляду, закінчивши водити одвідувачів по залах Музею, він стояв, спираючись на паличку, блідий і виснажений, одкидаючи з лоба пасма чорного волосся. Витягнувши хустку, він витирав з обличчя краплі поту.

Робітники металургійного заводу, які приходили до Музею в порядку культпоходу, прибиральниці з Облвиконкому або якої-небудь іншої великої установи, літні жінки з сивим волоссям в червоних хустинках, приведені жінкою-організаторкою, яка називала їх «девочками», підходили до Гулі, щоб особисто висловити йому подяку. Вони були потрясені. Тиснули Гулі руки, записували просторі відзиви в музейну книгу для вражень.

Гуля був людиною однієї думки, єдиної ідеї: мистецтво над усе. Мистецтво недоторкане. Мистецтво Середньовіччя й Відродження, ікони й портрети з часів козацького барокко, Візантія й Голляндія були для нього етапами вічності. З'являються й руйнуються держави, виникають і зникають народи, відбуваються в світі війни і революції, докорінно змінюється хід історії, але незмінно лишається черепок глини з мальованим орнаментом, уламок цегли від будівлі, шматок вапна з блідими слідами рожевої фарби, мініатюра на пергамені, полотно картини. Усе зникає, лише твір мистецтва перебуває незмінним.

Гуля вірив: його місія як уповноваженого Комітету охорони пам'яток, саме й полягає в тому, щоб забезпечити збереженість мистецьких творів. Свою службову професію, номенклатуру своїх посад, розписку в відомості на одержання зарплати він розглядав як необхідні складові ланки свого високого покликання, месіаністичного свого призначення охоронити пам'ятки мистецтва од нищення.

З волячою упертістю, з фанатичною непохитністю, з терплячою наполегливістю робив він свою справу.

Доля Варязької церкви, року 1908 побудованої за проєктом славетного Степана Линника, була справою, яка безпосередньо торкалася Гулі як уповноваженого Комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва. Він сприймав її боляче й гостро.

Розділ 3

Двері кімнати не зачинялись, один по одному приходили люди, знайомі, напівзнайомі й зовсім незнайомі, кого я бачив уперше в житті. Переважно останні.

Стукали в двері, і Гуля відповідав: «Увійдіть». Він зустрічав людей, вітав, улаштовував де сісти. Декого, за власним вибором, підводив до мене, декого ні, я тиснув руки, висловлював радість бачити.

Одним з перших прийшов Арсен Петрович Витвицький, поважний і імпозантний з своєю довгою бородою. Сірий просторий піджак лежав на ньому з вишуканою елегантністю. Я був щиро радий бачити його і поговорити з ним, але ми не встигли перекинутись і парою слів, як його відтиснули.

Прийшов директор Історичного музею, старий професор, в золотих окулярах і чорному сурдуті, знавець запорізької старовини, Данило Йванович Криницький, з своїм заступником, завідувачем етнографічного відділу в чумацькій вишиваній сорочці з довгими чумацькими вусами, широко знаний Петро Петрович Півень. Сягли його червонокруглі щоки й, як дві щітки, стирчали брови.

В синьому легкому піджаку й білих брюках з'явився інженер-будівник Станислав Бирський, що керував справою Запоріжжя, нового міста при Дніпрельстані. Завітав редактор тутешнього літературного журналу «Зоря», громіздкий, у важких окулярах, гологоловий поет Семен Очеретяний.

Кімната поступово наповнилась, швидко не було вже де сісти. Гуля викликав номерного, були принесені додатково стільці, але й їх не вистачило. Хто сидів на ліжку, хто на бильцях канапи, хто на виступі прямо. Хто стояв, прихилившись плечем до стіни. Ті, що прийшли згодом, навряд чи уявляли точно, хто тут господар.

Щодо мене, то я відступив на другий плян. На першому пляні був Іван Васильович Гуля. Люди зібралися, щоб зустрітись і побалакати зі мною, але я мовчав, говорив Гуля.

Справа Варязької церкви надто переповнювала його, особливо сьогодні, напередодні відкриття робіт наради, щоб він міг стриматись, щоб він міг мовчати. Він говорив.

Хвилюючись, знов і знов стаючи навшпиньки, ніби він бажав здаватись вищий, він говорив, збентежений і збуджений, звертаючись до всіх і ні до кого:

— Передати церкву, побудовану Линником, в розпорядження Міськкомунгоспу... Га? Як це вам сподобається?.. Твір високого мистецтва розглядати як ординарний звичайний будинок, як приміщення, що має таку то й таку кількість квадратних метрів корисної площі, що її можна вжити доцільніше, ніж досі. Приміром, обернути на склеп для борошна, олії, гасу, оселенців та інших продуктів широкого вжитку в загальній системі споживчої кооперації, щоб забезпечити постачання околиць дрібних крамничок.

Він обернувся до мене. Він схопив мене за руки й тиснув мені долоні. На очах йому блищали сльози.

— Що ви скажете на це, Ростиславе Михайловичу? Ви повинні сказати своє слово. Вас послухають. Вас не можуть не послухати...

Він вимагав од мене відповіді, він вимагав од мене остаточної відповіді. Він не здібний був вимагати іншої. Він кликав мене діяти.

Він стояв передо мною, неблаганний і суворий, з чорною шевелюрою, що пасмами променів здіймалась над його головою, головою гнівного пророка з коротеньким носом і дрібним ластовинням, розкиданим по обличчю. Він сподівався, що слово, від мене сказане, прозвучить у цій готельній кімнаті як сурма архангела, що сповіщає день останнього суду.

В надмірності його екзальтованого патосу було щось біблійне. Маленький Самсон, ладний схопитись за стовпи, що підтримують сволок, здвигнути стовпами, щоб і дах, і каміння стін впали на голови нечестивців, які насмілюються зневажити високий твір великого мистецтва.

— Така видатна, така геніяльна пам'ятка мистецтва, — вигукував він, — і перетворити її на господарчий склеп. Це ж блюзнірство! Це ж бласфемія. Це ж, це ж...

Він не знаходив слова, яке могло б вичерпати й втілити глибину його розпачу. Йому не вистачало ні мови, ані подиху. Він задихався. Він стогнав, страждаючи, в муках, свідомий свого безсилля.

Він повторявся. Він згадував про одне й те саме ще раз і ще раз. Він повертався знов до вже сказаного. Він виголосив довгу промову, в якій вихваляв мистецьке значення Варязької церкви як архітектурної пам'ятки, Линникової творчості й, зокрема, його мозаїк.

— Мозаїки київської Софії XI-XII ст. й мозаїки Линника — це дві кінцеві ланки, що стикаються, як початок і кінець, вони визначають довершену досконалість нашого національного мистецтва в останнє тисячоліття.

Він кликав діяти.

— Ми не сміємо бути байдужі. Ми несемо відповідальність перед вічністю!

Станислав Бирський, що сидів у кріслі, закинувши ногу на ногу, і слухав Гулю, з холодною незворушеністю зводить вгору свою вузьку голову, перекреслену білою лінією прямого проділу, і з підкресленим спокоєм, що так контрастує з Гулевою безладною збентеженістю, заявляє:

— Але ви, шановний товаришу, забули про те, що існує також ще інший проєкт. Ви про нього чомусь не згадуєте, дарма що саме він, може, заслуговує в даному разі на найбільшу увагу з нашого боку.

Можливо, екзальтованість Гулева його бавила, й він хотів підлити олії в вогонь. Можливо, це він зробив з розрахунком, щоб привернути увагу на себе.

Вогонь спалахнув. Суха трава займається в мить. Гуля вибухає.

— Авжеж що існує, — з притиском каже Гуля, повернувшись до Бирського, що кинув згадку. Тоді Гуля обертається до мене і в гнівному роздратованні каже:

— Уявіть, Ростиславе Михайловичу, уявіть тільки собі: не виключена можливість, що геніальний твір Линників і зовсім перестане існувати, що його знищать, обернуть в купу руїн, з землею зрівняють.

Гуля стискає кулаки. Він червоніє, обличчя наливається кров'ю. Він питає. Він хіба що не підстрибує, цей коротенький, кургузий Гуля.

— Існує проєкт, — каже він далі, — на всій території над Дніпром од земської лікарні аж до кладовища зняти всі доми, що там стоять, і натомість побудувати на всій цій площі один величезний бльок-комбінат. А Варязьку церкву знести, з Линником покінчити.

Голос його тремтить і зривається. Виставивши наперед своє кругленьке огрядне черевце, він горобчиком наскокує то на одного, то на другого з присутніх. В кімнаті гаряче й душно. Він спітнів, комірць зсунувся йому набік, сорочка між жилетом і брюками висмикнулася, і він, помітивши це, тут же поквапливо, навмання засовував її рукою під ремінець.

— Цього, — гукав він, — не можна припустити. Не можна! Ми повинні втрутитися в цю справу. Це наш моральний обов'язок.

Він кликав до бою. Він вимагав змагатись. А тоді, охоплений сумнівом, чи пощастить чогось досягнути?., піддаючись почуттю безнадії, він раптом змінився. Він сполотнів, блідий, в одчай, стискаючи руки й ламаючи похололі пальці, він бігав по кімнаті.

Він ніколи не міг стримати себе в вияві своїх почуттів, цей Гуля. Не вважаючи ні на кого, він бігав по кімнаті взад і вперед, якою мірою можна було робити це в кімнаті, де зібралося стільки люду. Він більше не вірив у перемогу. Його трясло, як в лихоманці. Він ламав собі пальці в горі при думці, що може статися з цією кам'яницею, пов'язаною з ім'ям Линника.

Мені не довелося зустріти в своєму житті жадного пророка. Я не знаю, які були біблійні пророки, які вони носили комірці й краватки, чи, може, й зовсім вони їх не носили, чи висмикувалася в них сорочка з-під жилетки і чи підстрибували вони горобчиком, коли хвилювалися і в ентузіастичному захопленні виголошували гнівні свої промови, та чи було в когось з них ластовиння на кінчику опеченого весняним сонцем носа. Цього я не знаю. Але я не маю сумніву, що в Івана Васильовича Гулі було щось од несамовитої надмірності пророка.

Розуміється, кожне таке твердження вимагає певних обмежень, заховання деяких перспективних традицій, бо, мовляв, одна справа скромний уповноважений Комітету охорони пам'яток, зовсім інша — босоногий і бородатий Єремія або Єзекіль... Але чи є міра для духа?!.. Духовна ревність доходила у Гулі найвищої міри. Вона досягала останньої межі звичайно людського, переступала через межу. Ця ревність доходила в ньому до самозаперечення, я ладен сказати: до заперечення загальновластивого людині.

В пророків на вулиці кидали каміння. В Гулю, коли він ішов вулицею, ніхто камінням не кидав, та й жаден постовий міліціонер не допустив би цього, але Гулина несамовитість, його надмірність в почуттях, поведінці, вчинках викликала в одних посмішку, в інших подив. Він страждав.

Пригноблений свідомістю своєї відповідальності перед людством, перед історією, перед Комітетом охорони пам'яток старовини. Перед тим людством, яке цікавиться і цінить мистецтво, бо на людство, яке до мистецтва було байдуже, він навряд чи вважав бодай і найменшою мірою.

Розділ 4

Станислав Бирський підвівся з свого місця в глибокому кріслі, де він сидів, закинувши ногу на ногу.

Наші життєві шляхи схрещувалися, і я його зустрічав кілька разів на конференціях і нарадах то в Харкові, то в Москві. Людина розрахунків і кон'юнктури, що вносив нетерплячість і настирливість у досягненні своєї задалегідь наміченої мети. Лермонтовський Печорин у новому перевтіленні. Звірячу хижість, гнучку ходу він з'єднував з уданою назовні байдужністю. Він був непохитно певен в собі, певен в своїй необхідності для історії. Власне інакше: історії для нього. Він не відрізняв себе й історії. Історію, усе, що діялося, він розглядав як п'єдесталь для себе, як сходинки, що ними він повинен був зійти на вищий рівень приступного для людини

визнання й успіху. Він плекав у собі певність, що історія поза ним не існує. Для нього все наперед було ясно, вирішено, вираховано й передбачено: рух і шляхи історії, закони історії, логічні тези, що формують ці закони. Жадна дискусія не була для нього виключена. Він не знав вагань. Він задалегідь обвинувачував кожного, хто наважився б виступити проти будь-якої з висунених ним тез. Обвинувачував і тим самим знищував. Він був певен, що він є той, хто втілює в собі залізну логіку революції. Вище над усе він ставив себе.

Він випростався. Він стояв сухорлявий і вузький, тонкий, відточений, як лезо ножа гілйотини.

Він почав із згадки про гасло індустріалізації і про стрибок через безодню, що його робила країна. Він повторяв загальні речі. Він виголошував тези, визначені згори, але вкладав в них свій, особистий сенс, свій власний, лише йому властивий, індивідуалізований відтінок.

— Гасло індустріалізації, — казав він, — гасло ліквідації НЕПу партія кинула в країну, в маси як гасло стрибка через безодню, стрибка в запляноване, в передбачену загибель, в заперечення, грандіозність якого повинна обернутись в порятунок або катастрофу, межі й розміри якої важко уявити собі задалегідь. В кожному разі вони виміряні цифрами, покладеними в основу п'ятилітки.

Він витяг білу хустку й витер дбайливо свої тонкі й темні пальці. Він казав далі:

— Береги кручі, що її треба перестрибнути, губляться в глухих присмерках дня, який ще не прийшов. Але вже задалегідь вичислені гекатомби жертв, мільйонові маси, що не витримають надлюдської надмірності цього вимушеного стрибка з царства необхідності в царство свободи. Він зробив павзу. Він не квапився. У нього була певність досвідченого промовця, що не сумнівається в увазі аудиторії. Я не можу заперечити: з нього був добрий промовець.

— Усе повинно бути усупільнене, усе повинно бути підпорядковане крицевій владі партії: людина, її особиста вдача, її мораль, її погляди, її взаємини до людей, побут, житло. Ніщо не може лишитись в приватній ізольованості: ідеологія, праця, особа. Усе підлягає уніфікації й централізації: мислення голови сільради й президента Академії Наук. Ділянка поля й будівництво паротягів, вища математика й виробництво рукомийників... Праця похоронних бюро повинна провадитись так само на засадах марксизму-ленінізму, як і лікування пістряка повинно бути трактоване в світлі марксо-ленінської науки.

Чи був він член партії? Я не знав цього певно! Чомусь я сумнівався в цьому! Швидше, що він не був, але він мав широкі зв'язки в деяких партійних колах і користався безвідмовною підтримкою з їх боку.

Він перевів подих, щоб продовжити.

— Це треба робити ще сьогодні, бо завтра може бути пізно. Головно: не спинитися на півдорозі. Що глибше розрив між двома світами, між минулим і майбутнім, то краще. Голова запаморочується на краю безодні. Напруживши м'язи, заплющивши очі, ти стрибнеш через прірву, бо ти ще сподіваєшся вчепитись за край протилежного берега. Враження польоту, де все, й тіло й свідомість, гублять свою вагу, опановує тобою. Почуття остаточності може бути зафарблене в різні відтінки, але в своїй істоті воно завжди тотожне.

Навіщо він говорив усе це? З снобізму, з бажання епатувати, з переконання? Говорив, бо не міг не говорити? В кімнаті було гаряче й душно в цей соняшний великий вечір. Але здавалось: обрій затьмарився, низьке небо звисло над пустелею, дув різкий вітер і ніс сухий крижаний сніг. Починалась хуга.

Сповнений наперед розчисленого удару, він казав:

— Дехто з нас плекає сподіванку, що йому пощастить не стрибати, затриматись на цьому березі, схопитися од катаклізму, переждати бурю. Гадає, що те стосується всіх інших, але тільки не його. Марні ілюзії. Даремні сподіванки. Безглузді й безпідставні мрії. Його ім'я теж внесено в книгу долі. Тільки записане воно на іншій сторінці, що її перегорнуть не сьогодні, а завтра. Він каже голосно й різко, надзвичайно спокійно й до останньої міри самовпевнено. Це холодний тон людини, яка відчуває себе вище за будь-кого іншого. Жадного закиду, на який він волів би зважити, жадного спростовання, з яким би він міг рахуватись.

Він нічого не захищав, він обвинувачував. Він не промовляв, він деклямував. Здавалось, для нього не існувало сумніву. Він виголошував текст присуду, який ніколи й ніким не буде оскаржений. На чорній дошці крейдою він писав математичні формули, абсолютні в своїй завершеній точності. Такий був він увесь: худорлявий, підтягнений, сухий, навмисно холодний і чіткий. Бездоганий проділ прямою смугою розірвав чорне, немов лисковане волосся. На ньому

одягнений був синій піджак, пошитий з того дешевого синього краму, що йде на прозодяг робітників, але крайний у найдорожчого столичного кравця.

— Миський будинок, складений з арифметичної суми приватних мешканців, приватна садиба з окремим садком і своїм городом, призначена для побуту окремої родини, стають пережитком. Житло повинно стати суспільним, як і все інше. Тут на схилах Дніпра ми збудуємо грандіозний будинковий комбінат, житло-комуну, протилежну приватним мешканням минулої капіталістичної доби.

Звідкіля в нього ця певність?.. Роботи, наради почнуться лише завтра. Облвиконком винесе своє рішення на підставі ухвал Народи, а він говорить про все так, нібито все вже вирішено наперед!

Заливає?

..

— Жадних окремих мешкань, — каже він чітким докторальним тоном, немов доповідає на Малій раді Раднаркому, — не буде в майбутньому комбінаті. З дрібною квартирою треба покінчити. Окрема кімната досі лежала в структурній основі миського будинку капіталістичної доби. Ми робимо не кімнату, а залу конструктивним чинником модерної будови. Колосальні залі-ресторани, величезні загальні спальні, покликані заступити глухі закутки. Замкнені клітини родинних лігв, призначених для їди й снання.

Він пишався з своєї здібності мислити титанічно. Він виробив у собі звичку крокувати магістралями життя. Він вірив, що майбутнє чекає на нього. Він вірив, що має тонкий слух і чує кроки прийдешнього. Аджеж у кроках майбутнього він пізнавав відгомін власних своїх кроків: знайомий і любий звучний стук закаблуків, короткі впевнені, не різкі, але й не м'які прудкі кроки своєї елястичної ходи.

Я повертаю голову, щоб побачити, яке враження справляє цей Станислав Бирський і його промови на обох наших дідів, почесних місцевих діячів, що сидять в кріслах на передньому пляні поблизу мене. Обидва вони голені з вусами. Данило Йванович — худорлявий дідусь, в золотих окулярах, у чорному сурдуді, білій пожевклій краватці та в такому ж пожевкломому прямому стоячому комірці, що їх носили років 40–50 тому. Він має вигляд старого пасішника, цей запорізький дід, колишній приятель Костомарова й Репіна, що в сінях його будиночка на стіні намальований Тарас Бульба на коні, з обома синами Андрієм і Остапом, і уздечки їх коней викладені різнокольоровими шкельцями, що блищать і сяють.

Другий, Петро Петрович Півень — молодший за нього. Кремезний, червоний, з круглою, коротко обстриженою головою степового пасічника або рибалки, в вишиваній сорочці й церабкопівських штанах, вправлених у низькі халяви поруділих стоптаних чобіт. Він етнограф і письменник. Темпераментний і бурхливий. Це про нього в одному з своїх листів згадує Михайло Коцюбинський: «П.Півень надіслав мені свій твір. Він нічого не читає бо, як він зазначає в супровідному письмі, він не хоче зіпсувати власний стиль!»

Разом з Данилом Йвановичем, він вважає себе справжнім охоронцем запорізької старовини, єдиним носієм і втіленням січового духу, прихильник і друг Кащенка. Для нього Кащенко був і лишився межею його уявлень як про минуле, так і про майбутнє України. Це ж він року 1917 тут у Січеславі, на газетному крихкому папері видавав історичні повісті й романи Кащенка.

Я бачу, як без міри моторошно робиться йому від цих промов Бирського. М'який комір вишиваної сорочки, як вузол стягнутої шворки, муляє йому шию. Буряковидий ніс побагровів. Дід явно нудиться. Він подивляється на двері, щоб у втечі знайти для себе порятунку.

Я бачу, як блідне пожевклий віск шок другого, того, що в чорному старомодному сурдуді. Він сидить нерухомо, застигши в незмінній позі постаті з музею воскових ляльок.

Я відчуваю: вони згадують про листя тополь, [що] пестливо тремтять у вечірньому повітрі їх садків, про теплий вітер з Дніпра, що дме їм в обличчя, коли вони йдуть, постукуючи ціпками, вздовж мурованого паркана, вертаючи з Музею додому. Але вони не думають про долю своїх будинків, про долю книг, рукописів, архівних збірок і етнографічних колекцій. Вони думають про власну свою долю.

Я відчуваю: вони переживають трагічне в його рафінованому, чистому вигляді. Всередині в них відбувається процес кристалізації трагічного. Кристали отрути осіли на дні склянки й повільно тануть, насичуючи смертю рідину в синявих відблисках скла.

Вони пізнали небезпеку, що звисла над ними в словах і заявах промовця.

Розділ 5

Я більше не дивлюсь на них. Я прислухаюсь до того, що так самовпевнено деклямує Станіслав Бирський.

— Громадське усупільнене харчування звільнить жінку од ланцюгів хатнього господарства. Воно усуне потребу в окремій кімнаті для кухні й окремій для спальні. Ясла для дітей повинні виконати аналогічну функцію щодо структурних змін у конструктивних засадах модерного будівництва пролетарських комун-жител.

— Я певен, — проклямує невблаганний Станіслав Бирський, — гасло відмирання родини повинно стати гаслом найближчого, зрештою, навіть чому б і не сьогоднішнього дня!.. Аджеж родина є теж тільки історична категорія. Був час, коли її не було, прийде час, коли вона зникне знов.

Він не спинявся перед остаточними висновками. Він хотів іти бодай на п'ять хвилин перед своїм часом, випередити час, наперед виголосити те, що партія завтра кине як чергове, обов'язкове для всіх гасло. Своєрідне сполучення лермонтовського Печорина й гоголівського Бобчинського, хижости й запобігливості.

Заява про ліквідацію родини вражає присутніх. Вона приходить, як звістка про катастрофу. Либонь Декому не вистачає більше повітря. Роззявлені пащі. Хрипкий подих. Спазматичні зусилля проковтнути кам'яний тиск повітря.

Дехто сумлінно підтримує промовця й бадьоро каже:

— А так. Авжеж що так! Я вже давно казав таке.

Хтось пробує уточнити ситуацію.

— Але мені здається, що в цій справі ще не була оголошена постанова партії?!..

Декого цікавлять деталі:

— В такому разі повинні бути передбачені житлові умови, що забезпечували б можливість приросту населення.

З вишуканою люб'язністю Бирський спішить назустріч побажанням.

— Усе передбачено, усе обмірковано. Хай товариші не турбуються. Усі біологічні потреби людини будуть забезпечені. В житлокомбінаті будуть улаштовані спеціальні приміщення, назвемо їх шлюбними, ключ од яких зберігатиметься в вестибюлі у порт'є. За відповідними заявками, ствердженими від житлобудинкового коменданта, ключі від цих кімнат будуть видаватись пошлюбленим.

Він продовжує:

— Буржуазна архітектура відзначена розривом між функцією й формою, між формою й змістом. Ми усуваємо цей розрив: архітектурний стиль витворюється з технічного способу. І Бирський малює логіку нової функційно спрямованої вроди.

Широка площина нагромаджена на площину. Цілковита співвідпорядкованість матеріялу, функції й форми. Функціональна доцільність будови розкрита й стверджена в єдності матеріялу й форми. Гола наочність цегляної коробки. Куб сполучений з кубом, вільний од будь-яких прикрас, привнесених ззовні. Врода народжується з комбінації геометричних форм, площин і кубів, — якщо взагалі доводиться вживати це застаріле й нікчемне слово врода там, де доцільність функції й технічно-структурна необхідність повинні визначити особливості архітектурного стилю.

Я слухав його й думав, чи ця промова його це справжня зброя в його руках, чи тільки диктовий макет зброї? Його погрози, його апльомб, його настирливість, це щось реальне, чи це тільки макет погроз, схема умовного гніву, довільний малюнок жесту, що ніколи не стане дійсністю? За тих часів Станіслав Бирський і репрезентований ним напрямок претендували на цілковиту монополію в архітектурі.

За деякий час, усе це було оголошене лівим закрутництвом:

бригади-комунки на виробництві, де заробіток кожного робітника ставав спільним здобутком, розподілюваним нарівно між усіма в бригаді;

проекти будинків-комун в робітничому житлобудівництві, спільні дортуари-спальні, газетна полеміка про те, в кого саме — в портьє, будинкового коменданта, лікаря чи ще в кого іншого — повинні зберігатись ключі від кімнат для пошлюблених; тези про відмирання родини!..

В непам'ять пішли з тих пір імення авторів проєктів цих будинкових комбінатів, житлових комун, але на початку 30 років довкола цих проєктів палали бурхливі пристрасті, і треба було багато міркувати, довго зважувати в тривозі й непевності, комара оцідити, верблюдові дати можливість пройти, не зачепившись крізь голчине вухо перед тим, як наважитись висловитись

за
або
проти

Я зустрічав згодом Станислава Бирського ще пару разів у Харкові. Він промайнув передо мною якось мимохідь в коридорі на якомусь з'їздові в Ленінграді. Востаннє я натрапив на його ім'я між прізвищами, що згадувалися в зв'язку з великим сенсаційним політичним процесом 37–38 року право-троцькістського бльоку. Після цього він перестав існувати.

Розділ 6

Дивне діло, але того разу на місцевих провінціалів він справив далеко менше враження, ніж можна було сподіватись, зважаючи на вишуканість його елегантної самовпевненості, яку він так рішуче видавав за правдиву лінію партії.

Минуло кілька хвилин, і присутні встигли оговтатись. Вони скидають з себе чарівний чад приголомшеності. В кімнаті зчиняється галас.

Дідусь у чорному сурдуті — Данило Йванович Криницький — підводиться перший. Старечим, надтріснутим голосом він, сердитий і роздратований, виступає проти коробок модерного стилю. Вилаявши модерне і назвавши індустріялізовані коробки індустріялізованим паскудством, він просторо й балакуче починає говорити про старовинну запорозьку церкву в Новомосковському. — Найдорожчий вияв січового творчого духу в архітектурі! Справжня творчість запорозців. Вона — ця церква повинна бути зразком. Повинна лягти в основу всіх архітектурних канонів! Дитино! Він не уявляє собі небезпеки подібних пасішницьких заяв. Забути, що він промовляє не на засіданні губерніяльної Науково-архівної комісії двадцять п'ять років тому в присутності високопреосвященнішого Агапіта, архієпископа Катеринославського й Таврійського, і не на Археологічному з'їзді під головуванням графині Уварової, а за соціалістичної революції, коли всі слова повинні бути в леті, розпечені й вогняні, підпорядковані суворій дисципліні соціальних зрушень.

Я з страхом дивлюсь на другого діда, нестримного й галасливого, з традиційним виглядом стилізованого в українському етнографічному стилі Фалстафа, якого ще він встругне колінця, цей бурхливий збирач люльок, килимів, вишивок, плахт, чумацьких возів, Мамаїв і анекдотів? Мої побоювання справджуються. Кінчає один, виступає другий. Вони діють єдиним фронтом. Один пропагував січовий церковно-запорізький, другий виступив, як і треба було гадати, провідником традицій селянської хати. Дерева, соломи й очерету.

Я гірко зідхаю. І за що це мені? Усі ж ці сьогоднішні промови й заяви записані будуть на відповідному місці в книгу живота мого! Я нервуюсь. Я то підводжусь, то сідаю, то витягаю з кишені носову хустку, то знов ховаю її. Я пересідаю з місця на місце, з канапи на ліжку, з ліжка на бильця крісла. Я не находжу собі притулку. В кімнаті напалено, тісно, душно, хаос, безладдя, сумбур, нісенітниця.

На якого диявола поїхав я сюди? Яка лиха година загнала мене сюди до цього кашченківського міста? І все то цей яхидний наш секретар, цей Стрижиус, це він підбив мене поїхати сюди.

Аджеж я зовсім нікуди не хотів їхати. Усе він, певно, [знав,] він передбачав, що, приїхавши сюди, я потраплю в таку прикру халепу. Мене охоплює тривога й нудьга. Холонуть кінчики пальців. Стигне, безпомічно зривається й падає десь у провалля серце. Хто зна, які

найнеприємніші поголоски підуть завтра по місту з приводу оцих сьогоднішніх зборів у мене в готельній кімнаті!

Невжеж я приїхав сюди тільки для того, щоб з самого початку поринути в напружену атмосферу суперечок, протестів, скарг, що кожна з них для кожного з присутніх може обернутись в найкатастрофічніше обвинувачення, наслідки якого навряд чи можна передбачити завчасно. Хто може ручитись, що вже завтра не скажуть, що приїхав оце собі такий один, зібрав у себе в номері готелю всіляких людей, вітав їх, тиснув їм руки, якнайлюбезніше припрошував кожного з них сідати і... І багато ще чого всякого такого й не такого скажуть. І нема для тебе жадного виправдання!

Краще не слухати й не думати. Я підводжусь і йду до вікна, спираюсь ліктями на мармурову дошку підвіконня, відчуваю спітнілими долонями рук холод мармуру і дивлюсь на вулицю. Зеленьві присмерки поглинають темне листя вечірніх дерев. На дроті спалахують сині й бузкові вогні електричного саява. По бульвару на проспекті з глухим гуркотом біжить відкритий вагон трамваю. Який безтурботний спокій там назовні!.. Але, навіть і висунувшись з вікна, я чую, що говорять в кімнаті. Я рву хустинку, я жую її, зубами я розриваю її в сліпому гніві. Зм'явши, я викидаю подерту ганчірку геть за вікно.

Найбільше з усіх галасує шановний Петро Петрович Півень. Він уже позбувся почуття тієї стурбованости, що на деякий час полонила його.

Він вистрибнув, він викотився, круглий і кремезний, з крісла. Він вигукує й кричить. Він трясє кулаками перед обличчям промовця.

— Навіщо, кому здалося отое то як його Маркуз'є, Кармуз'є, Баркуз'є, коли в нас, українців, є отая гарна, чепурна хата, білою глиною мазана, соломою або комишем укрита, що, певно, існує споконвіку, ще від тої днини, коли Бог створив першу людину, першого українця з люлькою, чубом та широкими штанями на очкуру! — каже він, кавунно-круглий червонощокий дід балаганним тоном етнографічного простака-блягера.

Що йому, цьому кремезному дідові, степовому рибалці з самарських плавень, до РАППу, до диктатури авербахівських адептів, які з невблаганністю маленьких пап усі стилі й усі епохи, усі твори й усіх мистців розкладають по різних полицях клясової приналежности, дарма що вони самі годуються при тому каламутною, сумнівної якости ідеологічною рідиною, видаючи — безпомічні еклектики — галасливі заяви лівобуржуазного снобізму Парижу й Берліну про технічний індустріальний стиль за остаточні гасла пролетарської доктрини.

Розмахуючи волосатим кулаком, проголошуючи хату за джерело всіх народніх добродчинностей, дід, спалений дніпропетровським сонцем, гне свого з ідилічною безпосередністю провінціяла, з наївною простодумністю шатобріянівського ірокеза, з щирою ясністю абстрактної руссоїстичної людини.

Він виступає на захист порогів.

— Жили без Дніпрельстану, проживемо без нього й далі. Світили лойовим каганцем наші батьки, світитимемо ним і ми. А як жити без порогів, без степу, без хати й без паляниці на столі, на покуті?..

Він лютує. Червоний і гнівний, він наближає своє обличчя до обличчя Бирського і, склавши пальці в відому етнографічну комбінацію, тиче її йому під ніс і каже:

— Щоб ми тобі віддали нашу хату за Карбузьє!.. А цього покуштувати не хочеш?

Вибух голосного реготу потрясав кімнату.

Тріюмфуючи, як переможець, Петро Петрович повертається до свого місця, пірнає в м'які глибини крісла й, витягнувши хустку, витирає широку спітнілу лисину.

Станислав Бирський стоїть в кутку кімнати, спираючись руками на спинку стільця, байдужий і нерухомий, удаючи, що він ні на що не реагує. Проклямована ним реальність перебуває по той бік приступної для звичайних людей. Він почуває себе суворим охоронцем країни, куди жаден непосвячений не ввійде.

Я відходжу од вікна, коло якого я стояв, спиняюсь перед трюмо й поринаю в його глибинні води. Я вдивляюсь в холодний блиск скла, сумнівний і двозначний, де все повторено в своїй цілковитій тотожності і де все обернено й подвоєно: стривожений я, що стою перед самим собою, стрічка вишиваного коміра на сорочці, чорне пасмо Гулиного волосся, жовтий віск обличчя, синяве коливання тютюнового диму, присмерки літних карнізів під стелею, горішні півкола високих вечірніх вікон.

Ллюзорна умовність дзеркальних відблисків одкривала перед моїми очима далечінь, якої немає й яка здається в своєму відчуженні примарою сну. Я сню.

Тоді я прокидаюся від снів. Мене кличуть. До мене звертаються, вимагаючи, щоб я виступив і уточнив справу. Чи «напостівські» гасла в архітектурі слід приймати за остаточні, як директивні рішення уряду й партії?

Я висловлююся дуже обережно. Я не кажу ні «так», ні «ні». Я обминаю гострі кути, я уникаю темряви — й тіней. Я йду ясною стороною вулиці. Я нападаю на несмак архітектури, спотвореної буржуазією. Я говорю про капіталізм, що означає виродження. Він несе з собою спотворення стилю й розклад, розрив між змістом і формою.

Я говорю і ногою намагаю межувати, де кінчається твердий ґрунт і починається провалля. Я стою на піску і вода струмного потоку вирує, стремить, рине повз мене, рве, вириває, вириває з-під ніг у мене пісок. Дивне почуття несталості! Останній змаг руками перед тим, як хвилі поглинуть тебе, сподіванка, що народжується з безнадії: «А, може, врятуюсь! Може, впливу!» Я кінчив. Я говорив красномовно й не сказав нічого!

Безодня кличе. Хвилі гойдають стіни мурованої каюти. Розщеплюються зв'язки. Галас зчиняється в самоті кімнати. Кожен кричить. Кожен хоче сказати своє «за» або «проти», захищатися або нападати, вчепитись за груди, кинути його на землю, придавити коліном, душити. Знищити іншого, щоб врятувати себе. Тільки себе.

Всіх їх турбує доля їх будинків, тополь і вишеньок в садках. Їх!?. А мене хіба не турбує моя власна доля?.. Вони сподіваються врятувати свою власність в цю останню хвилину, коли, захитаний бурею, гине світ!

Треба рішуче обірвати й відразу покінчити з цим безглуздом і небезпечним безладом, з цим шалом безпорадности. Найкращий спосіб — запропонувати піти повечеряти в ресторані. Але я господар, мені незручно сказати: давайте, люди добрі, підемо краще геть звідсіль! Я безпомічно озирюсь довкола. Багато люду, і між ними жадного, хто міг би стати мені в пригоді. Хіба що Гуля. Але де це він? Я шукаю його очима.

Ось він сидить верхи на стільці, похмурий і зосереджений, поклавши лікті на спинку стільця, спираючись підборіддям на руки, сповнений власних тривог, і думає і дивиться мовчазно на чорне півколо вечірнього неба, відрізане рамою вікна. Яке щастя, що цей несамовитий Гуля не вступав до розмови. Немає сумніву, він цей хисткий сумбур дискусії обернув би на катастрофу. Я пробираюся крізь лабіринт колін, стільців, ліктів, черевик, цигаркових вогників. Я підходжу до нього, схилиюся і конфіденціальним тоном прошу стати мені в пригоді.

— Рятуйте, друже! Гину!

Він радісно спалахує. Він просяє. Він радий усе зробити для мене. Він цілковито відданий мені тепер, як і завжди.

— Усе, що тільки ви од мене захочете, Ростиславе Михайловичу!

Розділ 7

Пласкі сходинок з широких кам'яних плит ведуть нас глибоко вниз під землю до пивниці, де, як запевнили мене місцеві знавці ресторанних справ, ми знайдемо не тільки справжні добірної якості кавказькі шашлики, але й найкраще до смаку вино.

Ми сходимо вниз, не кваплячись, і мою увагу на стінах сходів привертає непретенсійне малювання доморобного майстра: різноманітні малюнки, строкаті пейзажі, дрібні побутові сценки. Я затримуюсь, щоб розглянути їх.

Передо мною з гірських блакитнобілих снігових верховин між сірих скель в глибину вузької долини стікає швидкий струмок.

Селяни в бешметах, довільно вибраних мистцем кольорів, ножами, що сяють, як блискавки, зрізають важкі грона зеленого й синього винограду.

Сірі ослики один по одному повільно простують по вузькій стежці вздовж гірської ріки в рожевій куряві соняшного полум'яного дня.

На оранжевому тлі базарного майдану під широким гіллям великого платана, стовбур якого виписано гарячим цитриновожовтим хромом, стоїть невеличкий з фіолетового каменя складений духан.

На суриковому вогні очага ультрамариновий кухар смажить кармінний шашлик.

Селяни, що приїхали побазарювати до міста, сидять в духані за довгими кольору золотавої охри столами й п'ють вино й каву. Червоне вино й брунатночорну каву.

Тут же з підібраними під себе ногами в баранячих кошлатих шапках сидять долі музики; вони дмуть в дудки, вирячивши очі й кругло, по-жаб'ячи роздувши щоки.

А оце весілля. У нареченого юнацькі рожево-пухлі щоки, чорні родзинки спокійно-бездумних, як у теляти, очей, довгий купецький сурдут і висока каракульова шапка, — ідеальний зразок стандартного нареченого.

І багато ще всякого іншого: сценок, постатей, справ. І в додаток до всього цього, до гір бешметів, винограду, шашликів, рубінових крапель помідорового соку, змішаного з цибулею, намальований також козак Мамай

. Кінь, прив'язаний до дуба. За широким чумаковим поясом пістолі. Шабля висить на гілляці, козак, вусатий і з чубом, грає на кобзі. Невинна данина, від щирого серця немудрого майстра місцевій українській тематиці.

Ми стоїмо разом з Іваном Васильовичем Гулею на східцях, роздивлюємось цей настінний живопис і обмінюємось думками. Власне, говорю я, Гуля слухає.

— Що робити майстрові, — кажу я, — коли йому тією ж білою, тожкою собі фарбою треба малювати й гаряче небо, й холодний сніг далеких гірських верховин, слизьку луску риби й срібне мінливе тремтіння поверхні ріки?!.. Ви, — питаю я Гулі, -ніколи не думали, що таке реалізм? — Він з подивом дивиться на мене. Що я, мовляв, хочу від нього? На яку відповідь я чекаю? Він не розуміє мене.

Я кладу руку йому на плече й кризь шкельця окулярів зазираю йому в вічі. Я хочу, щоб ми позбулися почуття тривоги, яке лягло на нас. Звільнилися від страху катастрофи, який поглинув нас, знебарвлюючи перед нами світ.

Сміливіше! Одкріймо досі непізнані таємниці творчості, знайдімо в собі для себе лагідний спокій і внутрішню тишу, дивлячись на ці малюнки, добросерді й наївні.

— Ми повинні, — кажу я, — оцінити досвіди цього майстра. Десь у глибинах пам'яті він, певне, не знаючи того сам, зберігав згадки про старовинні традиції іранської мініятури, про канонічні для цього мистецтва персонажі, жести, фарби. Успадкований від тисячоліть архаїзм він сполучив з власною недосвідченістю примітива. Сміливістю, якої йому аж ніяк не бракувало, він перемагав з відвагою неука мистецьку свою безпомічну неправність.

— Дивіться, — кажу я до Гулі, — він ніколи не шкодував фарб, щоб справити враження на глядача. Він не обмежував себе в виборі кольорів. Він був щедрий і щирий. Він малював тією фарбою, яка йому припадала до вподоби. Власні уподобання, підказані власністю його непримхливого серця, коли він зважував, що, як і якою фарбою малювати!

— Кожен мистець, — продовжую я, — є разом з тим народ, і тисячоліття багатоока мільйонна пам'ять народу плекає й живить пам'ять мистця. Реалізм, — повчально зауважую я, — є явище більш складне й глибоке, ніж це здається на перший, дещо поверховий погляд.

Мені приємно слухати себе самого, власні свої, побіжно висловлювані думки. В словах своїх, виголошуваних тільки для того, щоб бавитись, щоб тішити себе самого, я одкриваю для себе істини, на які я натрапляю несподівано і які тим часом нікого ні до чого не зобов'язують.

Гуля не перечить мені. Він слухає мене. Слухає з привабливою і зворушливою вдячністю. Так, певне, урочисто й поважно слухали учні, десь за часів кватроченто або чінквеченто, в італійських майстернях свого вчителя: з довірою, до якої не домішувалося нічого двозначного й темного.

— Що особливо цінно в творчому доробкові цього майстра, — розгортаю я свою думку, — це те, що він зовсім не рахується з традиціями банального реалізму, до якого нас призвичаїли малярі XIX століття. Банальний реаліст малює захід сонця так, як він його бачить, і ніколи так, як знає. Він малює червоножовте сонце, що схиляється до обр'ю, хоч ще з шкільної лави він знає, що, власне, рухається земля, а сонце лишається нерухоме. Наш майстер робить інакше. Він одночасно малює те, що бачить, і те, що знає. Ось, приміром, зверніть, прошу вас, увагу на цей малюнок ріки. Тут намальована поверхня ріки, що сяє на сонці й гарячими відблисками проміння сліпить людині очі, але майстер не задовольняється з цього. Він не хоче, щоб йому закинули, що він не був правдивий у своєму мистецтві і не намалював того, про що він знав

якнайкраще, що кожна ріка в цій плідній і квітучій країні багата на смашну й добру рибу. Отже, він малює те, що бачить: сліпучу поверхню ріки, і те, що знає: ріку, повну риби з дбайливо виписаними півколами луски.

Я посміхаюсь дещо замріяно до Гулі. Я хочу, щоб він, стоячи тут перед входом в духан, мріяв зі мною про мистецтво, яке не існує.

— Таким повинно бути мистецтво: не тільки зовнішньо точним, але й, насамперед, чесним: зображувати те, що бачить майстер, і те, що він знає. І не критись зі своїми намірами воліти, агітувати, примушувати, рухати. Хіба, — кажу я, — новітнє мистецтво не прагне з'єднати в собі ці три моменти, ці три формули: «бачу», «знаю», «хочу»?

Я беру Гулю за плечі, міцно стискую, ніби розкриваючи, розгортаючи його в плечах, ніби виштовхуючи його вперед, ніби хочу примусити його випростатись.

На дверях, що ведуть в шашличну, намальована сковородка з трьома підсмаженими на ній рибами. Риби великі, шкварчать в олії, й, як фюерверк, золотаві краплі олії розбризкуються в усі боки.

— Подивіться, — кажу я Гулі, показуючи йому на цей малюнок риб, — як намальовані ці фореї. Майстер не рахувався з законами перспективи. І це він робить цілком свідомо й навмисне. Закони перспективи суперечили його намірам. Він мав на меті кожному, хто брався за клямку, щоб переступити поріг шашличної, показати, які великі риби покладено на сковорідку, яка привабливо смашна й добра ця риба й як кухар не пошкодував олії, аби тільки засмажити цю добру рибу. Він малював на замовлення, й усе, що він малював, повинно було привабити одвідувача, викликати в ньому бажання їсти, примусити його зайти до пивниці, задалегідь переконати його, що його тут приймуть ласкаво й гостинно, широко й щедро. Ні, він не крився з своїми намірами. Він не затушковував її. Мистецтво мало мету. Він правдиво розумів призначення справжнього мистецтва й своє покликання як мистця. Хіба ж, — запитую я, — не тут творчі коріння цілого голландського мистецтва як мистецтва народного?!..

І я натискую на клямку і переступаю через поріг.

Розділ 8

Огрядний присадкуватий господар з люб'язним привітом, вклоняючись, зустрічає нас на порозі своєї господи. Його знайомлять зі мною.

— Професор. Приїхав з Харкова. Мандрував по Вірменії. Вивчав тамошню старовинну архітектуру. Глибокий знавець тубільчого вина, шашликів і старовинних храмів.

Ми ласкаво привітались. Я потиснув гарячу, міцну, широку долоню цього фавна. Дивна плоть, насичена теплом і кров'ю, спокійним і лагідним дотиком торкнулась моєї довгої і хрумкої, з вузькими пучками, нервової руки.

Я спішу висловити своє здивовання перед мистецтвом маляра, що розписав стіни східного коридору.

Господар солодко, як кіт, мружить свої очі, присмоктує язиком, смакуючи наші похвали, що їх він як замовець і господар приймає на свою адресу. Дякує нам і з почуттям самоповаги зазначає:

— Великий майстер малював, говорю тобі. Дуже великий. Видатний талант мав. Де, в який духан найдеш ще такий? Скільки вина міг пити! Чудово шашлик готував!

Він захлинається від задоволення. І тоді з гірким сумом додає:

— Алеж спився! Я не шкодував вина. Твоє діло пити скільки хочеш, якщо ти такий талант від Бога маєш. Пий, прошу!

Безперечно, господар мав рацію, пов'язуючи в один вузол те, що, на перший поверховий погляд, здавалося б, не мало між собою жадного зв'язку: вміння готувати шашлики, мистецтво малювати й здібність багато вина випити.

Господар провів нас до окремої кімнати в глибині пивниці. Особисто переставляв і зсовував столики. Гукнув на хлопців, щоб вони принесли чисту скатертину. Ми розсілись. Спираючись руками на спинку стільців, схилившись тулубом над нами, — Саваоф, що благословляє нащадків Ноя... сцена витримана в біблійному стилі, — він керував нашими розшуками, коли ми з запалом, безладно обмірковували, якого замовити собі вина.

Після тривалих розмов і жвавих суперечок, побачивши, що ми самі не дамо собі ради, він поблажливо посміхнувся й запропонував спинити свій вибір на барильці червоного вина, яке він, за його словами, зберігав на особливо урочистий випадок.

Усе робилося поважно й неквапливо.

Господар приймав нас, немов священнодіяв. Лишилося враження, що ми для нього не просто випадкові люди, які ненароком мимохіть потрапили сюди з вулиці, а вибрані містагоги, учасники ритуального обряду, його найдорожчі, люб'язні його серцеві приятелі, бо годувати людей шашликами й частувати їх вином — то високе покликання, яке не кожній людині дається згори.

В цей спосіб здійснюється важливе й істотне. Їсти й пити не фізіологічний акт насичення, а ствердження спільноти, щасливої й щирої людської дружби.

Ніщо не важилося й не мірялося. Безмежно пилося й їлось. Які можуть бути рахунки в дружньо-родинному колі?.. До нас вийшов кухар в білому фартусі, високий і худий, з чорними півколами кострубятих брів, з борідкою, що стирчала гострим клином, з прямим кутом випненого на горлі борлаку. Він привітав нас, потиснув нам усім по черзі руки. Запитав, чи смакують нам приготовані ним страви?

Ми не скупились на похвали. Вони були одностайні й ентузіастичні. Певно, дещо надто голосні для цієї кімнати з низькою стелею. Він подякував нам за добру про нього думку і коли, на наше запрошення, він, разом з усіма, випив склянку вина, то кут його гострого борлаку рухався й випинався, спазматично здригаючися на сухорлявій, жилавій його шії.

Пристукнувши денцем, він поставив склянку на стіл і подолом фартуха витер собі уста й вуси.

Тоді, душевно зворушений, він пообіцяв нам приготувати відмінні чебуреки.

— Такі гарні люди мусять і з'їсти чогось доброго! — виголосив він урочисто.

Слід визнати, він виконав свою обіцянку. Подані на стіл золотаві, з шагреневою шкіркою, продовгасті соковиті чебуреки були бездоганні. Це був неперевершуваний шедевр кулінарії. Я не витримав і спитав його, чи не малює він, як і його попередник?!

Він скромно і з гідністю відповів, що досі він не мав нагоди випробувати себе в цій ділянці.

Я гаряче порадив йому зробити це, запевняючи, що такий великий майстер в готуванні чебуреків, як він, має всі підстави претендувати на те, щоб досягнути не менш високих ступенів також і в мистецтві малювання.

— Мені, — сказав я, — на жаль, не довелося оцінити мистецтва вашого попередника в готуванні шашликів, але, гадаю, ви малюватимете так само досконало, як і він. Приготовані вами чебуреки якнайкраще засвідчують ваші здібності до мистецтва.

Він стояв замислений і відсутній. Здавалося, він мріяв, мріяв про щось далеке й дивне.

Він подякував за добру про нього думку й обіцяв поміркувати з приводу моєї поради, зважити і тоді за деякий час дати мені остаточну відповідь.

Він пішов, схиливши голову, на його плечі ліг тягар вагання.

Я відчув, що сумління моє вражено. Я порушив внутрішній його спокій, я викликав в ньому непевність. Навіщо?..

Додому після вечері ми повертались разом з Гулею. Він був в лірично-піднесеному настрої. Він не говорив, він наспівував. Він твердив, що він щаслива людина, бо має нагоду зі мною йти.

Гуля намагався обійняти мене. Але тому, що він був далеко менший від мене на зріст, і руки, після пиятики, не дуже корилися йому, і ноги заносили його уперто вбік, він увесь час хапався за мій піджак, тяг, так що мені довелося нарешті взяти його за руки і попросити, щоб він лишив мій піджак в спокої, бо я ризикую опинитися без вбрання.

Даремні намовляння! Нікчемні обіцянки з його боку! Він одразу забував про них і все знов і знов повторював свої спроби обняти мене за талію, і знов тягнув мене за піджак, і знов твердив, що він сьогодні найщасливіший з усіх людей на цілому світі.

Речитатив переходив в розлогу мелодеклямацію. Розчулений, в піднесеному настрої, він переконував мене, що я надзвичайна людина і лише з властивої мені скромности я не підкреслюю цього й найменше.

Перемагаючи опір простору, не зовсім певними кроками, ми дійшли кінець-кінцем до готелю.

Пальми вестибюлю виринули з забуття, як не цілком певна згадка про мандрівку, якої не було.

Чи не мусіли ми замовити для себе салат з бананів і бівштекси з м'яса мавп?.. В кожному разі, щодо Гулі, то він не заперечував. Вітер тропіків здував його в безвість.

І в ту мить, коли з проваль непам'яті раптом виринув передо мною Гуля, я раптом зрозумів, що, власне, я зовсім не знаю, що я мушу тепер робити з ним. Я знав: було б надто жорстоко з мого боку кинути його напризволяще. Сумління не дозволяло мені зробити це. Я знав: я мусів був провести його додому. Я ладен був піти навіть і на таку самопожертву, хоч я й відчував себе стомленим до краю за цілий день подорожування, метушні, знайомств, зустрічей, вечері: я хотів спати; я позіхав, одверто, не ховаючись.

Врятував мене портє. Він здогадався здобути візника. Гуркіт колес розв'язав ситуацію. Але Гуля пручався; він протестував. Він був обурений. Він енергійно заявив, що нікуди не поїде. Тим паче додому. Він ще багато чого має мені сказати і насамперед довести мені, що він дуже щасливий, ближче зі мною познайомившись.

— Ви не можете уявити собі, Ростиславе Михайловичу, — деклямував він, — який я без міри щасливий, так по-приятельськи широко й одверто розмовляючи з вами.

Щастя вщерть переповнило його. Портє обережно взяв Гулю за плечі. Я допомагав втягти його в фаетон, і візник відразу погнав коней. Перехилившись через задок екіпажу й простягаючи до мене руки, Гуля ще довго щось гукав навздогін. З нічної темряви доносилися крики, благання про порятунок людини, що гине, і запевнення в душевній мені відданості.

Сцена була цілком у Діккенсовому стилі, і я заснув, почувуючи себе правдивим Піквікком, з приємним почуттям оптимістичної віри в майбутнє людства, що люди в істоті своїй добрі і що в цьому світі ще можна створити суспільство на засадах загальної гармонії й щастя.

Розділ 9

Короткий, але глибокий сон, і наступного ранку я прокидаюся бадьорий і свіжий, як завжди, коли напередодні в доброму товаристві добре випито.

У такі ранки добре працюється. Життя здається безхмарним і радісним, усі ускладненості вже наперед розв'язані. Тривога й прикrostі, які вчора гнітили погрозою неминучої катастрофи, сьогодні відсунулись десь без міри далеко й здаються нікчемними й безглуздими умовностями. Усе ясно, певно й просто, усе гаразд, і в ясному спокої нічим незахмарена зростає творча певність.

В мене прокидається бажання сісти оце зараз за стіл, розкласти перед собою папір, взяти в руку перо і, забувши про світ, який є, і про все довкола, поринути в схему ілюзорної дійсності, втвореної собою самим, і, не знаючи втоми, не одриваючись, працювати до вечора, до ночі, а, може, щасливої години й до самісенького ранку.

Широка мармурова плита письмового приладу важкою брилою мовчазно й нерухомо підноситься на зеленому, як луг, сукні письмового стола. Присадкуватий масивний каламар, вщерть повний свіжо наллятого атраменту, одкриває недоторкнену цноту своєї блискучої, злегка опуклої поверхні. Синявою криці, немов багнет або спис, вилискує в ручці перо.

В мені немає жадного відтінку прикrostи. Жадного почуття тягару і обов'язку. Цілковита ясність, хібащо тільки з деякою домішкою жалю й одночасно задоволення, бо я аж надто добре знаю, що про жадну працю не може бути й мови під час короткої кількадечної командировки, коли ти не взяв з собою при від'їзді, бодай навіть для пристойности, для заспокоєння власного сумління, жадного аркушу білого паперу, жадного недописаного рукопису, жадної недочитаної книжки!.. Найкращі з мрій завжди це ті, що про них не треба дбати, щоб їх здійснити, — хіба ж не так?

Треба снідати й рушати. Натиснемо тричі на кнопку й викличемо офіціанта.

Оце і він стоїть передо мною, стрункий юнак в білому кітелі з нікелевим значком з лівого боку під кишенькою на грудях, готовий записувати до блокноту те, що йому буде замовлене.

Сліпучим променем на носку його начищених черевик сяє сонце. Біла серветка конусовидною китицею звисає вниз з його лівої, зігнутої в лікті руки. Він чекає.

— Що снідати?!

Я глибокодумно замислююся.

— О, справді, щось зовсім легеньке! Насамперед, чорної кави. Тільки, — застерігаю я, — міцної й гарячої, друже!.. Масла, на якому ще блищать срібні краплини розсолу. Редису, холодного й свіжого. Рожевої шинки.

— Усе?

— Можливо, що й усе! Або...

Хвилинка павза, секунда вагання, істотне роздумування.

— Гарзд, хай буде! Заовте, будь ласка, ще також солодкий омлет з конфітурою.

І оце після сніданку, запаливши цигарку, я виходжу з готелю й спиняюсь на ганкові.

Який чудовий, теплий, але не гарячий, весь насичений вогкістю ранок. Такі ранки в степовій Україні бувають тільки на весні. Вода на Дніпрі вже спала. Щодня перепадають рясні дощі.

Чорноземля ще зберігає весняну вологість.

Усе місто довкола мене в зелі. Квітнуть акації. Білі грона обтяжують дерева, що простяглись вздовж пішоходів, що густими купами тиснуться на бульварі по середині проспекту, що суцільне зеленобіле тло утворюють в довколишніх садах. Ранкове повітря насичене солодким тмяним ароматом білого квіту.

Я мну з огидою цигарку і викидаю її геть в бляшану урну. Такого ранку курити цигарку межує з блюзнірством!

П'яний од пахоців, я стою на ганкові. Чи є ще друге таке запашне на Україні місто? Харків, Глухів, Київ? Я уявляю собі Київ, горяне, глибокими ярами розкреслене місто. Я відтворюю собі в уяві зелені його вулиці, сади і рішуче кажу:

— Ні!

Київ — офіційний, церемонний, сказати б так: стриманий. Він підбраний, можливо, навіть дещо педантичний. Каштани, що ними в Києві обсажені вулиці, квітнуть декоративно пишно, але без пахоців. Усе дуже коректно й пристійно, але без всякого ентузіазму. Щодо лип, щодо старого Києва, то липи з їх м'яким і ніжним ароматом лишилися для міста тільки згадкою в скасованій, хоч і не зовсім ще забутій назві:

Липки

Тільки тут в цьому південному степовому місті аромат панує над усім. І серце, повне пам'яті про пишне буяння квіту, назавжди зберігає згадку про світ, який сьогодні став інший.

Розділ 10

Я сідаю на маленький відкритий вагон трамваю, рейки якого, прокладені на проспекті між двома смугами бульвару, простяглися на кілометри. Кондукторка, в червоній хустці й балетках, пробігає вздовж вагону по довгій приступці. Мигтять товсті засмаглі ноги. З шкіряної великої торби, що висить у неї через плече, гадючками виповзають барвисті паперові стрічки. Дівчина сюрчить. Вагон рушає.

Дзижчить і співає сталь, дзеленчать ланцюги, похитується вагон. Ліктем правої руки я спираюсь на жовте поруччя лави. Степовий вологотеплий вітер дме від Дніпра, гойдає листя дерев, м'яко тулить ніжні свої долоні мені до обличчя, пестить чоло, перебирає, куйовдить волосся і невловимим, ледве відчутним дотиком, прослизнувши по устах, шепотить лоскотливо в ухо. Я примружую очі, щоб цілком поринути в відчуття насолоди од вітру, сповненого пахоців соняшного світла.

Можливо, що я задрімав, бо, коли я розплющую очі, вагон стоїть на зупинці. Ми вже з'їхали на гору. На порожньому просторі гори, відкритому для вітрів, куряви й сонця, між тоненькими стовбурами молодої посадки, на жовтих грудках скопаного ґрунту пасуться кози.

На тлі сірозеленого обшару я бачу перед собою похмуру тінь недобудованої кам'яниці. Я бачу чорні провалля віконних щілин, темноцегельний кістяк стін, бляшаний дах, що іржавіє, повиснувши на оголених ребрах перекриття. Цю кам'яницю, призначену для міського музею, почали будувати ще перед Першою світовою війною, тоді кинули, і так вона лишилась стояти сумною й безглуздою руїною. Химерна згадка нездійснених передбачень, чорна і глуха пустка, нужник для перехожих, притулок в закутках сутеренів, між горбатими купами сміття, для повій, волоцюг і безпритульних.

Вагон з вищанням викреслює півколо дуги й повертає ліворуч.

На горбку, над пологим схилом гори, за зеленовою купкою дерев, пам'яткою потьомкінських проєктів химерної імперії «греко-росів», «Візанто-Росії», одкрився передо мною сухий, в прямих лініях виконаний, стрункий профіль катедрального Собору. Тільки мурований паркан навколо Собору, підігнаного своїми розмірами під звичайний губерніяльний масштаб, визначав контури меж тієї грандіозної в своїй фантастиці будови, що, завершуючи здійснення «грецького» проєкту, повинна була стати більшою за храм апостола Петра в Римі. В туманних приємках півночі засуджений був би гнити в болотах мовчазний і нерухомий, замкнений в граніт Петербург. Столицею світової імперії «греко-росів» мав бути степовий Катеринослав.

Так примхою катерининського вельможі, виплеканою ілюзіями українських «універсалістів» 18 ст., серед претендентів на місце й корону Третього Риму було назване й це розкидане, розпочате й незакінчене розлоге степове місто з горою, широкою й опуклою, як плідне черево жінки.

З трамваю сходять на черговій зупинці люди. Жовтою глиною стежки, протоптані в бур'яні, око простує до білого муру огорожі, що окреслює розміри катебри, яка могла б бути величнішою за храм Св. Петра в Римі.

В мозку плететься плетиво думок:

— Починати й не кінчати. Проєктувати й не завершувати. Витрачати безліч зусиль, напружувати без міри м'язи, зводити напругу м'язів до катастрофи зриву й не досягати. Колись ця тема хвилювала Гоголя. Образи й цитати з творів Гоголя постають передо мною. Трамвай минає білі корпуси боговгодного закладу. Чи не тут сто років тому урядовав гоголівський Земляника? Сьогодні, через сто років, Гоголь все ще перечитується як сучасник. В мені прокидається почуття умовності часу. Час опрозорюється. Усувається спротив часу. Зсуваються події. Вчинки й люди, змальовані Гоголем, втрачають свій зв'язок з часом. Я відчуваю внутрішню тривогу. Страх, немов у людини, що стоїть на краю безодні, охоплює мене. Холодок пробігає по спині. Стигнуть похололі кінці пальців, що лежать нерухомо, охоплюючи гранчастий стовпчик, нагрітий сонцем. Я думаю:

— За революції розстрілювали
кляси
. Чи не треба було розстрілювати
психологію
?..

Ремарка Автора

Ростислав Михайлович полемізує. Він сперечається. Він міркує про гоголівську тему в сучасності, про те, що сучасність вклинюється в Гоголя.

Він згадує про уступи з Гоголя, про водяний млин в маєтку Ноздрьова, що не працював лише через брак дрібниці, тому що «
недоставало
порхлицы, в которую утверждается верхний камень, быстро вращающийся на веретене». Або ж мова йде про Манилова: «В доме его вечно чего-нибудь
недоставало
: в гостинной стояла прекрасная мебель, обтянутая щегольской шелковой материей, которая стояла весьма недешево; но на два кресла ее не доставало, и кресла стояли обтянуты просто рогожею, впрочем хозяин в продолжении нескольких лет всякий раз предостерегал своего гостя словами: „Не садитесь на эти кресла, они еще не готовы!»

“ В иной комнате и вовсе не было мебели, хотя и было говорено в первые дни после женитьбы: „Душенька, нужно будет завтра похлопотать, чтобы в эту комнату хоть на время поставит мебель!“ Вечеру подавался на стол очень щегольской подсвечник из темной бронзы с тремя античными грациями, с перламутровым щитком, и рядом с ним ставился какой-то просто медный инвалид, хромо́й, свернувшись в сторону и весь в сале, хотя этого не замечали ни хозяин, ни хозяйка, ни слуги».

Приклади можуть бути збільшені, цитати помножені. Уявлення, що поставали перед внутрішнім зором Ростислава Михайловича, побіжні й несталі, — уточнені. Однак побіжне перестало б бути тоді таким, думка, яка промайнула лише мимохідь, набула б кристалізації, чого однак в істоті не було.

Для Автора

мало вагу визначити коло зорових вражень, ідей і думок, крізь які пройшов в черговій послідовності його герой під час своєї подорожі: незакінчений будинок Музею, нездійснений проєкт найвеличнішого Собору в світі, згадка про недороблений млин в маєтку гоголівського героя, про крісла, покинені необбитими, недомебльовані кімнати, розкішні канделябри й разом мідний, ніколи не чищений свічник, на що не звертали уваги ні господар, ані господиня, ані служба.

Від думки про розстрілювані за революції кляси Ростислав Михайлович ухилився в психологізм. І цей ухил в психологізм, в абстракцію більш ніж характерний для того аспекту, в якому він сприймає дійсність!..

Розділ 11

На останній зупинці я схожу з трамвая. Привітна й затишна вуличка з одноповерховими будинками веде мене вниз до кручі, де на майданчику стоїть збудована Степаном Линником «Варязька церква».

Малі цегляні будинки ще зберігають сліди космічних бур, які пронесли над містом в перші роки Революції. Іржавіють нефарбовані дахи. Висять напівзірвані ринви. Парадні двері забито нахрест дошками. Ганки занедбано, ними не користуються, вони поросли травою й бур'яном, і цегла, що випала з східців, валяється довкола. Колючий дріт заступив попалені в холодні зими паркани. І крізь дріт я бачу занедбані дерева колишніх яблуневих садків.

Мешканці, що заступили давніших пожильців, не мають ані бажання, ані ініціативи лагодити ганки, дбати про садки, відновлювати паркани, зробити фіртки, замазати дірки, вибиті в цеглі стін кулеметними чергами махнівських куль. Люди втратили почуття сталості. Вони звикають жити в руїнах і серед руїн, немов в чеканні на нову катастрофу, нове знищення, ще страшніше, ще згубніше за попереднє. Свої дома вони обертають в випадкові притулки, хати — в печери або лігва, міста в переходові табори.

Колишнє губерніяльне місто одноповерхових будиночків, що їх споруджували вчителі гімназії, панотці, штабскапітани, колезькі асесори на заощаджуваний гріш, сплачуваний внесками за банковими заставами, вмерло. Воно було розстріляне за перших років революції, його поглинув новий побут, і тепер воно було призначене на остаточне знесення, щоб на звалищах його румовищ постав новий центр, заллятий світлом нового індустріального сонця.

І оце я йду крізь уламки колишнього побуту. Я згадую про місто, яким воно було за років мого дитинства. Я згадую про ідилію вишневих садків. Про сірозелене листя яблунь. Про блискучі, немов ляковані, прямі стовбури абрикосових дерев. Про густі кущі порічок і агрусу вздовж почорнілих дощок паркану. Про масну з синявим відблиском землю доріжок між городніми грядками. Про чай, що його пито ввечорі в садку: цвірчать цвіркуні, дзеленчить і гуде в вечірній тиші далекий трамвай, звертаючи з проспекту на гору, млосно пахнуть в важкій нічній п'їтьмі метеоли.

Простуючи порожньою тихою вуличкою розлогого степового міста, я віддаюся втішному полону згадок про минуле. Про страви, що завжди були надміру товсті, залляті сметаною й маслом. Про дрібно покраяні, притрушені перцем, перемішані з цибулею соковиті помідори.

Про великі пухкі паляниці. Великі з зелено-чорною шкірою стиглі кавуни, які хрумтять, коли їх розрізувати.

На зламі століття життя під степовим соняшним небом було копійчане, бездумне, без примушених днів, без непередбачених тривог. По степах з неораною цілиною паслися неозорі стада овець. Селяни не угноювали піль; казали, що від гною горітиме хліб. Хати палили кизяком, зробленим з висушеного коров'ячого гною. Відро вишень, привезених великою гарбою до міста, продавали на «Озерці» за копійку. І тому, що відро вишень коштувало на базарі копійку, недосяжною мрією для малого хлопця лишалися штани, пошиті з купленого в місті краму. Отож мале, чіпляючись за материну спідницю, просило мами:

— Купіть мені, мамо, мателіальні штани!

У місті рідко хто за тих патріархальних часів купував для себе вишні на базарі. Тоді люди ще не обернулися на наймачів, що винаймають для себе мешкання й живуть по чужих хатах. Кожен жив в своїй хаті, і в кожного при хаті був свій садок. Міські садиби були тоді безмежні в своїй безмірності, з пасіками, городами, садками.

Трамвай уже бігав по проспекту, але воду ще возили з Дніпра в діжках. Вода хлюпала в чорноті горішнього чотирикутного отвору. В сінях, в темному кутку коло дверей стояла велика діжка для води, прикрита збитою з дощочок покриткою. І мідний кухлик, поставлений зверху на покритку, блідо сявав каламутним золотом в холодній півтемряві ганкових сіней.

Розділ 12

Я йшов поволі. Я не квапився. Хіба не все одно, чи зверну я в цю бічну вуличку, чи піду просто? Чи потраплю на збори конференції, чи не прийду на них зовсім? Я згадував. Далекий присмерчний блиск мідного кухлика, запах нічних метеол зберігав для мене таємницю неповторних переживань.

І тоді раптом, де за поворотом обривається над урвищем вуличка, на горбку майданчика, забрукованого широкими гранітними плитами, на тлі несказанної величчч блакитного неба відкрилася біла, вся в соняшному сяєві, вся ніби наскрізь просяяна світлом «Варязька церква». За традицією міст, розташованих по водному шляху «з варяг в греки», Новгород, Києва, Царгороду, церква освячена була в ім'я Софії, Премудрости Божої.

Я спиняюсь. Я стою й дивлюсь, не переходячи через майданчик, на церкву. Я хочу зберегти в своїй пам'яті всю повноту й суцільність раптового враження: синя безодня неба, сіре палання граніту, біле сяйво церкви й на відстані зеленобіле довкілля квітучих дерев.

Ця кам'яниця на кручі над Дніпром становить собою маленький архітектурний шедевр. В ній є щось від Спаса на Нередиці, дещо від давньої дерев'яної архітектури і найбільше від довільної творчої мрії митця, Степана Линника, про імператорську пишноту Візантії, про Ольжине, перед-Володимирове християнство, про варязькі початки християнства на Україні-Руси.

Я стою, не переходячи майданчика, і мене дивує, що на цвинтарі перед входом до церкви я не бачу нікого, ані Гулі, ані Арсена Петровича Витвицького, й взагалі нікого: аджеж конференція повинна була початись з оглядин Варязької церкви під проводом і з поясненнями, які мав давати Арсен Петрович.

У чім справа? Чи, може, я щось наплутав? Чи збори призначені не тут, чи, може, зайшли якісь зміни, які я випустив з-під своєї уваги?.. Я витягаю з кишені піджака жмут всіляких папірців, записочок, повідомлень, нотаток, повісток на засідання. Я переглядаю їх один по одному, поки не знаходжу потрібного. Так і єсть. Збори призначені на 11, а тепер... Зелена стрілка на матовому тлі крицевого цифербляту показує лише початок десятої. Я приїхав надто завчасно. Що мені в такому разі робити? Я замислююсь. Повертати назад до готелю? Але що я робитиму там? У цьому не було б жадної рації. Проїхати до Музею? Але, знов таки, для чого?.. Гарзд, хай буде! Я вирішую розшукати затишне місце на цвинтарі попід церквою й посидіти над кручею.

Я обходжу цвинтар. В колі, викресленому кущами темнозеленої туї, немов зробленої з штампованої пластмаси, я знаходжу лаву над самою кручею. На цій лаві, низькій і присадкуватій, складеній з важкого каменя, немов вирубаній в скелі, я влаштовуюсь якнайвигідніше. Скидаю піджака, розв'язую краватку, розстібую сорочку, щоб відкрити груди для променів весняного сонця, засучую рукава, виймаю цигарки, запальничку.

Чудово! Це дуже добре, що все це так склалося. З насолодою втягую в себе повітря, насиченого пахощами молодого зела й квітучих дерев. З пожадливым радісним тремтінням віддаюсь бездумному почуттю тваринної, чисто звірячої втіхи, від соняшного світла й весняного тепла. Кам'яні плити майдану, залятого сонцем, здаються білими. Під мною провалля, пустеля простору, блакитна безмежність: я й ніщо! Велич знелюдненої самоти!

Край кручі зрізає верхівки верб, [що] ростуть на мандриківській оболоні вздовж берега. За ними я бачу смугу золотавих пісків. Тоді широку далечінь ріки. І за Дніпром в синявій димці, немов у хмарці ладану, далекі самарські луки.

Запалити цигарку? Хібащо! Я дістаю цигарку, але даремно я натискаю на кришку запальнички. Кришка підстрибує, коліщатко зачеплює за камінець, але гніт не запалюється. Певне, бракує бензину! Та добре, що в мене є сірники. Зеленою голівкою червоного сірника я чиркаю по чорному шаршавому боку коробки, на жовтому папірці якого намальований літак з дулею замість пропелера і з двома проречистими написами: «Ультиматум» та «Відповідь Чемберлену».

Цигарку запалено. Тоненький струм сивого диму, здіймаючись угору, непомітно тане в повітрі. Колись людство тішило себе, розповідаючи казок, тепер воно воліє палити цигарки. Ілюзорне джерело несталих химер! Умовна спроба зробити дійсність необов'язковою!

У мене є досить часу, я маю найкращу нагоду, щоб поміркувати про зміст свого сьогоднішнього виступу на конференції. З раптовим ентузіазмом я схоплююся за цей намір: коробок з цигарками я кладу собі на коліно, odkриваю кришку, щоб на ній записати тези, дістаю олівця. Але порив до праці, спалахнувши, відразу ж згасає. Я стаю млявий, висмоктаний. Мене охоплює почуття нудьги перед перспективою щось робити.

Проти цих приступів нудьги я ніколи не міг змагатись. Правити коректу, писати листи, продумувати зміст відповідей, складати тези для виступів, вести протоколи на зборах, — ні, все це було більше за мене.

Чи варто обмірковувати офіційний текст офіційної промови? Скажу, що скажеться!

Імпровізовані промови мені завжди вдавалися далеко краще, ніж заздалегідь продумані й підготовані. Те, що люди вважали в моїх виступах за наслідок тяжкої праці, не коштувало мені ніколи й найменшого зусилля. Свої успіхи я приймав виключно як вільні дарунки примхливої долі.

Чи не приємніше думати ні про що, про необов'язкові речі, про те, що жадного відношення до службових справ не має?

Розділ 13

Я віддаюсь плину несталих думок, я поринаю в потік випадкових вражень, я піддаюсь чарам несподіваних асоціацій. Не засипаючи, я дрімаю в солодких присмерках райдужного соняшного ранку!

Я пересуваю грані. Я odkриваю нові межі. Я пізнаю чужі обрії далеких відстаней. В моїй уяві постають образи тисячоліть.

Десь, певно, тут ще перед тисячоліттям жили мої предки. По ріці пливли човни з трикутниками вітрил. Перед тим, як рушити через пороги, на цих берегових кручах з своїм полоном спинявся похмурий, закутий в залізо рудоволосий конунг, князь. Князь — грабіжник — работорговець — крамар — гість.

Берегом він гнав м'язистих широкоплечих парубків і вродливих, досвідчених в хатньому ремеслі дівчат, рабів і рабинь, загарбаних по спалених селищах на самотніх річках в цілинній глибині нерубаних лісів. Він віз з собою на лодіях зв'язки хутер, сріблясточорні, синявдимчасті, червоножовті коштовні хутра, які призначені були прикрашати плечі візантійських красунь — царівен і циркових акробаток. Дбайливо перев'язані рогожами й ликом лежали паки хрому, юхти, сап'яну, тонко вичинених зелених, червоних, чорних, синіх шкір. Відливо й гостро пахли баранячі хутра. Тьмяний медвяний аромат ішов од великих липових кадовб. Грубі круглі плити червоножовтого воску й сушена білосіра риба, нанизана на лико, заповнювали середини лодій.

Вертаючи з Візантії, конунг-володар привозив з собою коштовні золототкані тканини, паволоки й оксамити, прозоротонкі барвисті шовки й важку парчу, жовті вузькогорлі конусовидні амфори

з міцним і солодким вином, золоті й срібні нашійні кола для своїх жінок, колти з птахом-сирином, а разом з тим незнані доти уявлення про муровані міста, палаци й церкви, про релігію й державу, про Божу владу Церкви й державну владу царя. Конунг мріяв стати басилевсом, царем. З Олафа й Інгвара — Василієм.

Про варягів-русів, що раз-у-раз нападали на столицю ромеїв, візантійський патріярх Фотій сказав:

— Подуло на нас щось суворе, тверде, погибельне!..

Я згадую ці слова патріярха Фотія про руїників, що в несамовитому шалі своєму, гинучи, губили й нищили Імперію, і вони — слова ці — наводять мене на згадку про Степана Линника. Вони якнайкраще відтворюють химерний образ майстра, що побудував цю Варязьку Софію над Дніпром. Такий він був: суворий, твердий, погибельний. Такий він був за своєю вдачею, зовнішністю, тематикою своїх картин, своїм мистецьким стилем, життєвою хаотичною долею, обставинами своєї трагічної долі.

Особисто пізнав я митця ще за студентських років, коли я вчився в петербурзькому університеті і, за сполученням, одвідував також кляси Академії Мистецтв. Степан Трохимович Линник був мій учитель. Можливо, що я взяв од нього далеко менше, ніж він міг дати мені, але це вже була моя провина, а не його.

Він мав звання академіка і вигляд майстрового. Пані казали йому «ти» і, бачачи на ньому вбрання, вимазане фарбами, приймали його за маляра, якого можна покликати пофарбувати в мешканні підлогу.

Був він невисокий на зріст, але кремезний і присадкуватий, замкнений в собі, насумрений, важкий на вдачу й непривітний. За традицією, поширеною серед митців, він носив тютюнового кольору крилатку й великий ширококрисий, вигорілий на сонці капелюх. Його просторий піджак скидався на балахон, і обвислі в колінах штани були знизу обдерті й з бахромою. Стоптані, брудні, ніколи не чищені черевики вже давно годилося викинути на смітник. Не заперечую, серед мистців його генерації вважалось за особливий шик мати зовнішній вигляд городнього опудала.

За стародавнім селянським звичаєм волосся на голові він підстригав собі «під горщик», підголював на потилиці й скронях. Гостра рудава борідка його клином випиналася вперед. Жив він самотньо й замкнено. Він не терпів, щоб до нього приходили. До нього не можна було завітати просто, по-людськи, до нього можна було лише вдертися. Він не виходив ані на дзвінки, ані на гуркіт. Якщо ж хтось аж надто довго й надто настирливо домагався до нього і Линникові, нарешті, уривався терпець, він одчиняв двері й з'являвся на порозі в робочій блюзі з палітрою й пензлями в руці, абож в кальсонах, нічній сорочці й пантофлях на босу ногу, — якщо перед тим спав, — похмуро й мовчки дивився на непроханого одвідувача і тоді, з обуренням сказавши: «Що це за хуліганство!», з гуркотом, погрозово причиняв двері, двічі повертав в замку ключ, бряжчав ланцюжком, усім своїм виглядом і поведінкою підкреслюючи своє небажання, щоб його турбували вдома.

Він народився на селі, вчився в сільській парафіяльній школі і в Київській художній школі, і тоді, такий недолюдковатий парубчак, потрапив на стипендію до Академії Мистецтв. Майже весь свій вік, після переїзду з України й вступу до Академії Мистецтв, він проживав у Петербурзі, цьому величному і присмеречному місті, де біляве, затягнене безбарвними хмарами небо низько простягалось над болотяним берегом Фінської затоки. Ведмедкувата похмурість його натури якнайкраще відповідала непривітності тутешньої природи. Поділ доби на ранок, вечір, день і ніч в Петербурзі втрачає свій сенс, він стає не обов'язковою ні для кого умовністю. Межі, що відокремлюють день і ніч, тут зникають. Тут взимку немає дня так само, як влітку тут немає жадної ночі.

Його самотні осені й зими минали порожньо й непривітно. Покинений на самого себе, Линник виробив в собі химерну звичку жити поза часом, поза зміною дня й ночі, лічбою днів і тижнів. Ритм його життя не мав нічого спільного з природою. Він жив в собі, поза природою.

Так живши, аж надто легко спитися, і, якщо він не спився, не став п'яницею, то виключно через свій мистецький дар, через мистецьке своє покликання, що його він ніс перед собою як священну гостію, ніс на собі, як несуть смертний хрест, згинаючись під його тягарем, щоб бути на ньому розп'ятим.

«Розп'ятий!» підписав одного свого листа Фрідріх Ніцше. Але якою мірою це ще більше могло стосуватись до Линника?! Як і Ніцше, так і Степан Линник був розп'ятий на хресті свого

пророчого покликання! Один був філософ, другий мистець, але їх життєва й творча доля була однаково трагічна, подібна на долю Едіпа, цього античного царя з Софоклової трагедії. У Линника, в його цілковитій самоті, не було певних годин, призначених для праці, сну або відпочинку. У себе в мешканні він навіть не мав порядного годинника. Безладний хаос речей заповнював великі кімнати його мешкання. У нього була не знати чим породжена пристрасть скуповувати по антикварних крамницях і на тандиті всілякий мотлох: порцеляну, ганчір'я, стародавні жіночі роби, стару зброю, меблі, давні рукописи й книжки в тяжких шкіратяних оправах. Разом з порожньою кліткою для папуги, колекцією писанок, сільською полив'яною мискою, кавалерійським сідлом, у нього були й коштовні антикварні дзигарі, рідкі «цибулини», різні годинники, але всі вони не ходили. Він ніколи не заводив їх.

— Щодо мене, — казав Линник, — то я не бачу жадної в тому потреби.

Він не потребував годинника, щоб знати, яка година. Він жив поза часом і все таки ніколи не спізнивався з'являтися своєчасно в «клясі» на викладі.

Годинники він вважав за таку ж зайву умовність, як і чистити черевики, вбрання або зуби. В хаті у нього не було ані зубної щітки, ані годинника. Стільки тисячоліть людство обходилося без того й того... Ще й досі мільйони людей обходяться без зубних щіток і годинників. Він покликався на практичний досвід народів, які не відчувають жадної потреби вимірювати свій робочий час годинами й, відповідно до того, спеціальними механічними інструментами. Ставши академіком, він лишився в істоті своїй селянським дядьком.

— Годинник, — твердив він, — це — річ чистої ідеологічної уможлидності, абстракція, продукт теоретичних розумувань. Він не більше як ідеологічна категорія, безпосередньо пов'язана зі схемою механістичного мислення XVII століття.

І Линник продовжував розгортати свою думку далі:

— Немає сумніву, — казав він, — годинники можуть бути якнайбільшими шедеврами мистецтва. Як такі, я їх ціную й купую, але при тому я не шукаю з того жадної практичної користи, бо яка може бути користь з мистецького твору?

Він ніколи не працював за годинами або певним поділом доби. Він працював до знемоги, до остаточної виснаженості. Він кидав робити лише тоді, коли руку йому зводила судома і він уже не міг — фізично не міг — тримати пензля в скрючених пальцях. Тоді він ішов з дому або, без межі стомлений, лягав спати.

Чи можна працювати, не відчуваючи жадної втіхи од праці?.. Чи можна працювати з одчаю, з безнадії, з ненависти до самого себе, з почуття самозаперечення? Очевидячки, що можна, бо Степан Линник працював саме так.

Розділ 14

Його можна було зустріти на вулиці в зовсім неподібний час. Десь дуже пізно вночі, коли тяжкий туман темряви лежав нерухомо на слизькій бруківці вогких вулиць і тільки п'яні вигуки останніх запізнілих гультьяїв та гістеричний плач повії порушували порожню тишу ночі. Або десь зовсім рано на світанку, коли місто ще спало і лише великі лопатобороді двірники в фартухах із бляхами на грудях починали вимітати нечистий бруд ночі з забльованих п'яницями пішоходів.

Що він міг робити в такі години на вулиці? Які химери переслідували його, які гарпії, роззявляючи псячі морди, гнались за цим новітнім Едіпом в пустелях міста? Чи, може, покинутий на самого себе, він блукав, намагаючись втекти від порожнечі себе й світу? Коли, вийшовши на вулицю, байдуже, в яку це було годину, він ненароком згадував, що в нього є якась справа до когось і цю людину йому треба побачити, він, що ніколи не звирявся з годинником і не вважав на час, на першому розі брав візника й казав йому «поганяти». Він їхав по порожній бруківці на візку, що підстрибував, і кляв людину, яка йому знадобилася. Він кляв її й усіх інших, що, мовляв, нав'язуються до нього, турбують його, не дають йому ніколи спокою в справах, які й найменше його не обходять. Дарма що справи ці торкалися виключно самого Линника. Річ ішла про його участь в черговій виставці «Мира искусства», вибір місця для його картин в виставочній залі, обговорення з режисером проекту декорації до п'єси Метерлінка або Ібсена, сплати грошей за куплену в нього для Музею картину або чогось іншого подібного.

До людини, яка завинила перед Линником виключно тим, що Линник мав до неї діло, що ця особа з якогось приводу знадобилася йому, він міг прийти першої-ліпшої години. О третій годині ночі, так само як і о шостій чи сьомій годині ранку, коли люди вже збиралися лягати спати, вже спали або ще не починали навіть одягатись. Що це важило для Линника?

Інших він уявляв на свій кшталт: до нього треба було вдиратися силою. Так само силоміць, гвалтовно він вдирався до людини, яку він хотів побачити. Навряд чи він припускав, що до когось можна завітати спокійно й лагідно.

Людина ставала жертвою його візити. Одвідин Линникових лякались, як і зустрічі з ним на вулиці. Для господарів мешкання, куди він з'являвся, його відвідини межували зі стихійною катастрофою, — щось таке, що нагадує повінь, землетрус, гірський обвал, гураган: усе знищено, зм'ято, розтрошено, стерто в порошок, вирвано!

На обрії він з'являвся жорстокий і неблаганний. Він починав галасувати ще перед дверима: «Одчиніть!» Можна було подумати не знати що. Переступивши через поріг, він вривався до помешкання, не питаючи, чи можна, чи ні, приймають чи не приймають. Він бешкетував ще задалегідь. Заява «Господа сплять!» не справляла на нього жадного враження. Він одсовував заспану покоївку вбік і питав «Де тут у вас світло?» Він розпоряджався, як у себе в хаті. Він питав: «Як пройти до вітальні?», тоді, ввійшовши до залі, помацки шукав коло дверей електрики, сам запалював світло й наказував розбудити господаря.

Якщо йому чинили спротив, не відразу одчиняли двері або, провівши до вітальні, примушували його довго, на його думку, чекати на господаря, Линник ображався. Він вголос мимрив про «хамство деяких!» і тоді, не хотючи чекати далі, розбудивши всіх в мешканні своїми кроками, криком і гуркотом, гукав:

— Можете зачинити двері, бо я йду!

Він міг просидіти в гостях вісім, десять, дванадцять, не знати скільки годин. Прощаючись з господарем, він лишав його знеможеним, поживклим, зденерованим, вибитим з колії.

Десь проявлялась егоїстична наївність самотнього й песимістичного митця, одірваного від ґрунту й цілком заглибленого в своє мистецтво, для якого не існувало світу поза мистецтвом і нічого в світі, окрім мистецтва, і десь починалось — я ніколи не сумнівався в тому — навмисне й свідомо організоване бажання робити все наперекір, прагнення гри задля гри.

Розділ 15

Линник волів рахуватися з собою, вважати на себе, на власні свої уподобання й ні на що більше. Зовнішній світ існував для нього мірою його бажань, звичок, уявлень і примх. Реальне, як таке, не існувало для нього. Він не міг примиритися з тим, щоб йому щось протистояло. Він ігнорував дійсність в її незалежному від нього бутті.

Руїнник, він руйнував реальність. Він komponував її на свій зразок, деформував її за власною уявою, творив її з себе на власний кшталт.

Не знаю, чи не повинен я визначити це як імпресіоністичний суб'єктивізм?.. Можливо! Саме в ці роки на початку 20 століття цей напрямок захопив провідні позиції в мистецтві й панував в суспільній ідеології. До нього пристосовували стиль в мистецтві, свої переконання, спосіб відчувати, манеру мислити, відчувати й жити. Піднесено особу, культивовано «я»! Однак, можливо, що це було щось більше, щось інше, принципово відмінне. Це був індивідуалізм, який уже переходив в свою протилежність, з якого народжувалося плекання надіндивідуального. У Линника були завдатки соціального реформатора, політичного діяча; партійного лідера, що змінює дійсність, формує її згідно з параграфами й пунктами світоглядкової доктрини.

Одне слово: дійсність не повинна бути такою, якою вона була досі! Дійсність, як і людина! Він поставав проти звичайно-людського й проти реальности.

Чи був він людиною?.. В кожному разі він не був людиною, подібною на інших. Він бунтував проти себе, як проти біологічної істоти. Він творив себе з середини себе самого, фантаст, містагог і руїнник. Витвір власної, назовні виявленої уяви й волі, розумова конструкція, ідея, проєктована в світ речей, проти якого він змагався.

...Надзвичайність його уподобань, збентежений і маніакальний його вигляд споріднювали його я розпливчастим туманним пейзажем Петербургу! Ви йшли і перед вами — з туману, з-за рогу вулиці, з-за чиєсь спини — несподівано виринула його постать, сконцентрований згусток

присмерок, туманність, що набула форм, умовно й штучно прибрана в людське вбрання, в лахи, ненароком придбані в крамниці випадкових речей.

На вулиці він ішов, ніби тут на людському проспекті столиці він був тільки сам. На Невському він ішов, немов прокладав собі шлях в джунглях. Ліва рука закладена була за спину, в правій він тримав велику ковінку, — такий звичайний собі селянський кілок, якого він видрав собі десь на Україні з плоту, щоб одбитися від сільських псів.

Ковінку він ніс перед собою, виставивши вперед.

Так ходять сліпці. Здавалось, він ішов з заплющеними очима. Здавалось, він галюціонував.

Здавалось, привиди й кошмари, жакливі й дивні примари заволодили його стомленим, отруєним мозком і він не може звільнитись од їх важкого й гнітючого полону.

Він ішов, і в кожного, хто його бачив, складалося враження, ніби з ним оце щойно трапилося велике нещастя і вже для нього немає порятунку, і він, охоплений одчаєм, розчавлений катастрофою, в горі, що стало надмірним, що перевищує людські сили, вже не реагує ні на що, нічого не бачить і нічого не помічає довкола себе.

Але він бачив, бачив з зіркістю степового хижого птаха!.. Він блукав по вулицях міста, й самота гнітила його. Зустрівши знайомого, він ставав щільно перед ним. Він перетинав йому шлях.

Щоб він не пішов геть од нього, він тримав його міцно за рукав або за полу. Він хапався за нього, як за рятунок, як мандрівник з корабля, викиненого бурею на самотній острів, тримається за скелю.

Од нього не можна було піти, навіть коли б ви хотіли зробити це, коли б, перепросивши, ви казали йому, що вам ніколи й ви поспішаєте. Він не звертав на ваші слова жадної уваги. Ви благали відпустити вас, він робив вигляд, що не чує, і тільки ще цупкіше тримав вас за рукав вашого пальта.

Він міг простояти й пробалакати з вами кілька годин, не зважаючи ні на що, на те, що ми заважали людям проходити, що нас ляjali, що нас штовхали, ніби все це відбувалося не на Невському, на розі Садової або Літейного, а десь поза часом і поза місцем, в умовності театралізованих, макетних площин.

Ви пропонували йому:

— Може, Степане Трохимовичу, ми одійшли б десь убік!

Але він відповідав:

— Та нічого!..

І ми продовжували стояти в гушавині людського потоку.

І хоч весь час говорив тільки він і ви мовчали, не наважуючись вставити бодай пару слів з свого боку, — щоправда, він все одно не слухав би вас, — він розмовляв з вами роздратованим тоном, нібито сварився з вами. Скидалося, що він спинив вас з єдиною метою наговорити вам прикростей або полаятись. О, в розмові він не був ані доброзичливий, ані привітний.

Розмову він обривав раптом, зовсім несподівано, на половині фрази, не скінчивши думки.

Він кидав співрозмовника, не попрощавшись і не простягнувши йому руки. Однак, уже одійшовши, він все ж таки повертався.

Він кликав:

— Пане добродію, почекайте-но, я хочу вам ще щось сказати!..

Він затримувався ще на одну мить. Він говорив співрозмовникові наприкінці те, з чого, властиво, він міг почати. Він закидав співрозмовникові, що той його затримав і відібрав від нього час, тоді як у нього є багато ще дуже важливих справ і він поспішає і взагалі йому ніколи і він не може марнувати свій час з кожним зустрічним на вулиці задля всяких дурниць.

І він ішов, не звертаючи ні на кого уваги, розштовхуючи перехожих, як на містечковому ярмаркові, заклавши ліву руку за спину, а праву з дрючком од сільських собак виставивши вперед.

Я лишився стояти, приголомшений і ображений, не розуміючи нічого. Я не міг дати собі ради, в чому я завинив перед ним, аджеж, властиво, я взагалі нічого не промовив до нього і не я, а він затримав мене на вулиці. Я лише вклонився йому з усією чемністю студента, виявленою професорові й видатному маляреві-майстру. Я був певен, що ми, не знати лише задля чого, розсварилися тепер навіки.

— Усякий зустрічний на вулиці... — повторював я фразу, що її кинув Линник на мою адресу.

Я вирішив більше ніколи з ним не вітатись при зустрічі або вклонятись йому якнайстриманіше, найбільш офіційно.

При ближчій зустрічі, такій же несподіваній і раптовій, як і попередня, помітивши заздалегідь Линника, я зробив все, щоб за всяку ціну якось зникнути. Я сподівався, що він мене не помітить. Я приклав усіх зусиль, щоб уникнути зустрічі, непомітно прослизнути, загубитись в юрбі, сховатись за спинами людей. Я підняв коміра й натиснув фуражку; я дивився вбік. Я квапливо перейшов на другий бік вулиці. Я тікав.

Даремно! Він уже побачив мене. Він уже стежив за мною. Він уже гнався, гукав, махав палицею.

Мушу признатися: того разу відбулася грізна, майже огидна сцена, при згадці про яку я ще й тепер відчуваю сором, ніяковість, конфуз.

Я прискорив кроки. Тоді почав бігти. Я біг усе швидше й швидше.

За мною почали гнатися, хтось ударив мене, хтось схопив мене за комір, за груди. Мене затримали. Я пручався. Мені почали вивертати руки. Я обурено протестував. Мене лаяли. Я стояв без фуражки, яку я десь загубив, тікаючи.

Довкола почала збиратися юрба, цікава до вуличних скандалів. Люди питали один одного: — Що трапилось? Кого це піймали?

Людська фантазія не знає меж. Одні стверджували, що піймали кишенькового злодія, який на ходу зстрибнув з трамваю. Інші запевняли, що затримали банкового урядовця, який розтратив гроші і хотів утекти до Америки. Дехто докладно розповідав, що це розпутний син, який обікрав батьків, щоб піячити по ресторанах і витратити гроші на повій. Той, що тримав мене, знав усе якнай докладніше. Він запевняв, що він бачив в моїх руках золотий годинник з ланцюжком.

В повітрі пахло самосудом. Якийсь цілком пристойно одягнений пан уже підніс руку, щоб кулаком з усього розмаху ударити мене в обличчя.

— Усі студенти, — сказав він, — революціонери! Бий студентів!..

В цей останній момент, в ролі рятівника, з'явився Линник. Він біг з умілістю досвідченого призера. Він поквапливо взяв мене за руку. Він визволив мене від розлюченої юрби в останній момент, коли мене збиралися бити.

Простягаючи мені фуражку, яку він встиг підібрати по дорозі, він не без уїдливого сарказму сказав:

— Ну, ось бачите, й не втекли від мене!

Він великодухо нагадав мені, що я повинен бути вдячний йому, що він врятував мене від помсти юрби.

Я був винен в усьому. Линник виступав в роді чистого янгола.

Але все ж таки й ця зустріч, яка почалася втечею й переслідуванням, закінчилася, як і звичайно, брутальністю, сказаною Линником наприкінці. Усе повторилося спочатку й до кінця одне й те саме.

Зрештою я звик до поведінки Линникової. Я приймав його таким, яким він був, і він весь час мого перебування в Петербурзі — за студентських моїх років — ставився до мене з усією приязню, хоч це й була завжди приязнь на власний його, Линників, спосіб.

Розділ 16

Це був його спосіб поводитися з людьми: брутальний, різкий, завжди з відтінком бешкетництва.

До людей він ставився з недовірою. Він тримався думки, що людина людині є ворог. Вовк!

— Людину, — казав він, — треба брати за груди, хапати за горлянку, збити з ніг, придушити коліном, і тоді можна сподіватися, що вона стане або такою, якою вона є насправді, або ви її зробите такою, якою ви хочете, щоб вона була.

Я вже згадував: він займав велику багатокімнатну квартиру поблизу Академії Мистецтв на одній з ліній Васильївського острова і жив в ній сам. Служник з Академії приходив до нього раз на тиждень, щоб якось прибрати мешкання, ліжко, замінити постіль, замести підлогу, взяти білизну до прання.

Їв Линник, коли трапиться, де трапиться й що трапиться. Їжі він не надавав жадної ваги. Коли він працював, він не їв. Він міг не їсти днями, добами. Якщо його питали, чи він уже обідав сьогодні, він завжди відповідав:

— Алеж я обідав вчора!.. Здоров'ю людини шкодить, якщо вона обідає щодня!

Дома він не їв, він годувався виключно по харчівнях і кухмістерських. Він виходив з дому й тоді їв. Це в нього пов'язувалося в його уяві: бути не дома — їсти, їсти значило для нього бути не вдома, їсти на людях. Він не зносив їсти самому.

Він виходив. Він клав ключі од мешкання до тієї кишені свого заношеного піджака, до якої можна було їх покласти з меншою небезпекою втратити їх, бо ця кишеня була менше подерта, ніж перша. Він хотів бачити людей, розмовляти, їсти. Він потребував товариства, але йому було байдуже, хто це. Першу-ліпшу людину, яку він зустрічав на вулиці і яку він бодай найменше, бодай приблизно знав, десь бачивши перед тим, він тягнув з собою. Годі було його спекатися. Він примушував іти з собою. Краще було згодитися, ніж пручатися: все ж таки це менше зло. Йому було однаково байдуже, з ким іти й куди йти. Це міг бути найдорожчий ресторан, Ведмідь, Домінік, Асторія, Палкін, або й найпаскудніша, найбрудніша харчівня. Перше, що трапиться по дорозі. Ви не повинні були сперечатися й вибирати, як і він сам. Ви не повинні були відмовлятися ні в першому випадкові, ні в другому, щоб не нарватися на публічний скандал або на грубість з його боку. Платив завжди Линник:

— Я запропонував іти їсти, я плачу, — категорично заявляв він.

Він щедро давав льокаям на чай. Він не був ані скупий, ані ощадний. Пам'ятаю один випадок, що трапився зі мною десь, певно, на весні 1910 року, абож коло того.

Була весна, травень, час, коли в Петербурзі починаються білі ночі. В прозорих каналах старих садів відбивались кущі квітучого бузка. Мармурові статуї дивились в зеленувату воду холодних ставів. Небо сяяло ясным розвіяним світлом, що здавалось неправдоподібним в своїй неуявній німоті.

Я швидко йшов крізь нерухому білявосіру порожнечу безгучних вулиць. З Горохової я звернув на Мойку. Великі кам'яниці, пофарбовані в зелений, сірий і цитриновий кольори, та ріденькі блідо-зелені анемічні вербки, що росли вздовж ґрат каналу, повторювались, подвоєні, в застиглій брудній воді.

Було вже далеко за північ. Це не була ніч, але це й не був день. Ні вечір, ані ранок. Ні темрява, ні світло. В двоїстому житті міста-привида було щось непевне. Я поспішав. На завтра на ранок в мене був іспит.

Наскочивши в присмеречних сутінках нічного дня на якогось перехожого, — я помітив тільки відблиск циліндру, — не дивлячись, хто був той, з ким я зіткнувся, я кинув побіжне: «Пробачте, прошу!» й побіг далі. Та був це Линник, і він уже схопив мене за рукав моєї студентської тужурки й тримав мене міцно.

Не привітавшись, він сказав, звертаючись швидше до себе, ніж до мене:

— Отож і гаразд! А то я гадав, що нікого не зустріну. Де б тут нам попоїсти?

І хоч я й найменшої не мав охоти їсти й мене зовсім не приваблювала перспектива просидіти десь за столиком решту ночі, без сну, коли завтра в мене був іспит, але я вже не міг вирватися з цупких рук Линника. Він дивився на мене суворо й похмуро, ніби я або він, або ми вдвох, таємничі змовники, цієї глухої ночі-дня домовлялися вчинити якийсь ганебний і підлий жорстокий злочин.

Ми пішли. Ми потрапили поблизу на бічній вулиці, між Мойкою й Морською, до огидного брудного трактиру, розташованого в сутерепах. Збитими плитами східців ми зійшли вниз. Заля з низьким склепінням, з вогкими стінами, з нечистою й гнилою, пропльованою підлогою була повна кухонного чаду, тютюнового диму, смороду горілки, людських випарів. В сірій каламуті туманних сутінків жовтими плямами розпливалось з-під широких бляшаних дашків світло великих газових ламп. За столиками сиділи сумнівні й двозначні постаті, умовні тіні людських істот, жалюгідні покидьки міста, п'яниці, з червоними очима кріликів, сухотні злодії, п'яні повії. На стінах висіли написи, які проголошували: «Роззуватися за столами забороняється!», «Забороняється висловлюватися матерно!» Це були жадні символи, стилізовані під льокальний тон. Я бачив: стягнувши чоботи, візник у своєму тяжкому ватяному кафтані розмотував на ногах прілі онучі.

Мене охопило почуття одчаю. Мене сповнював страх, змішаний з жалем і болем. Я подивився на Линника, на його елегантний циліндер, на руду клином м'яту борідку. Здавалось, він не реагував.

Як і всі, ми пили горілку з шербатих склянок і запивали її пивом. Ми їли підозріле вариво, що звалось «солянкою». «Половий» в широкій і довгій кумачевій сорочці на випуск, підперезаний вузьким ремінцем, поставив перед нами на стіл тарілку з ковбасою і другу з пласким,

вимоченим в оцеті фіолетовим оселедцем. Солоні огірки завершували невибагливе меню цього відкритого нічю притону. Я наткнув на виделку шматок ковбаси. Я вагався. У мене вистачило мужности взяти його до уст, але я не наважувався проковтнути. Я підвівся з свого стільця і сказав: «Пробачте, я на хвилину!» Я пішов виплунути непрожований шматок в темний куток трактирної залі. Там тхнуло вогкою цвіллю й сечею. Стояв запаскуджений фікус. З огидою я виплюнув з рота жвачку м'яса.

Линник їв, кваплячись, пожадливо й багато. Він набивав рота великими шматками, спішив ковтати, давився їжею. Він сидів, низько схилившись над тарілкою. Забувши про все на світі, відсутній до всього, що діялося навколо, він поринув в їжу. Його руду борідку, залляту пивом, засмічували крихти їжі. Скрученими пальцями, не одриваючись од їжі, накладеної на розмальовану зображеннями тарілку, він, не дивлячись, помацки шукав на столі склянку з горілкою або кухоль пива.

Було видно, що він дуже зголоднів і охляв. Хто зна, скільки часу минуло з тих пір, як він їв востаннє! Може, він уже кілька днів не виходив з дому, замкнувшись в майстерні, в похмурому настрої істеричної одчайдушности, самозаперечливо відданий праці. Так їдять босяки в притонах портових міст, коли нарешті дорвуться до їжі.

Попереднє голодування він компенсував ненажерливістю. Сьогодні вночі він надолужував те, чого не доїв вчора й не доїсть завтра. Здрігалась борідка. Тремтіли пальці, вчепившись в косянку колодку виделки, безпорадно й розгублено він метушився на своєму стільці.

Я дивився на нього з подивом і жахом. Я уявляв собі безпорадність його самоти, і в мені прокинулось почуття одчаю. Я наочно сприймав нелюбий хаос невлаштованого його життя. Ми вийшли. Усе так само нерухомо й беззгучно линуло сутінкове світло ночі. Довколишня тиша зраджувала, що все ще тривала ніч. Линник сп'янів од випитої горілки й похитувався. Ми не пройшли й кількох кроків, як йому зробилося погано. Блідий і знеможений, схиливши голову, Линник стояв, спираючись рукою об стінку будинка. Він широко роззявлював рота й тяжко хрипів.

Поліціант, який стояв на розі Морської, підійшов до нас. Він з докором подивився на нас і повчально зауважив, що панам так не годиться робити. Тоді почав вимагати, щоб ми йшли на протверезіння до поліційної дільниці. Я заявив, що ми не підемо. Він настоював, посилаючись на «порядок». Я вилаявся. Він узявся за свищик, щоб засюрчати.

Роздратований, я сказав, що Линник «його превосходительство», і рішучим тоном наказу на «ти» сказав:

— Поклич візника!

Це справило на нього враження. Це був тон, до якого він звик, тон, яким з ним говорили всі «вищі», що для нього були богами, і яким він розмовляв з усіма «нижчими», що для них він був абсолютним втіленням абсолютної влади.

Він покликав візника. З допомогою поліціанта й візника ми всадили знепритомнілого Линника на візка. Ми рушили. Я підтримував Линника, який сповзав з сидіння вниз. Ноги в подертих зношених чоботях безпомічно стирчали й тіліпалися за бортом прольотки.

Поліціант за звичкою виструнчився й взяв «під козирьок». Він уперше в своєму житті бачив «його превосходительство», що носить елегантний циліндер і чоботи, подібні на босяцькі шкарбани, і, замість сусіднього на Мойці «Ведмеда», воліє напитися п'яним в трактирі для візників.

Щоб закінчити опис Линника, мушу додати, що він одягався цілком випадково, як трапиться. Він не зважав на свою зовнішність і найменше. Він міг носити однаково: старий ширококрилий капелюх, сільський, дяківський бриль, англійський, найкращої марки циліндер, найдорожчі, наймодернішого фасону черевики, куплені під час закордонної подорожі денебудь в Парижі, Стокгольмі або Царгороді, або ж звичайні змазані чоботи, що він їх купив десь на ярмарку в Златополі або Конотопі. Усе залежало виключно від нагоди. Ярмаркові чоботи могли сполучуватися з циліндром, ляковані черевики з обдертими штанцями. Обставини його трагічного, подібного на катастрофу кінця загальнознані, щоб я мав потребу спинятися тут на них докладніше. Про них багато писали свого часу в газетах. Про них завжди згадується в його життєписах, в монографіях, присвячених його творчості.

Як і Микола Сапунов, Линник потонув у Фінській затоці. Потонув чи втопився? Це лишається й досі загадкою. Тут можливі різні припущення, й не можна, однак, нічого сказати певного.

Влітку 1911 року він якось поїхав з Петербургу до Куоккала. Одвідав Іллю Репіна в його «Пенатах». Побував у Леоніда Андрєєва, в якого обідав і з яким пив. Тоді зайшов до Корнія Чуковського і полаявся з ним. Після того його бачили на двірці, він був сам, мав насумрений і зосереджений вигляд, сидів за столом в буфеті й пив.

Ввечорі, замість повернутись до Петербургу, пішов до моря, взяв рибальського човна й виплив на простір.

Чорний профіль човна, подібного на труну, чітко викреслювався на червоножовтій поверхні плаского моря. Він веслував, ритмічно нахилиючись, підіймаючи й занурюючи весла в розплавлену рідину золота. Нерухоме сонце стояло на обрії. Небо сяяло тією ж барвою, що й море: безконтурний суцільний потік золотого світла, але немов крізь якийсь блідий серпанок, вуалеву фіранку, що послаблювала всі тони.

Линник склав весла. Він підвівся. Він випростався. Він розкрив руки. З берега це була як дрібна риса чорного хреста.

І тоді... Хто зна, тут можливі зовсім відмінні припущення. Можливо, похитнувся човен. Можливо, він, випроставшись, посковзнувся на вогкому днищі човна й, упавши, не втримався. Жадного крику, жадного благання про порятунок не донеслося до берега. Чи, може, все відбулося надто далеко, щоб щось почути?..

Проминула якась невловлювана мить. Швидким поквалпаним кроком нечутно пройшла Доля. Чорна постать людини, що випросталась над човном, несподівано зникла в червоному полум'ї моря. На поверхні гойдався чорний важкий човен. По дзеркальному склу води неквапливо розходилися кола. Коло за колом.

Линникового трупа не знайшли. Певно підводна течія винесла його тіло десь далеко в глибини Балтійського моря.

Розділ 17

Загинув майстер, лишилася творчість. В історії українського мистецтва Линник займає своє й видатне місце. Його ім'я звичайно згадують поруч з іменням Нарбута. У цьому є безперечна рація, але тільки з того погляду, що обидва ці Майстри, так неподібні в істоті своїй один на одного, однаково перемогли як в собі особисто, так і в своїй творчості народницькі традиції пейзажного етнографізму, спертого на почуття, на сантиментально чуле ставлення до українського народу й природи.

Сантиментальність?.. Чулість?.. Що спільного було в Линника з сантиментальністю або чулістю?

Линник говорив про мистецтво, за Енґром:

— Малювати це міркувати!

Мистецтво повинно стати доктриною. Або, висловлюючись дещо точніше: складовою частиною доктрини.

Мистецтво Линника не було почуттєве, воно було протипочуттєве. Чи не треба було б про нього сказати, що воно було розсудливе?!..

Він не малював вишневих садочків.

Він не намалював жадного заходу сонця, жадної хати з мальвами, жадної дівчини з парубком коло перелазу, дівчат, що гадають під Водохрищі, гарбузів або помідор на базарі.

Вони

малювали ранки й вечори, соняшні й дощові дні, зиму, весну, осінь і літо, місячне сяйво, вступ Хмельницького до Києва, бузок у садку, стіжки сіна, тонкий місяць, що крижинкою звис в небі над околицями села, важкі хмари, що тягли по землі водяні подоли дощу, стежки, протоптані серед піль, майдани в Глухові, церкви в Чернігові.

Він

не малював ні квітів, ані ранків, ні зим, ані весен. Золота осінь не дихала з його полотен, цитриновою барвою дерев і обережним теплом сонця.

Він не прагнув нікого зворушувати. Він знущався з мистецтва, яке зворушує. Страждав, кипів, обурювався, бешкетував.

Зустрітись з Линником на якій-небудь мистецькій виставці значило нарватись на публічний, свідомо ним організований скандал.

Якось я потрапив прийти на виставку «Союзу пейзажистів» саме тоді, коли по залях з виглядом хворого й нічого одчаю блукав Линник. Він зрадив, побачивши мене, якщо тільки можна назвати радістю той вибух мстивої люті, якою він зустрів мене.

— Га, — сказав він, — звертаючись до мене, — і ви прийшли подивитись на цю купу дерма?. Та ви, певне, ще ніколи не бачили отакої гидоти, як ця...

І він потягнув мене до картини, яка його збентежила найбільше з усіх:

— Га? — спитав він мене, зазираючи в вічі, ладний, здавалось, схопити мене за груди або ногою наступити мені на горлянку, якщо б я тільки наважився щось сказати в оборону цього твору.

— Ну, що ви можете сказати на це? Архідермо, чи ж не так?.. Я ж вам казав!

Не пам'ятаю, що це було за полотно, перед яким ми опинились. Певне, що це був зовсім шаблонний якийсь пейзаж. Червоні маки над жовтою глиною кручі. Жовтаві лани стиглої пшениці. Клюмби в саду перед терасою з осінніми айстрами. Абож взагалі щось на зразок цього.

— Таке нікчемне паскудство треба нищити, палити, дерти! — гримів Линник: — За це треба вішати!

— Згодом, — і Линник таємниче знизив голос, — це й робитимуть з малярами подібного гатунку. Їх катуватимуть, їх садитимуть в заграбовані клітки, їх розстрілюватимуть.

Засилатимуть до Сибіру!

Він казав це пошепки, з насолодою, сповнений ненажерливої помсти проти мистецтва, яке він ненавидів всіма фібрами своєї душі.

На моє щастя, в нього не було ковінки, щоб проткнути нею картину, і не трапилося ножа, щоб пошматувати ним полотно.

Він обмежився тим, що одхаркнув, сплюнув і сказав з обуренням:

— Чистоплюю!

Сіра тінь жінки, що стерегла спокій заль, відокремилася від дверей і, нечутно прослизнувши по навощеному паркеті, опинилася перед нами:

— Тут, пане, заборонено плювати на підлогу. Для того в кутку стоїть плювальниця.

Це зачепило Линника. Він розхвилювався.

— Чи ви чули? Бачивши таке дрантя, не можна людині навіть плюнути?!.. Ходімо звідціль, ходімо! Десь поснідаємо! Якщо, — і після павзи, з гірким сумом подивившись на мене, він додав, — якщо ви не заперечуєте!

Йому перечити?.. Це

якщо

в його устах бриніло б явним знущанням з мене, коли б за всім цим не ховався, прикритий галасом і бешкетами, зовні ніколи не виявлений біль гострої самоти, особистої й творчої.

...Він хитро підморгує мені оком і стискує в руці клин своєї рудої борідки. Ковінка лагідно зберігається в швайцара, і за прапор битв і перемог править Линникові на цей раз ресторанна серветка.

Ми сидимо з ним удвох за столиком у «Домініка» й він посвячує мене в таємниці ритуально-урочистих назв, які вичитує з карти страв.

Кінчивши замовляти, він звертається знов до улюбленої його теми: мистецтво й теоретичне його обґрунтування. Сьогодні він виголошує різні філіпіки проти ландшафтного малярства. Проти того, щоб змальовувати предметове. Зовнішній образ світу.

—

Вони

, — Линник змахнув у повітрі серветкою, як прапором, —

вони

уявляють собі, що вони творять мистецтво, коли малюють природу, природний світ в його речевій, природній даності! Але це, кажу я вам, жадне мистецтво.

І він обережно налив з карафки мені й собі по чарці горілки!.. Боже, що він робив тоді зі мною, безневинним недосвідченим юнцем, який у себе в родині не вживав і краплі спиртових напоїв. В ті роки я ще зовсім не розбирався ні в складній гастрономічно-кулінарній науці, ані в напоях. Линник був моїм Вергілієм, я його несміливим і ніяковим Дантом.

Линник віддавав перевагу міцним напоям і під його досвідченим керівництвом я навчився відрізняти смак, якість горілки з білою й червоною голівкою, шустівської гіркої, абсенту, шнапсу, віскі. Керований ним, я пройшов по всіх дев'яťох колах горілчаного пекла і, одночасно з тим, по всіх дев'яťох колах теоретичного раю, щоб, в розмовах з Линником, пізнати найвищу істину Мистецтва, кохану Беатріче, Мистецтво, що з мистецтва відтвореної природи об'єктивно даного світу, має стати зав'язком образів в системі нової організованої й упорядкованої, не даної, як досі, але нової, створеної реальності...

Розділ 18

Мистецька творчість Степана Линника й Юрія Нарбута в історії українського мистецтва репрезентують етап, коли українське малярство переходить від народництва на позиції антинародництва! Але на цьому подібність між старшим, Линником, і молодшим, Нарбутом, уривається, в усьому іншому вони були полярно протилежні.

Стиль, тематику, форму для Ю. Нарбута визначив XVII вік, Хмельниччина, доба розквіту українського барокка. Творчу увагу С. Линника притягала зовсім інша епоха, IX-X вік, імперія Святослава й Володимира, великий водний шлях «з варяг у греки», від Скандинавії до Візантії. Одного вабила держава, другого початкові етапи держави, не усталена держава, а її неусталеність, держава на етапі її становлення.

Нарбут був стилізатор. Історичні форми барокка XVII століття визначили для нього замкнену сталість завершеного стилю. Він відмінював, перерозташовував, сполучував окремі елементи цього стилю, стверджуючи його остаточність. Щодо С. Линника, то Линник виходив не з стилістичної даности, а з стилістичної заданости, не з того, що є, а з того, чого немає, що буде, що повинно

бути. Він не комбінував елементів барокового або якогось іншого стилю, який уже існував. Його цікавило в мистецтві не те, що вже оформилося, а те, що оформлялось, не те, що існувало, а те, що не існувало, суспільство, країна, народ, стиль не тоді, коли вони склались, а час, коли вони щойно склались. Держава, яка народжується, народ на етапі його витворення, стиль, що тільки починає з'являться.

Неоформлене, початки, хаос!.. Хаос побуту, особи, мистецтва, — такий був Линник. Такою ж була його мистецька творчість. Він не шукав для себе попередників, на яких би він міг спертися, як Ю. Нарбут; він шукав посередників, яких би він міг знищити. Мистецтво світу, висадженого в повітря вибухом несподіваної катастрофи, — ось гатунок мистецтва, що його визнавав і стверджував Степан Линник.

Мислити епохами й їх суперечностями, виходити з їх протиставлення стало для всіх нас, людей середини 20 століття, що пережили катастрофи двох світових воєн, стандартом мислення. Ми звикли мислити, розмежовуючи світи і протиставляючи епохи: монархію Гогенцолернів і Ваймарську республіку, Новий час, Наш час і Середньовіччя, буржуазію й пролетаріат, більшовизм і капіталізм, нацизм і демократизм... Ми зневажаємо ті роки, які не пересувають весь світ на тисячоліття вперед або назад. Ми сприймаємо добу не як клич часу, що мигає в байдужій, завжди однаковій і тотожній однозначності свого повсякденного з'явлення й зникнення, а як етап творення нового світу, в його непримиренній протилежності всьому, що було досі.

Сьогодні все це не є жадна новина ані для кого. На початку століття подібні погляди були здобутком окремих осіб. Самотніми й ізольованими, кабінетними або в'язничними концепціями поодиноких самотників. Линник належав до їх числа. Він обертався в колі

подібних ідей, — свідомо чи не свідомо, це інша річ. Линник мріяв створити мистецтво прийдешньої епохи, — це було найменше, з чим він мирився. Він так само заперечував мистецтво Нового часу, як митці Ренесансу свого часу заперечували мистецтво середньовічне, яке вони називали «готичним», тобто варварським

. Линник вірив у своє призначення. Він сподівався, що новий Вазарі впише в історію його ім'я як перше, початкове ім'я нового Джотто, що став основоположником мистецтва доби, яка починається щойно.

Про «мистецтво епохи» він ладен був говорити з кожним, що хотів його слухати. Хто не хотів його слухати, того він примушував. Це була його ідея, й він проголошував її, як її пророк. Він проповідував її з запалом, сповнений гніву й ненависти, збуджений і несамовитий.

Зустрівши когось і тримаючи його за рукав, Линник, розмахуючи своєю славетною ковінкою, видертою на селі з плоту, вигукував фрази, сповнені отрути й люті:

— Митці Нового часу, починаючи від Ренесансу, — казав Линник, — пропагували реальність зовнішнього просторового світу, сприймаючи його як сукупність випадкових і порізаних, епізодичних речей: людина, корова, граки прилетіли, парубок у смушковій шапці, ілюстрована „Енеїда“... Нам, — кричав Линник, — не потрібний цей мотлох відокремлених зображень ізольованих речей.

Він широко роззявляв рота з покритими пеньками жовтих зубів. Трясся рудий клин його борідки. Суха рука випростувалася з-за бахроми обдертого рукава.

Сказане ним було дещо більше, ніж звичайні слова. Це була програма. У мистецькій спадщині по Линнику немає картин, які б зображували окремі речі. Він не малює нікого й нічого зокрема. Його не цікавили ізольована річ, окрема подія, поодинокі істота.

Він не належав до числа мистців, які на своїх полотнах малюють дружину, коханок, портрети знайомих або замовців, себе, враження од природи. Він пройшов повз себе й повз природу. Він прожив життя й не помітив, що він існує або існує природа. Переглядаючи купу каталогів мистецьких виставок, на яких виставлявся Линник, даремно було шукати, серед безлічі його полотен, картини з написом «Автопортрет мистця» або «Портрет пані N.», краєвид Криму».

Це не було наслідком самообмеження, а тільки відмінного підходу до себе, до світу. Він уважав, що в світі є істотніші речі, ніж моє «я» й «жінка, що мене кохає», змислова до неї хіть, кольор її очей, відтінок її тіла, коли вона лежить на канапі й її тіло просвічує крізь чорний шовк її панчіх.

Він не ототожнював світ і свої почуття, світ і себе, своє враження од світу й світ поза собою. Він не шукав у враженні

джерел для мистецького пізнання світу й не зводив світ до свого враження від нього. Це був час загального захоплення Сезанном, але Линника не вабили яблука на столі. Він не був імпресіоністом і не наслідував ні Мане, ані Моне.

Моне розкладав зовнішній світ, Линник робив те саме. Але робили вони це з різних мотивів і з різною метою. Моне шукав відносного, Линник абсолютного. Моне віддавав перевагу побіжності суб'єктивного враження від зовнішнього речевого світу, Линник заглиблювався в пристрасне вивчення його ества.

У Моне є картина, що зображує собор у Реймсі. Враження від соняшного світла на стінах Реймського собору було для Моне способом показати, як в коливаннях світлової димки собор губить свою громіздку велич, як камінь Катебри стає безважним. Реймський собор на картині Моне здається збудованим не з каменю, а з різноманітно й блідо забарвлених повітряних мас. Для Моне й Мане в малярстві, для Фльобера й Мопасана в письменстві дійсність не мала ні ступенів, ані якостей. Усе, що є в природі, вони вважали однаково гідним мистецтва. Линник виходив з зовсім іншого погляду на світ. Він розплянував дійсність. Супроти уявлення про одноплщинність світу, що стало властивим за Нового часу для політики, господарства, театру, філософії й мистецтв, він проповідував ідею ієрархічної структури світу. Світ він бачив розшарованим, протиставленим, різноплщинним. Думка про мистецтво, однаково приймове для всіх, здавалась йому огидним блюзнірством супроти мистецтва, яким воно повинно було стати.

Що таке рух вперед?.. За часів Линника точилися жваві дискусії навколо цього питання. Дехто вважав, що вся справа в зміні тематики: не село, а місто. Не сантиментальна ідилія людини, близької до природи, а соціальна трагедія експлуатованого пролетаря. Не чорноземля, а фабрики й завод. Не садок вишневий коло хати, а кам'яна одноманітність касарень, чорні димарі за без краю довгим парканом, каламутне, лискучою насичене сажею повітря. Не дівчина з парубком в світі коло переладу, «Моя Галочко!», а нічний бульвар, обдертий куш, ліхтар з гасовою лямпочкою, вибите скло в ліхтарі, самотня пара, гармоніст у чоботах, жилетка й кумачова сорочка на випуск, червоний вогник цигарки, прилиплої до пересохлих уст, п'яна повія в півколі тремтячого брудножовтого світла. Або: червоні прапори маніфестантів, чорний труп коня, пляма крові на сірих каменях вуличної бруківки. Біле вапно безбарвних в'язничних стін, заготовані прямокутники вікон.

Ні, це оповідальне неопересувництво не захопило Линника. Малювати фабрики, димарі й домни, чавун, цеглу й залізобетон, — чи значило це відтворити сенс того, що стрілка пересунулася на тисячоліття вперед?

Рух вперед? Але чому не назад? Поняття руху — здобуток нової ідеологічної категорії.

В ті роки, коли більшість непохитно вірила в еволюціонізм, в рух вперед, в розвиток за прямою, що не знає перерв, Линника хвилювали образи великих зрушень і вирішальних змін, страшні примари катастроф, які принесуть загибель старому світу.

Степан Линник організаційно належав до групи «Мира искусства». Але мені завжди було дивно бачити на виставках «Мира искусства» поруч на стінах картини С. Линника й А. Бенуа. Ви підходили до картини А. Бенуа. Сіросріблясте світло сяє спокійно й рівно. Безжурно падають краплі води на поверхню басейну. В дзеркальному сяєві прозорих вод фонтану нерухомо відбиваються зелені шпалери саду й білий мармур жіночих статуй. І там, де в перспективі далеких алей, на широкому просторі циркулем розчленованих сегментів газону, тягнуться ряди струнких, дбайливо підголених дерев, по блідозлотавому піску доріжки в високій перуці, шовковому кафтані, спираючись на палицю, простує Його Величність Людовик XIV, Король-Сонце.

А. Бенуа естетизував світ, що відійшов, світ, що відходив. Галянтний, геометризований, витриманий у рівновазі ліній Версаль, світ, стверджений, як палац і сад, — такі були картини А. Бенуа. І поруч них, тут же на стіні висіли кострубаті, неохайно написані в одноманітних брунатних тонах картини С. Линника, похмурі апокаліптичні привиди: місто-гора на океані всесвіту, світова блудниця, нечестивий, засуджений на загибель Вавилон.

Місто, замкнене стінами, високо, як самотній острів, піднеслося над безоднею. Червоні язики полум'я, здіймаючись з безодні, охопили довкола гору. Вони досягли стін, і камені міського муру полум'яніють од відблиску пекельного вогню. Внизу в прірві змії огорнув гору кільцем огидного тулуба. Він зніс голову, роззявив пащу, ладний поглинути світ-місто. А вгорі над містом янголи вже сурмлять у сурму, провіщаючи кінець світу, й поволі згортають свиток неба. Мистецькі критики — Яків Тугендхольд, Андрій Левінсон, С. Волконський, Ігор Грабар — залічували Линника до символістів. Непорозуміння!.. Линник не належав до їх числа. Він аж надто далеко стояв од замкненого гуртівництва, від сектярства символістів. Він не сюсюкав і не шепелявив.

Линник не тільки проклямував. Він і робив. Линник працював багато й уперто. Він залишив після себе сотні, ба тисячі картин, цілі амфілади полотен. Свої картини він малював серіями. Серія за серією. Він прагнув на практиці виробити принципи й методи малярського мистецтва, які покликані були заступити ті, що їх на початку доби Нового часу поклали в основу мистецтва майстри Ренесансу й їх наступники. В ті роки захоплення іконою й фресками стало черговою модою. Линник, однак, не пішов шляхом реставраторства середньовічного мистецтва. Він був надто далекий від того, щоб проголошувати ікону й фреску ідеальними формами всякої мистецької творчості. Він зневажав стилізаторство.

— Треба бути справжнім ідіотом, — казав він з властивою йому різкістю, — щоб копіювати ікони.

Він не уявляв собі майбутнє як поворот назад до Середньовіччя й Середньовіччя як Отчий дім людства, мистецтво прийдешнього як копіювання давнього, сучасність як відтворення минулого, як стверджений циклізм історії, рух по колу. Ще раз повторений Ярослав з родиною або наново перемальована фреска зі сходів Київської Софії. Раз і назавжди усталені стандарти зображення людини, дерева, барса, мисливця з луком.

В мистецтві Середньовіччя для нього важили не стиль і не форма, а принцип централізованого призначення мистця й мистецтва. Він шукав загально обов'язкового, зв'язку речей, ієрархічної співвідпорядкованості речей в їх приналежності до абсолютного. Шукав суворо й самовіддано, з фанатичною наполегливістю.

— Велич середньовічного мистецтва, — проклямував Линник, — полягала в тому, що воно цінило абсолютність реального й реальність абсолютного.

Уточнюючи зміст засад, на яких мало будуватись мистецтво, Линник казав:

— Наше завдання ствердити причетність кожної речі до абсолютного, підпорядкованість кожної окремої речі абсолютному. Створити систему мистецьких образів, таку ж суцільну й необхідну, як і за Середньовіччя, щоб у ній не було нічого випадкового, але кожен образ опосідав своє, задалегідь призначене й визначене місце. Щоб усе в цій системі образів виходило з однієї центральної точки й до неї поверталось.

Розділ 20

Негація всього того, чим досі жило мистецтво протягом останніх п'ятисот років, визначила зміст і напрямок його творчості. Його картини, серії його полотен, були окремими фрагментами його негацій, плодом його руїницьких набігів на мистецтво.

Серії його картин становили собою серії його заперечень, повстань проти світла, барви, законів перспективи, садків, чорноземлі. Він шукав первісного, основ, реального на стадії його виникнення. Він не малював квітів, малював або садків коло хати. Він малював не квіти, а камінь, скелі, принесені льодовиком з Скандінавії на Україну, безплідність мореного ґрунту, на якому ніщо не росте, те, що випереджає ґрунт, пейзаж, який в своїй архаїчній первісності лишився незмінним від палеоліту.

Замість Гетевої формули «На початку було діло!» він пропонував свою: «На початку був камінь!» Він звів реальний світ до реальності, репрезентованої існуванням каменя.

Але на цьому він не спинився.

У своїй зневазі до мистецтва, створеного Ренесансом, він викреслює з нього те, що було в ньому найголовнішим:

Світло!

Мистецтво Ренесансу висунуло проблему світла. Линник натомість проблему пітьми. Для мистців Нового часу мало вагу показати, як світло виявляє форму предмету й змінює його кольор. Для Линника важило інше: показати, як поступово без світла речі гублять свій кольор і свою фарбу.

Так починається боротьба проти світла. Вона триває багато років. Линник малює серію картин за серією, і в кожній наступній дедалі все більше зникає світло. Світло затьмарюється, кам'яніє, стає нерухомим і присмеречним. На картинах Линника не можна відрізнити день від ночі, ранок од вечора, так ніби одвіку день не відокремився від ночі і світ од самих початків буття ще не знав зміни вечора й ранку.

Він не малює ні ранків, ні вечорів. На своїх картинах він малював невиразні коливання пітьми, згустки присмеркових сутінків. У тьмяній темряві фарби гублять свої відміни, форми не розчленовуються, існування стає безконтурним і невиразним. Над речами й явищами панує аморфна синява податків.

В Наддніпров'ї ще немає ґрунту, ланів, які можна було б орати. Немає чорноземлі. Є жовта глина, синій камінь, білий пісок. Синіє темний, суворий, цілинний ліс. Мовчки підносяться замшилі стовбури. Дичавіє життя в проваллях. Над віковичними багнами стигнуть примари сивих туманів.

Поворотами берегових круч ріка вривається в глибинні обшари лісів, розмикає їх вікову пітьму. Люди живуть на відрубних берегових горах. Щоб сіяти збіжжя, палять ліс. За чорними хмарами диму зникло сонце, якщо тільки воно з'являлось колись в цій країні глухих лісів. Довгими дрючками опалені вогнем люди перекочують по ляді палаючі купи хмизу. Синіє попелом галявина з обгорілими пнями і стовбурами дерев. Сіячі в полотнянках кидають в попільні насіння, просо й льон, заволочуючи насіяне зерно зрубаною ялинкою. Увагу Линника притягали початки держави, міста, ремесл, релігії. Я пригадую собі його картину «Місто рубають». Малою її собі в своїй уяві в усіх подробицях. Суворий закон синьої кольорової гама лишається сталим і в цій картині. У синяві присмерок, де не пізнати, чи вже розвиднілося, чи все ще панує ніч, на горбку узлісся мовчазні люди в льняному одязі й луб'яних постолах рубають сокирами стовбури дубів. Жадного вільного, незв'язаного руху. Жадної ясної фарби. В понурій тиші поневолені люди працюють за наказом людини, закутої в чорне залізо, що, спираючись на франкський меч, стоїть на віддалі. Гине ліс. Падає вікове дерево, грізний тріск його падіння рве тишу. За яром на відрубній горі люди споруджують місто. Місто — нова історична категорія — входить у життя народу, але воно не принесе людству радості й життя в ньому не стане ясним. Картини Линника справляли похмуру й важке враження. Якщо мета мистецтва визволяти, то мистецька творчість Линника не визволяла, а пригнічувала. Линник залишив після себе багато етюдів з своїх подорожей на Північ і Південь. Фйорди Скандинавії й царгородський Босфор становили собою два полюси, дві крайні точки його мандрів. На одній з своїх картин він відтворив цю північну нудьгу за Півднем, одвічну жіночу мрію Півночі про Царгород... Первісна безплідна морена. Суворе північне море. Плещуть холодні з білими гребінцями хвилі. На пустельному березі стоїть самотня дівчина в полотняній сорочці, вишитої червоними взорами. Вітер жене хмари, дме в обличчя дівчині, тріпоче подолом її убрання, розпліскує на каміннях біля її ніг білу піну хвиль. Жінка — слов'янська Ольга? варязька Сольвейг? — мріє про землі далекі за морями великими: про полудневе сапфірне море, про золото Царгороду, про незнану віру й величну пишність царства.

Розділ 21

До своєї творчої продукції Линник ставився з дбайливою вибагливістю. З великої кількості картин, які він малював, він відбирав для вистав лише дуже небагато. Це було стале правило, якого він завжди дотримувався:

— Виставляти менше, ніж малювати! — Хоч свої полотна він оцінював завжди дуже, а іноді навіть понад міру високо, але вже в перші дні після відкриття виставки майже на всіх виставлених його картинах в кутку біля рами білів стандартний аркушик: «Продано!» Проблемне мистецтво в цей час остаточно одвоювало для себе передові позиції. Линник своє мистецтво звів на ступінь теоретичної проблеми. Мистецька критика віддавала йому багато уваги. Про нього багато писали в журналах і часописах, видавали багатоілюстровані книжки. Це був успіх. Не зважаючи на всю суперечливість його творчості, — визнання. І все ж таки він завжди почував себе творчо незадоволеним. Він оддав ціле життя своє мистецтву, але мистецтво не могло його наситити.

Його не задовольняло мистецтво, призначене прикрашати стіни приватних квартир — заможних людей, професорів, журналістів, адвокатів, банкових і політичних діячів, які мали змогу витратити одну-дві тисячі, щоб придбати для себе «власного» Линника.

Це, замкнене а-соціальне мистецтво не задовольняло його. Він намагався переступити за рамки ізолюваного мистецтва, перебороти відносність цього мистецтва. Мистецтву суб'єктивістичному він прагнув протиставити мистецтво універсальне, відносному — безумовне, інтелігентському — всенародне.

Він зробив пробу перенести своє мистецтво з приватного мешкання, з кімнати на людський майдан. Картині, власності одного він протиставив архітектуру, здобуток всіх.

Од ескізів театральних декорацій, од малювання картин, призначених висіти над книжковими шафами в кабінетах освічених і заможних людей, він звернувся до будівництва й мозаїки.

Церква, побудована Линником року 1908, була дещо більше, ніж просто рафінована данина з його боку естетському захопленню візантизмом. Віктор Гюго помилявся, коли гадав, що «книга вбила собор», що просвітницький партикуляризм нового індивідуалістичного суспільства остаточно заперечив ідею універсального й абсолютного мистецтва, виплеканого Середньовіччям.

Як і завжди, Линником володів дух полеміки. Свою кам'яницю-церкву він будував з цілком виразною полемічною метою: протиставити її кам'яниці полтавського земства, яку спорудив Василь Кричевський. В питання українського мистецького стилю Степан Линник вносив дискусійний момент: барокко чи візантизм, XVII вік чи X-XI, козаччина чи Святослав, Ворскла («Ворскло річка невеличка») чи великий водний шлях з «варяг у греки», хуторянство чи магістраль світової історії, земство чи Софія, ліберальне поступовництво чи вибух і злам?.. Іноді варто буває переглянути Вазарі. Читаючи Вазарі, починаєш виразніше розуміти, що жадне мистецтво доби не виходить озброєне в шоломі і з списом в руці з голови Зевса, що жадне «сьогодні» ніколи не творить усю епоху в цілому. Сучасникові важко відокремити в своєму часі прямі шляхи від вічних, відрізнити шляхи, які ведуть в майбутнє, і шляхи, які не ведуть нікуди. Навіть тепер, коли вже наближається п'ятдесята річниця смерті Линника, нам було б важко ствердити, що в хаосі незавершеної творчості Линника було прогнозом майбутнього, а що лише шлаком, який тільки засмічував бронзу, призначену для того, щоб з неї відлити монументи вічності!..

Розділ 22

...Алеж і пече!..

Мені стає нестерпно гаряче сидіти на кам'яній лаві. Білим полум'ям палають розпечені гранітні плити. Надто тьмяно пахнуть квіти, надто солодкий аромат молодого листя кушів і дерев. Усе довкола мліє!.. Парить!.. Чи не збирається на дощ?..

Я підводжусь з місця. Я оглядаю край неба. І ген-ген на заході, далеко над горою я бачу темносиню хмару, що насувається від степу з-за балки. Важкий шматок оксамиту підвішено на задньому пляні.

Грозова хмара рухається повільно в цілковитій тиші. Але пройде мить, зірветься раптовий вітер і понесе з собою квіти, листя, береговий пісок і куряву з степу.

Мабуть, уже час іти й на нараду, яка, слід думати, вже почалась.

Я дивлюсь на годинника й похитую головою! Однак! Несподівано для себе я просидів тут над кручею усі можливі й неможливі терміни. Поза всяким сумнівом, я прогаяв доповідь Арсена Петровича, що нею повинні були початись роботи Народи. Що робити? Так є, тепер уже нічого не зміниш.

Я збираю з лави все, що порозкладав на ній, і йду. На східцях перед входом до церкви сидять, склавши на колінах свої сухі руки, чорні, в чорних хустинах, старі, забуті смертю бабусі.

Нерухомими тінями вони застигли на каменях східців, мовчазні істоти, що своєю присутністю нагадують людям про потребу молитовної таємниці милостині.

Я дивлюсь на них, на темні в глибоких зморшках обличчя, на вицвілі очі, кістляві руки, що тремтять, простягаючись до мене, — жест, що його ритуальний образ має свій усталений символічний сенс. Жалогідні жебрачки? Старчихи? Прохачки, зганьблені злиднями й одчаєм?.. Наш позитивістичний час зневажив жебрацтво. Він знецінив ідеал злидарства. Бути злидарем — бути нічим. Але ці старі жінки, що звертаються до мене з простягненими руками, нагадуючи про потребу бути милостивим, належать іншій добі. Вони репрезентують добу, яка бачила в власності зло і розглядала жебрацтво як жертвний подвиг і високе покликання.

Речитативом жінки повторюють ритуальну формулу:

— Будьте милостиві, дайте копійочку!

Я спиняюсь, дивлюсь на ті чорні людські постаті, немов я їх побачив вперше, і мене пронизує думка. Як я цього не розумів раніше?.. Алеж справді: справа зовсім не в «копійці», справа в тому, що ось є певна категорія колоцерковних людей, цех, орден, і вони тобі кажуть: «Будь милостивий!»

Щоб підтримати поліцейний лад в місті, ми ставимо на розі кожної вулиці міцну, дуже уніформовану людину, поліциста, озброєного пістолем й гумовою палкою. Середньовіччя з тією ж метою ставило на розі якнайслабшу людину, каліку, старця, і поліцейний обов'язок її був нагадати кожному, що проходив повз неї, про потребу моральної досконалости.

Поліциста вчать убивати; старця вчили молитись, співати, грати на музичних інструментах.

Влада дбала про те, щоб забезпечити в країні якнайбільшу кількість жебраків, бо це був єдиний спосіб, знаний тоді, для підтримки ладу на вулицях і ярмаркових майданах.

Нас дивує можливість подібного погляду на жебрацтво: що більше жебраків на вулицях, то морально досконаліша країна! Але чому нас не дивує протилежний погляд, що ставить добробут країни в залежність од кількості побудованих літаків, перевезених залізницею вантажів і видобутої нафти? Так, наш час вище над усе підносить цифри тонн виплавленого чавуну, випущених моторів і продукованих кіловатів електроенергії!

Мене, розважливого мандрівника, що з блукань в ідеологіях і тисячоліттях зробив собі професію, один мій добрий знайомий не без відтінку уїдливої іронії, назвав «бродягою».

— Ви *vagabond*, волоцюга! — сказав він мені, довідавшись, що я од вивчення

давньовірменської архітектури й романської звернувся до вивчення козацького барокка XVII століття.

Мушу визнати: він мав рацію! Мене завжди спокушав розумовий вагабондизм, завжди приваблювало ідеологічне бродяжництво. Можливо, що це а якоюсь мірою сталося не без впливу на мене Линника, але я ніколи не міг утриматися від принад світоглядних мандрівок. Був час, коли люди прагнули відкривати нові країни. Вони мандрували в просторах морей — Магеллан, Васко де Гама, Колумб. Географія була тоді основоположною доктриною, юнга — предметом мрій для кожного підлітка, карта морів — улюбленою й єдиною книгою для читання, біблією моряка.

В відміну від того, замість незнаних земель, ми шукаємо незнаних істин. Я відчуваю якусь дивну ненасичувану жадою, поринаючи в відмінність істин. Мене завжди бентежили несподіванки логічного розвитку думок, думки в їх крайніх, остаточних висновках. Я цинив думки доктрин, які примушували людство переходити від одної протилежності до другої. Я стою, оточений з усіх боків старцями. Мене вабить символіка обряду зречення власности, усталеного традицією. Я виймаю з кишені гаманця й починаю роздавати гроші. На тремтячі долоні бабусь я кладу по черзі дрібні монетки. Старі жінки питають мене про моє ім'я. Я називаю себе:

— Ростислав!

Сходячи вгору, я чую за спиною слова молитов, старече шепотіння, подібне на осінній шерех сухого листя.

Але наверху, перед тим, як відкрити двері і переступити через поріг, я затримуюсь, щоб ще раз поглянути на грозову хмару, яка суне з заходу, на ряди одноповерхових будинків, на зело дерев, на чорні трикутники хустин, чітко вирізьблені на білому камені церковних сходів. Свистить десь птах, цвірінькають горобці, гуде під горою трамвай.

Ніхто не міг би закинути мені, що я поспішав на збори, що я бодай найменше хотів занедбати свій вільний час задля того, щоб взяти участь в нудному церемоніалі офіційної наради з приводу справи, рішення якої заздалегідь, слід гадати, визначено.

Розділ 23

В той момент, коли я, нарешті, збираюсь переступити через поріг і ввійти до притвору, я стикаюсь з жінкою, яка виходить звідти. Я спішу поступитися в бік, щоб дати їй змогу пройти вперед, але з здивованням пізнаю в ній мою добру приятельку, яку перед кількома днями я залишив в Харкові. Цілковита несподіванка! Я страшенно здивований. Я не мав і найменшого уявлення, що вона також збирається приїхати сюди.

Я в захопленні од цієї зустрічі. Я не можу утриматися од радісного вигуку. Я простягаю їй руки, закидаю її безліччю фраз, десятком запитань, тисяччю слів.

— Валентино Михайлівно!.. Ви?.. Яким чудом? Як ви тут опинилися? Коли приїхали? Що поробляєте? Така приємна несподіванка! Ви не уявляєте собі, який я щасливий, що я вас бачу. Я

пропадаю тут з нудьги. Ви мене рятуйте від самого себе. Куди ви збираєтесь тепер іти? Дозвольте мені йти з вами?

Я висипав цілий козубень запитань, витрусив перед нею кіш ентузіастичних вигуків. Я хотів довідатись од неї про все відразу. Я тріюмфував. Я почував себе переможцем. Тепер нарешті я міг знайти, на що витратити свій час.

Я простягаю їй руку, щоб відчутти знайомий м'який потиск вузької руки, після якого ще довго тепліє й тане в мене на долоні запах фіялок, улюблених її парфумів, але в цей момент густа фарба заливає мені обличчя. Я ніяковію. Я почував себе надзвичайно розгубленим.

Ближче придивившись, я впевняюсь, що ця жінка, з якою я тут зустрівся, не має нічого спільного з моєю харківською приятелькою.

Вона робить крок назад і в відповідь каже:

— Ви помилилися, громадянине! Я вас не знаю!

На її обличчі пробігає тінь незадоволення. Вона жде, щоб я поступився і дав їй пройти. Та я остовпів і безглуздо тупцюю на місці.

Ідіоте!.. Примари першого хибного враження розвіялися. Передо мною стоїть стороння, зовсім незнана мені жінка, майже зовсім не схожа на Валентину Михайлівну! Я лаю себе. Цей мій палкий ентузіазм, вибух захоплення, тисяча привітань, звернених до нікого. Сьогодні я весь час плутаю, плутаюся і помиляюся.

Ще в цілковитому замішанні я спішу перепросити:

— Пробачте! Дуже вас прошу, пробачте! Мені дуже прикро!

Вона сходить вниз. Бабусі одна по одній низько вклоняються їй, поясним поклоном, як черниці, і простягають до неї свої руки.

Я стою розгублений і дивлюсь зверху вниз. Звідкіля мені здалось, що я її знаю? Тому, що вона скидається на мою знайому? Але це виключено, вони зовсім різні: зріст, причіска, статура.

Тепер, коли я придивляюсь уважніше, я захоплюю це з особливою чіткістю.

Жінка йде доріжкою між темних кущів туї, проходить крізь ворота, тоді озирається, може, за звичкою, як завжди йдучи з церкви, а може, поглянути, чи я ще стою, помічає, що я дивлюсь на неї, злегка червоніє і, прискоривши кроки, переходить через майдан і оце йде в сутінках будинків вуличкою вгору.

Розділ 24

Похмура мовчуша хмара знялась вгору, зтягнувши собою весь обрій. Заметушилось птаство. Черкаючи крилами, низько проносяться над землею стривожені ластівки. Старчихи почали збиратися геть. Довго хрестяться, багато разів вклоняються на церкву й непомітно тінями зникають не знати де.

Я міркую собі з приводу того, що трапилося: я помилився, але кожна помилка має свій сенс!

Помилка прийшла десь з глибин підсвідомого, але в чомусь же є логіка іраціонального?

Я продовжую стежити зором за жінкою, що відходить, і намагаюсь збагнути коріння ілюзії, жертвою якої я щойно став.

Властиво, мені треба не стояти тут, а йти на збори, бо я й без того вже надто загаявся. Я навіть починаю сердитися на себе. Це ж безглуздо: думати про нікчемні дурниці, тоді як я повинен бути на зборах. Але що я можу зробити з собою? Вагаючись між обов'язком бути на зборах і можливістю уникнути цього, я кінець-кінцем віддаю перевагу останній. Я ніколи не квапився робити те, що я мусів був робити. Навіщо?.. Я завжди понад усе цинив примхливу химерність бажання, що раптом прокидалось в мені. Ніколи й ні в чому не треба зраджувати себе, вище над усе слід ставити власну примху. Хіба ж не так?..

Я мушу признатись самому собі: з мене людина побіжного настрою. Замість нудьгувати, сидячи на зборах, далеко приємніше віддатись плину думок про те, що жадної ваги не має, думати ні про що, про те, чому ця незнайома жінка, яку я зустрів оце тут на порозі церковного притвору, здалась мені за першим же враженням од неї такою несподівано знаною?

Я роблю всі найможливіші припущення. Можливо, я зустрів її колись у знайомих на вечірці: ми сиділи з нею поруч за столом, я підкладав їй на тарілку кав'яр, наливав їй вина до келиха, бавив дотепами, танцював з нею ту-степ під патефон, а після того провів її додому і в темряві

східців перед тим, як розійшлись, поцілував її. Зустріч і поцілунок, які прийшли ненароком, і ніколи не повторилися вдруге.

Можливо, що все це сталося зовсім інакше. Ми разом відпочивали влітку в санаторії де-небудь на півдні, в Криму або на Кавказі, і вона промайнула передо мною сусідкою по столу, пляжу, в черзі до ванн. По дорозі з пляжу або чекаючи на ванну, я розважав її оповіданнями про різноманітні пригоди, й вона безтурботно сміялась. Короткий флірт протягом кількох днів або пари тижнів, і після того я цілком забув про неї, поки сьогодні згадка про неї не прокинулася в нетрях моєї пам'яті, змиваючи намул пізніших вражень.

Чи, може, й не те зовсім, а в попелі забутих переживань спалахнула в середині мене іскра сантиментальної згадки про яку-небудь з давніх моїх студенток в Інституті, про букет бузка, покладений перед лекцією на катедру, про ретельно приготовану доповідь, записочку з признанням, квапливо передану мені в вестибюлі?

Чи, може, це було принагідне знайомство десь в фое театру або кіна, на концерті, й її обличчя назавжди несвідомо для мене відклалося в глибинах моєї істоти, щоб сьогодні прокинутися з небуття з новою силою й спочатку викликати, за асоціацією, ілюзорну думку про мою приятельку з тим, щоб потім знов розтанути й обернутись в незнане ніщо.

Я страждаю од своїх зусиль, нетерпляче риючись в хаосі пережитого й, можливо, скеровуючи себе в зовсім хибний бік, тоді як справа, може, не йде про жаден реальний факт, про жаден життєвий епізод, а про зовсім інше, про якісь ускладнені комплекси, про контекст розірваних і різноплщинних уривків, що зрослись, поставши з цілком відмінних, зовсім не тотожних між собою сфер.

Я продовжую свої блукання в темних лабіринтах пам'яті, даремно сподіваючись натрапити на кінчик Аріядної нитки, яка б мене вивела з цих проваль. Я роблю припущення, що коріннів ілюзії треба шукати в ділянці мого професіонального досвіду. Річ іде про який-небудь мистецький портрет, про картину якого-небудь видатного майстра. Я перебираю в своїй уяві тисячі картин, я довільно блукаю з залі до залі в петербурзькому Ермітажі, мюнхенській Пінакотетці, паризькому Люврі. Перегортаю численні альбоми, ілюстрації, колекцію малюнків, що я їх демонструю на своїх лекціях. Але даремно!

Даремно в найглухіших і найвіддаленіших закутках своєї ерудитної пам'яті я шукаю можливості натрапити бодай на найменшу аналогію.

Ті, що з'являються, я їх закреслюю одну по одній.

Я стомився од імен, дат, шкіл, картин. Я дійшов до знемоги від калейдоскопічної зміни жіночих облич і постатей. У мене добра, якщо не сказати професійно виплекана пам'ять, і я цілком певно можу сказати:

— Ні, я досі ніколи не зустрічав її в своєму житті, але малярство так само не дає мені підстав сказати, що пам'ять про який-небудь мистецький образ сполучилась з враженням од неї.

Я нарікаю на себе: навіщо все це мені? Хіба мені не все одне, звідкіля здалось мені, що я її знаю? Але я не хочу капітулювати.

Почуття газарду опановує мене. Так або інакше я досягну свого: я знатиму.

Перестрибуючи через сходинки, збігаю вниз. Швидкими кроками я йду тим же шляхом, що ним простувала перед цим і вона. Вона пройшла не так багато, щоб я її не встиг наздогнати.

Ствердімо так: я її ніколи не бачив в своєму житті, вона мені не нагадує жаден жіночий портрет в мистецтві і, однак, у мене є певність, що я чомусь її знаю. На жаль, я не шизофренік і не поет, я надто твереза людина. У мене ніколи не болить голова. Я не знаю, що таке нежить. Хворівши на тиф або інфлюенцу, я ніколи не маячив. Сп'янівши, я не втрачаю притомности. Залізним ломом я мушу пробивати шар криги, що відокремлює підсвідоме од свідомости. Я звик сприймати підсвідоме, не гасячи світла, не в присмерках, а при повному соняшному сяйві, в чітких контурах логічних і раціональних категорій.

Я мушу побачити цю жінку ще раз. Я доходжу до вулиці, яка йде під горою. Я помітив: жінка звернула праворуч! Повне так: на відстані я бачу її. Я йду за нею. Я починаю навздоганяти її. Ось вона переходить з цього боку на другий бік вулиці. Вона переступає через рейки трамвайної колії, прокладеної під горою. Тепер вона йде алейкою з молодою посадкою кленів уздовж схилу гори.

Мені чітко видно її струнку постать на тлі гори, порослої сірозеленим бур'яном, її червоні на високих закаблуках черевики, ясні панчохи, вузьку парусинову спідницю, білу кофточку з мережаними рукавами і ясножовте важке волосся, зібране на потилиці в високу зачіску.

В ній усе надзвичайно просте! Можливо, що ця вишукана, мистецька простота є найголовніше в тому враженні, яке лишається від неї.

Я хотів
бачити
, можливо, треба було
чути
. Чути, але що?.. Можливо, я досі йшов хибною стежкою. Треба було шукати не зорового, а слухового образу, не малярського, а музичного. Межі, де перший перетворюється в другий.

Я дивлюсь на жінку, на срібну наготу опуклого схилу гори, що почорнілим металом старої сасанідської чаші постає передо мною, й на спрагнелих устах своїх я відчуваю гіркий присмак, як од степового, пилом притрушеного полину. Хто скаже, звідкіля й чому прийшла до мене ця туга і огорнула серце й стиснула груди, туга, що не має ймення, з'являється непрохана, затьмарює й гасить радість світла?

Над далеким гребенем високої гори, над дахами будинків і верхівками дерев, що зеленою смугою простяглися вгорі, повзла, закриваючи небо, темна грозова хмара. Раптом згори зірвався передгрозовий вихор і понісся низом, зриваючи з дерев листя, здіймаючи куряву на сірій бруківці вулиці й жовтий на алейці пісок. Жінка, схиливши голову, покvapливо прискорила кроки. Та я знаю: вітер пронесе над містом хмару, розвіє дощ. Грози не буде!..

Розділ 25

І тут виникла музика!

Такт за тактом народжувалась мелодія. Вона народжувалась з передгрозової тривоги, з вихору, що знявся в далеких просторах степу, пронісшись над зеленими полями пшениці. Усе чітче й чітче, усе повніше й насиченіше бринять згуки. Лине музична ріка світу. Я поринаю в неї, я розчиняюсь в ній. Ще мить, ще трохи й я згадаю мелодію, вхоплю згуки, пізнаю їх, пізнаю ту музичну фразу, що з порізаних звуків і окремих тактів виростає в мені й довкола мене поки що в невиразних і неокреслених уривках.

Я дивлюсь на золоте сяйво волосся цієї жінки, на червоні закаблуки її черевик, на струнку стурбовану постать, і з середини мене, з глибини пам'яті, з почуття полинної терпкості, з туги, що народилася, не знати звідкіля прийшовши до мене, в останньому напруженні волі, виринають кілька тактів, дуже прозорих і простих.

Вони прозвучали, відсуваючи вбік сумнівну тривогу невиразних згадок, подібних на плями. Я знуздав хистку непевність, що досі бентежила мене. Я пізнав їх. Це вони. Це такти, що складаються в певну, чітку й виразну музичну фразу.

І тоді, коли з порізаних окремих тактів склалася музична фраза, в мене вже не було жадного сумніву: саме тут в оцей музичній фразі — коріння моїх сьогоднішніх шукань, моїх досі до кінця не освідомлених вражень.

Я повторюю раз і ще раз музичну фразу. Тепер я знаю, звідкіля вона:

— Це лейтмотив з Другої симфонії Шиманівського!

Так, це з неї! Це лейтмотив Другої, «екстатичної» симфонії Шиманівського, насиченої полум'ям пристрасти, що принесла молодому автору визнання й світову славу, висунула композитора відразу в передовий шерг найвидатніших майстрів.

— Та-ра, ра-ра, ра-ра!

Я повторюю одну за одною варіації лейтмотиву, основною темою якого є ота дуже проста й прозора фраза, що постала в мені, коли я, дивлячись на цю жінку, намагався з'ясувати собі, чому, при першому враженні од неї, мені здалося, що я її знаю.

Лейтмотив каже про палке й безпосереднє почуття кохання, зведене на ступінь екстазу, здібне спалити, потрясти, захопити й не наситити.

Музичне почуття прокидається разом з зоровим, сполучується з ним, переплітається, перекриває його, опановує ним. Це мелодія, яку я бачу. Це зоровий образ, який я чую. Це кохання, що розкривається одночасно в слуховому й зоровому сприйнятті.

Там на відстані передо мною йде жінка, яку я чую. Так, це вона. Це її хода, її струнка постава, золото її білявого волосся, темна синява її очей — сині волошки в пшениці!, швидкі поквалливі кроки. І голос її, яким вона мені тоді відказала на паперті:

— Ви помилилися, громадянине! Я вас не знаю.

Такий дзвінкий, гнучкий і глибокий голос.

Я не вагаюсь тепер. Тепер я цілком певен, і ніщо не може захитати моєї певности. Ця мелодія — це вона. Це вона, ця жінка, яку я тут так несподівано зустрів, кохання до якої визначило злучення цієї музичної теми. Нею, цією жінкою, лише нею й ніким іншим згучить кожна варіяція ляйтмотиву.

Я в захопленні від цього відкриття. Мені хочеться бити в барабани, сурмити в сурми, стрибати, бігти. Я повинен з кимсь поділитися своїм відкриттям, комусь розповісти про все, що трапилось.

— Але чому насамперед не їй?

З мене людина не лише мінливих настроїв, але й таких же раптових вчинків. Вирішено — зроблено. Я навздоганяю її. І оце йду поруч неї. Я бачу зблизу важке волосся, зачесане вгору, високі скроні прямого чола, легку рожевість смуглявих щік, вузький, чітко окреслений ніс, темносиню барву її очей.

У мене немає жадних сумнівів. Я уявляю собі: він, високий і широкоплечий, ще властиво юнак, так само, як оце я, йшов колись поруч неї, нога в ногу й дивився, пожадливи, нетерплячий, збуджений, в темну блакить її очей. І в нього тоді виникли ці прозорі й прості такти, що кажуть про жайворонків в небі, про темносині волошки між колоссям достиглої пшениці, про хмару, що здіймається на небосхилі і про передгрозовий вихор, який неминуче зірветься й пронесеться над полями, степом, ним і нею.

Трохи перед нею, випередивши її на півкрока, схиляючись над нею, я кажу:

— Пробачте! Я дуже прошу мені пробачити. Я розумію: з мого боку це зовсім некоректно, майже дико. Я поведжусь, як правдивий нахаба, підходжу до вас на вулиці й звертаюсь до вас. Я для вас цілком незнайома особа, але я хотів би, щоб ви не прийняли це за зле. Мені хочеться запитати вас. Лише одне запитання. Просто я хочу перевірити самого себе. Усе це прийшло так само несподівано для мене, як і для вас. Отже, скажіть, будь ласка, чи вам знайома друга, так звана «екстатична» симфонія композитора Шиманівського?

Я бачу, як спочатку здивовання, потім тривога, нарешті, гнів запалюють сине полум'я в її очах.

Вона позирає на мене, вагаючись в остаточному присуді: нахаба? ідіот? божевільний?

Вона явно стурбована й не ховає цього. Я помічаю автоматичний жест, коли вона міцно притискує до себе торбинку. Не зайва пересторога в цьому пустельному місці!.. Вона озиряється довкола, щоб когось покликати. Але на порожній алейці попід схилом гори немає нікого, окрім нас двох. Вона не знає, чи не слід було б їй, нічого не відповівши мені, шукати порятунку, відразу перейшовши на другий бік вулиці?

Вона підвищує голос і з обуренням каже:

— Що, власне, від мене ви хочете?.. Чого вам, нарешті, треба?.. Ви вже вдруге звертаєтесь до мене. Прошу лишити мене в спокої.

Мені хотілося б пом'якшити її гнів, і я відповідаю досить наївно:

— Нічого, слово чести, нічого! Лише одне слово: так абож ні! Оце й усе!

Я намагаюсь пояснити:

— Коли ви переходили через трамвайну колію, я дивився на вас, і мені на згадку прийшов ляйтмотив з симфонії Шиманівського.

Я відчуваю, що те, що я кажу, звучить ще безглуздіше, ніж все попереднє. Але вона легко червоніє, її охоплює вагання. Вона не зовсім певна того, як їй слід поставитися до всієї ситуації. І в цей вирішальний момент я несподівано для себе згадую присвятний напис, видрукований на клявірі симфонії, і я називаю ім'я:

— Ларисо Павлівно!..

Хмара затягла з заходу й півночі небо, над околицями міста звисла тінь, і в сутінках хмари спалахують одна по одній глухі беззгучні блискавки, але з полудня й сходу ще сяє сонце. Листя кленів дрібно тріпочуть в поривах вітру. Вихор, зірвавшись, несе собою степову куряву,

прибережний пісок, листя й квіти акацій і цілі хвилі пахощів. Він рве на жінці одяг, висмикує у неї з-під гребеня пасма волосся, і, якщо вона щось і каже до мене, то я не чую нічого.

Вона стає спиною до вітру, згинає голову й, притримуючи рукою волосся, кричить до мене: — З вашого боку це зовсім недотепно, знаючи, хто я, підходити до мене й замість того, щоб назвати себе, так по-школярськи дражнити мене!

Я палко заперечую:

— Запевняю вас, що я ніколи не дозволив би собі такої пласкої гри. Я зовсім не знаю, хто ви.

Вихор пронісся, вона зводить голову, в її очах цілковита розгубленість. Вона не розуміє нічого.

Нерішуче вона хоче спростовувати:

— Алеж...

Тоді вона стискує брови.

— Так що, зрештою, вам треба од мене?

— Мені хотілося б довідатися...

— Про що?

— Я казав: чи ви та жінка, якій присвячено Другу симфонію Шиманівського?..

Вона спалахує:

— Ви репортер?.. Вам хтось щонебудь казав?

— Найменше! Ні перше, ні друге! Я уже згадував: усе це прийшло до мене так само несподівано й зрозуміло, як і для вас.

Вона замислюється й висловлює здогад:

— Певно, ви особисто знайомі з композитором?

Вона називає його на ім'я та по батькові:

— Він казав вам про мене? Ви од нього?

— О, ні! Я знаю його речі, високо ціную його творчий геній, з мене один з найщиріших прихильників його обдаровання, але я досі не мав нагоди й приємности зазнайомитись з ним особисто.

Вітер хилить верхівки дерев, обсіпає панчохи піском, рве волосся на голові. Вона стає боком до вітру й згинає голову. Тепер вона дивиться на мене знизу й скоса.

— Звідкіля ви знаєте мене?

— Нізвідкіля! Я ж казав вам: я вас не знаю!

Вона по-дитячому безпомічно розводить руками:

— Як же це так?

Вона почуває себе розгубленою і тоді з щирою безпосередністю питає:

— Ви не тутешній?

— Ні, не тутешній. Я щойно вчора приїхав з Харкова!

Навряд чи їй самій ясно, чому вона звернулася до мене з цим запитанням, але, поза сумнівом, їй починає подобатись химерність нашої розмови. Поволі вона втягається в гру.

Ми дійшли до перехрестя, де алеюку з кленами, що йде вздовж схилу гори, пересікає вулиця, що сходить згори, прокладена між двома порожніми, порослими бур'яном пустошами.

Я прохаю дозволу, якщо вона не заперечуватиме, пройти з нею далі.

— Прошу, тут недалеко!

І вона показує рукою на групу кам'яниць, розташованих на горі.

Ми повертаємо ліворуч вгору, і я прикриваю її своєю поставою од поривів вітру.

Я користаюсь з нагоди внести ясність в те, що сталося. Мені далеко не все зрозуміле в ході подій. Певне, намагаючись пояснити, я плутатимусь і заплутаюсь, і неясне не стане від того ясніше, але кажу те, що кажу. Не без докторальности я починаю аналізувати подробиці.

— Дозвольте, — кажу я, звертаючись до неї, — якщо це не здається вам обридливим або ж нудним, почати з того моменту, коли ми з вами так несподівано для нас обох зустрілися на порозі притвору в «Варязькій церкві». Ви виходили, я хотів увійти. Тоді в мене з'явилося раптове враження, немов би я вас добре знаю!

Я зідхаю.

— Знаю, — ось слово, яке ми так часто повторюємо і яке однак має багатобарвний і дуже часто суперечливий зміст. — Я знав вас і одночасно не знав. Справа йшла про те, як я вас знаю.

Свідомість підказує нам не завжди прямі й правдиві тлумачення наших вражень того, що ми сприйняли. Ми з вами зіткнулися ненароком, перше враження од вас сказало мені, що я вас знаю, але свідомість підказала першу-ліпшу відповідь, відповідь довільну й поверхову: «Ти,

мовляв, знаєш її тому, що це твоя добра приятелька!» Це була помилка. Цілком хибна відповідь з боку свідомости. Мені довелося зняковіти й просити в вас пробачення. Найгарніша медуза, яку море викидає на берег, обертається в купу огидних драглів.

Я поглядаю на мою супутницю. Вона слухає. Я кажу далі.

— Отже, було дві речі: враження знаности, яке прийшло не знати звідки, і хибне його тлумачення. Ви дозволите далі?

Вона не заперечує:

— Але дуже прошу!

— Звичайно ми проходимо цілком байдуже повз подібні випадки, які трапляються в нашому житті. Ми не зауважуємо їх. Ми зневажаємо їх як дрібниці, хоч часто саме вони бувають варті якнайпильнішої уваги. Щоправда, іноді ми ризикуємо бути при цьому безтактними або ж навіть настирливими.

Я посміхаюсь до неї. Вона відповідає на посмішку посмішкою. Те, що я іронізую над тим, про що я розповідаю, приносить мені з її боку пробачення.

— Ви пішли, — кажу я далі, — я лишився. Я прикладав всіляких зусиль, щоб знайти пояснення для цього враження знаности. Безперечно, це враження знаности було аж надто аморфне, щоб можна було дати собі раду. Воно було дуже невизане й побіжне. Відблиск сонця від люстра на стіні — спробуй його спіймати й втримати!.. Я ганявся за ілюзією, я напружував свою думку. Я вимагав од своєї пам'яті чіткої відповіді. Я поводився з собою, як найсуворіший слідчий. Я був упертий. І все таки всі мої зусилля були даремні. Я був на хибному шляху.

— Я виходив з припущення, що враження було зорове, і я не досягнув нічого. Чи не слід було припустити, що це було враження знаности не зорової, а іншої, скажімо, слухової, музичної? Я вирішив вдатися в своїх розшуках в цей бік. Змучений, я пішов за вами. Я нарікав на себе. Я скаржився. Я був сповнений безнадії. І в той момент, коли ви переходили через колію, коли ваша постать викреслилася на фоні гори і моє враження од вас стало особливо чітким і суцільним, в середині мене зазвучали ті прозорі, прості й ясні такти музичної мелодії, що складають основу лямбмотиву в симфонії Шиманівського.

— Ви, — звертаюсь я до неї, — не захочете сказати, що це був цілковитий випадок, або ж що я помилився?.. Гадаю, що це було так: з зорового враження родилося музичне. Я дивився на вас, і в міру того, як я дивився на вас, в мені все владніше й все могутніше звучали звуки симфонії, рождалися такти музичної фрази. Я не мав сумніву: це були ви!

Вона не знає, як їй поставитися до мене й до мого оповідання. Хто я: шарлатан або фантаст? Як їй думати, чи правда те, що я їй розповів, чи може, все це я лише зненацька, принагідно вигадав?.. Вона спитується чинити опір:

— Ви, — каже вона, — або знущаетесь з мене, або жартуєте!

Вона вимагає від мене чесности.

Я запевняю її, що все було саме так, як я їй розповів, що в свою розповідь я не привніс і найменшої витівки, нічого вигаданого, жадного жарту.

— Чому ви заперечуєте, — кажу я до неї, — що творчий акт може повторитися двічі? Що за зоровим враженням од вас в музичній темі композитора я міг пізнати вас, як композитор колись в вас пізнав свою музичну тему?..

Вона спалахує:

— Але це неможливо!

— Але це є факт! Чому, — не без гіркого докору кажу я їй, — чому волієте твердити, що Зелена папуга є звичайний птах, і не хочете, разом з Карлом Гоцці, повірити в кам'яні статуї, які розмовляють, і в те, що лише Зелена папуга може зробити людство щасливим?

Я схилиюсь і цілую її плекану, з вузькими овалами нігтів руку. Я дивлюся на неї. У неї важке, зібране в високу зачіску, біле з жовтавим відтінком волосся, тонкий ріт, чітко окреслений ніс, легким рум'янцем ніжно забарвлене обличчя.

Ми стоїмо на горі. Перед нами одкривається широкий кругобрій, далекий срібний степ, потемнілий од навислої над ним тяжкої хмари, і Дніпро, до якого наближається, закриваючи сонце, хмара. Вітер хилить тополі.

Молода жінка поглядає на хмари, на мене, на вітер і знов на хмари, на мене, на вітер. Вона не певна. Вона каже:

— Здасться, буде гроза.

Я кажу:

— Вітер розвіє хмару!

Вона вагається.

Тоді з довірою й щиросердо каже:

— Зайдімо! В нас немає нікого! Чоловік на лекціях. Ви ж перечекате бурю!

Ми переходимо на другий бік вулиці. Галаслива юрба дітей гуляє під кам'яницею на пішоходах. Двоє малят вириваються з юрби, з вищанням кидаються до жінки, притулюються до її ніг, охоплюють рученятами її спідницю, в захопленні вітають її.

Питаю:

— Це ваші?

Вона безжурно:

— О, ні!

Ми входимо в широкий, білий, пустельний вестибюль. Розлогими мармуровими сходишками підіймаємося на другий поверх. Тиша, порожнеча, високі білі двері. В вікні дзижчить і б'ється муха. На дверях мідна табличка з написом «професор». Твердий знак наприкінці слова з'ясовує мені, що її чоловік повинен бути років на 10–15 старший за неї.

Просторий передпокій нагадує залю. Відкриті двері одкривають вид на амфіладу великих ясных високостельних кімнат.

Я перехоплюю її погляд і кажу:

— Я без капелюха!

Вона запрошує:

— Тоді прошу, проходите.

Розділ 26

Я ввійшов до кімнати. Старовинний «панський» ясных золотавих кольорів килим з витканими на ньому рожевими трояндами простягся в усю широчінь стіни.

Молода господиня, зауваживши, що я підійшов до килима й розглядаю з зворотного боку нитки основи, не без гонору каже мені:

— Це датований килим! Він з року 1728, з килимової майстерні Данила Апостола.

Та килими й найменше не мій фах. Досі я ще ніколи нічого не писав про цю ділянку українського барокового мистецтва.

Я обмежуюсь зауваженням:

— Кюв'є за однією кісткою відтворив вигляд допотопної тварини, чи не можна було б за розмірами цього килима відтворити розміри панських будинків з кінця 17, початку 18 століття? Задовольнивши свій загальний, аматорський інтерес до цієї коштовної речі, я повертаюсь на закаблуках і оглядаю кімнату. Ясний, лискучий паркет. На кришці чорного піяніна, що стоїть коло бічної стіни, нудьгує традиційний бюст замисленого Бетговена. Посередині кімнати стіл. В зеленому склі високого келеху на чотирикутному просторі білої скатертини червоною плямою полум'яніють пелюстки тюльпану.

Господиня просить пробачення. Вона залишить мене на хвилинку самого, щоб підібрати розтріпане вітром волосся. Чи я дозволю?

— О, розуміється, прошу!

Я залишаюсь на самоті в цій великій кімнаті з одчиненими вікнами на схід: за купами дерев крицева смуга далекої ріки й синява неба.

Користуюсь з нагоди, щоб оглянути фота, які висять на стіні над широкою турецькою тахтою по той бік столу. Заклавши руки на спину, передивляюсь світлини. І тоді відразу кажу:

— Еге ж! Ні, я не помилився аж ніяк!

Скидаю окуляри й починаю розглядати зблизу. Я відразу пізнаю молоде обличчя, великий чуб, що звис над прямокутником чола, по-юнацькому ще пухлі уста, і тверде, уперте, що виступає, як у Вагнера, підборіддя, — так добре знайоме з часописів, концертів і афіш обличчя молодого композитора. А ось вони вдвох: він і вона. Берег моря; чорні ланцети кипарисів, скелі, що стали умовним стандартом південної екзотики... Я дивлюсь на просяяну радість її обличчя на маленькій світліні, де вона в білій парусиновій сукні стоїть над морем, — таку безмежну радість, що в мені прокидається заздрість, чому я лишився непричетний до всієї цієї надмірної повноти життя...

Низка її фот. Колекція ракурсів. Гра світлотіней. Відтінки сірих і брунатнорудавих кольорів. Експериментальні вправи майстрів фотомистецтва, шедеври вигадки, і реалістичні спроби заперечити сугубо реалістичні способи.

Портрет обважнілого чоловіка з бородою й професорським виглядом, — певне, фото її чоловіка. Ще численні фота незнаних мені людей. Око байдуже пробігає по цих світлинах, що нічого не хочуть мені сказати.

Я сідаю на канапу. Крізь одчинені двері до сусідньої кімнати, далеко більшої за цю, де я сиджу, мені видно блакитносірий шовк меблів в стилі «Люї XIV» і чорну масивну брилу роаялю, що громіздким трикутником заповнює ледве чи не половину просторої залі.

Ритуальна урочиста тиша великокімнатного мешкання. Здалека з вулиці чути дитячі голоси.

Спокій. Я маю нагоду зважити. Ці два дорогі інструменти, ці купи нот, що лежать на табуретках, ці великі декоративні фота, яким немає місця в звичайному професорському мешканні, знайомство з композитором, усе це свідчить про причетність — ту або іншу, зрештою, більш-менш близьку — цієї моєї нової знайомої до музичного світу.

Чи не міг би я зробити ще якісь дальші висновки?.. Міркуймо далі! Її звуть, відповідно до присвятного напису на клявірі, Ларисою Павлівною. Що може сказати мені це ім'я? Чи говорить воно про щось, чи не говорить ні про що? Оперова актриса? Є досить znana камерна співачка саме з ім'ям: Лариса Сольська. Її концерти користалися й користуються видатним успіхом.

Критика й публіка ставить її на рівні з Зоєю Лодій! Чи не мушу я припустити, що це саме вона? Вона входить до кімнати, і я підвожусь їй назустріч. Я кажу їй:

— Якщо продовжувати розпочату гру, розплутувати далі всі таємниці, то я мусів би ствердити, що я сьогодні мав приємність зустрітись з Ларисою Сольською. Ви не захочете зробити мені прикрість і сказати, що я помилився?

Вона сміється у відповідь і простягає мені для поцілунка руку:

— Ні, я не зроблю цього, мій Каліостро! Ви чарівник, хитрун, ясновидець, фантаст! З якої кишені чи з якого рукава ви витягнете зараз свою Зелену папугу?

Вона дуже мила жінка!.. Я посміхаюсь їй і кажу:

— Я мушу спокутувати свій перед вами гріх: мені досі не довелося ні разу бути на ваших концертах. Але ваш і мій добрий знайомий і приятель, Дмитро Ревуцький, багато і з великим завжди захопленням говорив про вас. Дивуюсь, як я, буваючи у нього, ні разу не зустрівся з вами.

Господиня просить сідати. Вона сідає на тахту, а я на круглий стільчик коло піяніна.

Я сів коло піяніна, моя рука торкнулася кришки, я одкрив клявіатуру й поклав пальці на клявіші. Це сталося зовсім автоматично, без жадної думки. Один рух продовжував другий. З мене ніякий музика. Я жаден професіонал, звичайний собі аматор. Граю я не бездоганно. Я свідомий цього, але я маю музичну пам'ять, і ніхто, гадаю, не закине мені, що я не розуміюсь на музиці, абож що я не здібний вчуватись у музику.

Дотик пальців до клявіш став імпульсом. Я пробіг по клявіатурі, згуки гами розсипались по кімнаті. Певно, я зробив це лише для того, щоб пізнати згучання інструменту. Згук був повноцінний, гулкий: зерна добірної важкої пшениці лягли на долоні рук!

Я спитав:

— Ви дозволите?

Коротке й любязне: «Прошу»!

Я не сказав би певно, чому саме я дозволив собі відтворити лаятмотив, цю коротку дзвінку музичну фразу, що сьогодні прозгучала в моїй пам'яті. Можливо, що я зробив це виключно за інерцією. Можливо, що присутність цієї жінки, якій була присвячена ця чудова річ, мене бентежила.

Розуміється, це було необачно, ба навіть до певної міри з мого боку безтактно, але що я міг зробити? Я вже не міг утриматись. Це було дужче за мене.

Музика наповнює мене. Мене вже немає. Є лише музика, і я в повній покорі музиці.

З мого боку це був жаден психологічний експеримент. Жадне насильство. Жадна спроба гри на нервах, її або моїх.

Знаючи, що та, яка викликала згучання цієї музики, знаходиться тут, поруч мене, я не міг, я мусів був відтворити музику.

Срібні згуки початку симфонії, що говорили про перше кохання, про перші зародки почуття, і тоді ж відразу, уже від самого початку про грозову повіль пристрасти, про несамовитий шал

екстатичного палання, розлились по кімнаті. В умовному просторі кімнати постала, творилась музика. Музика була надмірна. Почуття було надмірне. Напруженість палання оберталась в абстракцію. Реальне було знищене. Фізично неможливе ставало можливим метафізично. Я поринув у згуки. Я розчинився в згуках. Світ обернувся в музику. Була музика, була музична, слухова абстракція світу. Світ і вона, ця жінка, сприйняті й втілені в музиці. Вона сиділа тепер біля столу, де на білому полі скатерти полум'яніла квітка. Вона слухала. Її руки лежали на столі. Кінцями пальців вона торкалася келеха з тюльпаном. Обличчя її зблідло. Уся вона здалась відсутньою. У цей момент в кімнату ввірвався вітер. Вихором понісся по мешканню, здригнулись стінки будинку. По цілому будинкові загрюкали вікна, загуркотіли і задзеленчали шибки. Десь почувся брякіт розбитого скла. Знялися зойки наляканих дітей і крики жінок: — Зачиняйте вікна! Зачиняйте вікна! В кімнаті відразу стало темно. — Грози не буде! Вітер розжене хмари! — кажу я. — Я зараз! — гукнула вона й побігла зачиняти вікна.

Розділ 27

Вона повернулась.

Я сказав їй:

— Це небезпечна музика! Якщо б я був одружений, я заборонив би своїй жінці слухати цей твір!

Вона розсміялась і сказала:

— Грайте!

Голос згучав різко й разом з тим нетерпляче. Як наказ і одночасно як благання. Вона просила пощади. Хто зна, чи володіла вона собою?

Я грав. Я грав найбільш напружену, найбільш екстатичну частину симфонії, саме ту, що визначила собою назву цілого твору. Палала піднесена пристрасть. Розкрились пелюстки квітки. Полум'я вогню стало білим.

Вона стояла коло піаніна, її обличчя було зовсім близько від мене. Обличчя її стало бліде, як вапно, як маска, й пофарбовані уста, пересохлі від згаги, тремтіли.

Вона цілком віддалась почуттю музики. Вона слухала музику, і це вона слухала себе, бо музика була нею і не було музики поза нею. Вона була музикою. За нею я пізнав музику, з музики я пізнав її.

Нічним метеликом тремтіли закриті повіки, рожевіли щоки. Широко розкрились уста. Я поцілував її. Вона не відштовхнула мене. Чи освідомлювала вона, що це був я?

...Вітер розвіяв хмари. Знов проясніло в кімнатах. Соняшний день прозоро саяв, і лише синява неба стала ще густіша.

— Треба відчинити вікна! — сказала вона і, притягнувши мою голову, поцілувала мене. Тоді підвелась і пішла.

Вона пішла. Я думав про той гіркий, полинний присмак, що я його відчув в її поцілунку. Чи це мені лише здалося і в її поцілунку не було нічого, окрім ненасиченої пожадливості бажання, що як і музика, не має ні кінця, ані початку?

Вона одчинила вікна й двері на балкон. Крізь одчинені двері й вікна в кімнату широким потоком лилося соняшне світло. В блакитній каламуті соняшних променів пливли й крутилися пилінки.

Перед люстром, що висіло над піаніном, я перев'язав краватку. Люстро відбивало моє обличчя, сутулу спину гіпсового Бетговена і в безодні скла червону пляму тюльпану на білому тлі стола. Я стояв. Я бачив перед собою клявіатуру піаніна, — білий клявішний шлях, перерваний чорним поруччям. Шлях не вів нікуди, абож він вів лише в ту умовну реальність, що її творить мистецтво, надаючи більшої вірогідності нашому повсякденному існуванню.

Лариса прийшла в новому вбранні. На ній була вечірня концертна сукня з довгим шлейфом.

Вона захопила мій здивований погляд: що повинно було означати це переодягання? — і відповіла:

— Я співатиму.

І додала:

— Для вас!

І тоді пояснила щодо вбрання:

— Це як уніформа!.. Кожна поводить так або інакше в залежності від того, яке на ній вбрання! Я маю примху, я волю співати лише в концертному вбранні. Малим дітям і співачкам дозволено бути примхливими.

Вона запропонувала перейти до сусідньої кімнати, де стояв рояль!

— Там, — сказала вона, — кращий резонанс!

Вона стала коло роялю і сперлась долонями на кришку клявіатури. Біляве золото її волосся чітко контрастувало з чорним вбранням. Я був єдиний слухач на цьому дивному концерті, з додатком хіба горобців, які цвірінькали й метушились на бальконному майданчику, раз-у-раз недовірливо зазираючи у залю.

У неї був міцний і добре поставлений голос, м'який голос камерної співачки, сповнений інтимного ліризму. Найвищої чистоти й стриманости.

Пісня приходила за піснею в довільному й непримушеному виборі. Вона співала дуже просто, але в простоті її співу відчувалась суворя й вибаглива школа. Усе зайве було відкинене. Вона вклала в пісню почуття, але це почуття ніколи не переходило в чулисть. Це був найкращий зразок пісенного «ампіру».

Дзвінок увірвав пісню.

— Чоловік! — гукнула Лариса.

Вона оглянула мене з низу до гори. Було видко, вона уникала навмисних родинних ускладнень. Упевнилась, що зі мною все гаразд, і, підтримуючи рукою шпайф, побігла до передпокою, по дорозі в сусідній кімнаті поправивши на канапі зм'яті й розкидані подушки...

До кімнати увійшов вахлуватий чоловік років за 50, з розкуйовдженою борідкою, з набряклими мішками під маленькими червонавими очима. Був він огрядний, але досить рухливий і жвавий, борідка, яку він носив, мішки під очима, черевце, чорний люстриновий піджачок, застьобнутий на один гудзик і не застьобнутий на другий, надавали йому вигляду типового професора ще з передреволюційних часів.

Я підвівся й чекав.

Лариса, що йшла за ним, познайомила нас.

— Мій чоловік!..

Сміючись, вона додала:

— Чоловік в житті одруженої жінки є суто формальна категорія. Він є юридична фікція, необхідне зло. Без нього заміжня жінка не могла б вважатись заміжною!

— Ларисо, ти кажеш жахливі речі! — з жартівливим докором зауважує чоловік у відповідь на ескападу своєї дружини.

— Але що я можу?.. — каже вона: — я лише констатую факти.

І вона продовжує ритуал репрезентування.

— Це мій добрий знайомий!.. — показує вона на мене.

Вона каже й спиняється. Вона не може назвати ні мого ймення, ані мого прізвища. Вона знає про мене лише те, що я не тутешній і що вчора приїхав сюди з Харкова...

— З Харкова! — додає вона, щоб закінчити фразу й заповнити бодай якось прикру порожнечу.

Очима, що сміялися, вона, стоячи за чоловіком, дивилася на мене. Вона потребувала підтримки.

Я поспішив їй на порятунок. Я назвав своє ім'я, свої посади, своє звання, для чого, в якій справі я сюди приїхав. Я сказав навіть, що ми зустрілись у «Варязькій церкві» з нагоди Наради і що —

— Я глибокий і давній поклонник музичних талантів Лариси Павлівни!

Я вклонився в її бік, і ми з чоловіком потиснули один одному руки.

Що я міг знайти кращого в своєму репертуарі за цієї ситуації?.. З нічого я творив міт! Але мені пощастило: виявилось, що професорові добре знайоме не тільки моє ім'я, але й мої наукові праці.

— Ви той самий? — спитав він.

Я розсміявся і відповів в тон:

— Авжеж, — ствердив я, — той самий.

— Ну, то я вас знаю!.. Хоч я з фаху, власне, геолог, — сказав він, — але під час своїх численних розвідкових подорожей з геологічними експедиціями по Україні, на Кавказ, Алтай, Памір я ніколи не ігнорував, щоб не звернути уваги на тубільні пам'ятки архітектури. В моїй колекції

світлин ви, певне, знайдете чимало цікавого для себе. Чи ви, — питає він мене, — були, приміром, в Афганістані?

Я спішу заявити, що —

— На жаль, мені туди не пощастило добитися.

— Ну, а я був! Ви побачите! — Він виніс з кабінету теку з світлинами й кілька моїх праць.

— У мене, — сказав він, — є, як бачите, ваш «Каталог барокових пам'яток на Україні 17-18 ст.», але, на жаль, мені бракує того, що мене найбільше цікавить: французької публікації вашого звіту про подорож до Вірменії. Мені дуже хотілося б порівняти ваші світлини з моїми і знайти у вас коментарі до тих пам'яток, що я їх бачив на власні очі. Я маю тільки вирізки з газет про вашу доповідь!..

Я запевнив його, що, повернувшись до Харкова, я негайно надішлю йому примірник моїх студій.

— Наклад моєї праці уже давно вичерпаний, але для вас у мене знайдеться ще якийсь екземпляр.

— Дуже прошу, я буду вам дуже вдячний! Я, — сказав він і глянув на мене своїми вузькими червоними очима: в його темнобрунатному обличчі було щось калмицьке, — ціну мистецтво! У мене чимала мистецька збірка, і, якщо до неї включити ще також і мою дружину-співачку, то мою збірку годилося б визнати за вельми коштовну і з смаком дібрану. Це вже, — зауважив він, — комплімент на власну мою адресу!

Ми сміємося з цього жарту і ще деякий час розмовляємо, тоді я дивлюсь на годинник.

Я приголомшений:

— Невжеж, — перепитую, — вже п'ята?!..

— А так, — стверджує професор.

Я схоплююсь з місця. Я підходжу до господині й цілую їй руку:

— Я зовсім втратив, — кажу я, — сьогодні почуття часу. Сьогодні вранці я прокинувся ні світ, ні зоря. На збори я прийшов надто рано і саме тому спізнився. Тут я засидівся до безмежності. Але Лариса не хоче відпускати мене.

— Ви лишаєтесь у нас обідати, і по обіді ми маємо ще в своєму розпорядженні вечір. Що ви робите ввечері?.. — питає вона мене.

Я кажу, що ввечері я не роблю нічого і цілком до її послуг, але лишитися обідати я аж ніяк не годен.

Господар енергійно підтримує пропозицію своєї дружини, щоб я лишався в них обідати, але я од обіду відмовляюсь категорично.

Лариса йде на поступки.

— Ну, то гаразд, — каже вона, — на цей раз хай буде по-вашому. Йдіть собі з миром, якщо вам на тому так залежить, але свій вечір, хочете ви того чи не хочете, ви віддасте мені!

— Я щасливий зробити це!

— Домовилися! — підсумовує Лариса і, сміючись, додає: — Я заходжу за вами. Вечір ми проводимо разом. На жаль, мій чоловік надто зайнятий і не зможе мене супроводити. Я примушена принести за нього пробачення. Я прийду сама!.. Ви спинилися?..

Я називаю готель і номер кімнати.

Господар покійно прийняв це застереження щодо себе від своєї дружини. Не знаю, чи часто він звик чути од неї подібні заяви, але, прослизнувши швидким поглядом по його обличчю, я не зауважив, щоб він якось зареагував на сказане. В усьому, що відбувалося, не було нічого, що його бентежило б.

Признаюся, я не люблю умовлянь про побачення, якщо вони відбуваються в присутності чоловіка. Але Лариса воліла йти напрямки й одверто. Очевидячки, більш-менш одверто, як і кожна жінка, особливо ж, якщо вона до того ще й гарна жінка.

Господар провів мене якнайлюб'язніше до східців, потиснув на прощання міцно мені руку і, стоячи на площадці, схилившись над ґратами бильців, кликав мені навздогін, коли я сходив вниз, щоб я неодмінно заходив до них першої-ліпшої години.

— Ми завжди будемо раді привітати вас у себе!

Він, видно, при звичайстві бути вишукано люб'язним з Ларисиними приятелями. Його сповнювало почуття доброзичливості.

Я подякував. Висловив сподіванку, що ми бачимось не востаннє й матимемо нагоду зустрітись.

Внизу в вестибюлі, odkриваючи двері, щоб вийти на вулицю, я відчув, що червонію. Я згадав про люб'язне його запрошення.

Так, є чемність, що завжди має в собі присмак двозначности. Є люб'язність, від якої почуваш себе ніяково.

Певне, мені ніколи не бракувало сором'язливости!..

Розділ 28

Я запалив цигарку. До зупинки трамваю я вирішив, звернувши за ріг, пройти Полтавською. Я пізнавав знайомі місця. За довгі роки тут ніщо не змінилося. Усе те саме степове місто. Жадного нового будинку. Жадних нових пішоходів. Купа сміття на наріжному безпарканному пустирі, бур'ян довкола шкільної кам'яниці, де колись містилася Маріїнська жіноча гімназія і тепер Трудова школа.

Хібащо вищербилася цегла в пішоходах, постаріли акації на Проспекті, на заваленому покидьками майдані між Музеєм і Горним інститутом зник бронзовий постамент Катерини, і на Інститутському будинкові з'явився під карнізом новий великий золотолітерний напис: «імени тов. Артема».

Я стояв, чекаючи на трамвай. Палив цигарку. Брюхаті кози, що вранці об'їдали молоду посадку на Соборному майдані, десь розбрелися геть. Простяглася на схід тінь, від недобудованої червоноцегельної кам'яниці. Пройшов трамвай знизу вгору. Підійшов мій. Я сів до причіпки. Знов замиготіли засмагли ноги кондукторки по дошці вздовж вагону. Крутилися барвисті паперові стрічки з її шкурятяної торби. Вгору неслися дерева, обтяжені гронами квіту. Ми з'їздили вниз. Точніше, з шаленою швидкістю, немов зірвавшись з гальм, падали в безодню. В вестибюлі готелю, підвівшись з лави, назустріч мені кинувся Іван Васильович Гуля. Це було як вибух. Катастрофа зустрічі. Він довго тиснув мені руки, зазирає у вічі, обіймає, обмацує, немов наочно хотів упевнитися в реальності мого існування.

Гуля був в ентузіастичному захваті, що я ще існую, що я не загинув, не зник остаточно, що він ще має нагоду бачити мене живим. Він був сповнений такого страху за мене. Він робив тисячу різноманітних припущень.

— Арсен Петрович, я, Завоблоно, ми всі не могли дати собі ради, що з вами, дорогий Ростиславе Михайловичу, сталося: може, ви захворіли, знепритомніли, стомившись після подорожі. Вам стало недобре. Чи, не дай Господи, ще щось гірше. Ви такий ретельний і точний, ви мені пробачте за мою фамільярність, Ростиславе Михайловичу, але я сказав би: зразок педантичної пунктуальности, і... вас немає. Цього не могло бути. Я пропонував Арсенові Петровичеві відкласти збори, бо що таке Нарада без вас? Арсен Петрович дзвонив по телефону, я двічі їздив до готелю, був в Музеї, скрізь, але: немає! Ніде нема. Я був в одчаї, Ростиславе Михайловичу, але що я міг зробити більше? Розуміється, ви могли піти купатися. Чи ж ви думаєте я не був на Дніпрі?.. Розуміється, ця гроза...

І тоді відразу, навіть не змінивши голосу, з таким же ентузіастичним запалом Іван Васильович Гуля перейшов до оповідання про ранкове засідання.

— Яка шкода, що ви, Ростиславе Михайловичу, не були особисто на зборах. Ви багато втратили. Доповідь Арсена Петровича була чудесна. Вона була бездоганна. Арсен Петрович якнайкраще з'ясував усе: історію Варязької церкви, її мистецьке значення, хто такий Линник, його місце й значення в українському й світовому мистецтві — докладно з'ясував і довів усе. Навіть сам Завоблоно дякував Арсену Петровичу за його доповідь. У мене таке враження, що Варязьку церкву таки передадуть нам і з неї зроблять музейний заповідник.

Він передихнув, бо йому явно не вистачило повітря, і він гаряче потиснув мені руку.

Він повідомив мене, що сьогодні ввечері не буде жадних зборів, як і передбачено за програмою конференції, — а наступне засідання відбудеться завтра, тільки не о 10-ій, а об 11 годині ранку і, — щоб я цього тільки не забув, — в приміщенні Художнього музею. Загальне й уклінне прохання, щоб я неодмінно був на зборах.

Я подякував за інформацію й обіцяв прийти. Щоправда, вся ця Нарада й її праця хвилювали мене далеко менше, ніж це здавалось на перший погляд ентузіастичному Гулі. Що мені Гекуба, і що Гекубі?..

Пообідали ми разом з Гулею тут же в готелевому ресторані.

Увечері, в годину, коли в відчинених вікнах моєї кімнати ще ясніли зеленаві присмерки, вона тричі постукала в двері.

Вона увійшла до кімнати ефектна, причепурена, жвава!

Але тепер вона здалася мені зовсім іншою, зовсім не такою, як перше. Вранці, при першій зустрічі, вона, її убрання, її торбинка, зачіска, все в ній було безпретенсійне й скромне. В усій її манері поводитись не було нічого підкресленого, жадної навмисності. Вона не мала на собі ніяких прикрас, які обтяжували б її вроду, або могли здатися якоюсь мірою зайвими. В усьому була надзвичайна стриманість і остаточна чіткість. Ритм її рухів, біле полотно блюзи, проста парусинова спідничка і червоні на високих закаблуках черевики. Ясний тягар волосся, недбайливо закрученого в вузол, і синява очей: на пшеничному полі південні темносині волошки.

На однотонному тлі виразніше виступала кольорова пляма. Врода народжувалася з кількох фарб, з ритмічної простоти небагатьох ліній. Білий простір скатерти, обмежений в своєму уявному обшарі чотирикутником країв, і на ньому густа червона фарба пелюстків тюльпану. Навіть вдруге, переодягнена в чорне концертне вбрання з шлейфом, вона зберегла загальну стриманість камерного стилю. Її зовнішній вигляд набув більшої урочистості, але не втратив нічого з властивої простоти. Чорна довга сукня різкіше підкреслила контурну суворість цієї простоти. Нічого окрім протиставлення білого й чорного. Білява авреоля важкого волосся контрастувала з чорним тлом сукні. Чітко окреслилась стрункість її прямої постаті. Це була урочиста простота ампіру, що стверджувала довершеність вроди в її запереченні.

На чорній кришці роялю стояла біла видовжена ампірна ваза. Стиль був витриманий достоту. Але тепер, такою, як вона прийшла до мене, вона була цілковито інша.

Мені завжди здавалось незрозумілим, чому в лейтмотив симфонії Шиманівського раптом приходять злам. Така прозора й проста музична фраза раптом розпадається, рветься, зривається, втрачає прозорість, згуки нервово стрибають. В музиці молодого композитора з'являються аритмічність, галаслива напруженість, відгуки джазової музики ресторанів і кав'ярень. Молодий автор до складу симфонічного оркестру запровадив інструменти джазоркестру, проти чого різко протестували прихильники традицій суворого симфонічного стилю. Усе це не в'язалося так само і з моїми враженнями од Лариси, з зорового образу якої я пізнав сьогодні згучання його музики.

І тепер я її бачив зовсім іншою. Жадної простоти. Ніяких волошок. Жадного польового простору, овіяного подихом весняної бурі!

Цілковито змінена лінія плечей, відмінна постава голови. Нова манера ходити, вироблена в ритмі фокстротних синкоп. Грим, якого бракувало вранці який був тепер уміло, вправною рукою накладений на обличчя. Стандартизований тип загримованого обличчя, спеціально призначеного для одвідин кав'ярень, кіна, ресторану. Брови були вичорнені прямими лініями, насинені були повіки, вії стирчали прямі й довгі, як стріли. Кожна волосинка вії була здобутком ретельної праці.

Черевики підібрані були в кольор до сукні. Вони кидалися в вічі своєю гротескною навмисністю. Різкий аромат незвичних парфюмів. Майстерно викладена віртуозна причіска. В руці вона тримала барвисто яскраву, екстравагантну парасольку, й торбинка була заткана золотом, маленький шедевр мистецтва, розрахованого на дрібниці й витворюваного для жінок. Я здивований і вражений. Я навіть трохи вагаюсь, не цілком певний, чи не трапилося якоїсь помилки і це якась незнайома мені жінка ненароком потрапила до мого номера замість іншого. Вона схоплює моє здивування.

— Не пізнаєте? — каже вона, сміючись.

Але я пізнаю її голос, її сміх, синяве світло її очей. Вона викреслює в повітрі парасолькою барвисте коло, кладе на стіл торбинку і, ділячи погляд межі мною й люстром, свідомо своєї навмисної відмінності, вона питає:

— Якою я подобаюсь вам більше?

— Собою! — відповідаю я.

Й хрипким, стисненим од бажання голосом єдине тільки слово:

— Ти!

...Ми вийшли з готелю.

Мандрівники, бродяги почуттів, кочовники міста, ми віддалились безцільності нічних блукань. Ми переходили з садка в садок. Ми переходили з п'їтьми в світло і з світла поринали в п'їтьму. Ми одкривали нікому не знані країни, суходоли, землі. Ми собою починали всесвіт з початку. Я спитав:

— Чи не здається вам, Ларисо, що біблійне оповідання про Адама й Єву відноситься тільки до вас і мене, і ми, ви й я сьогодні — це ті перші й єдині на світі люди, задля яких був створений цілий цей світ?..

Ніч оберталась мітом. Усе, що було довкола нас, перетворювалось в химерну фантазмагорію почуттів.

Хвилями напливав аромат квітів. Пахощі були такі густі й тьмяні, що, здавалось, їх можна було сприйняти навпомацки й розтерти на кінчиках пальців.

Линув час. Ми стомились від наших блукань. Ми зголодніли. Я запропонував піти повечеряти.

— Ходімо їсти й пити вино!

Вона не заперечувала. Вона згодилася на всі зроблені пропозиції: вечеряти, пити вино, не йти до ресторану, а до шашличної, яку я пізнав з вчорашнього вечора і яку я брав на себе сміливість авторитетно рекомендувати сьогодні.

Скоса з-під капелюшка кинений погляд. Притиснувшись до мене, стиха вона каже:

— Милий!

Розділ 30

Збитими кам'яними сходинками ми зійшли вниз. Усе, що було вчора, повторилось сьогодні. Як і вчора, ми пройшли повз помальовані на стінах сходів ляндршафти й жанрові сценки, наївні відгуки персидських мініатюр і свідчення про малярську безпорадність мистця. Як і вчора, огрядний господар привітав нас на порозі. Перед нами сяяла блискуча лисина низько схиленої його голови. І одна рука була простягнена нам назустріч для потиску, а друга прикладена до серця.

Господар пізнав мене й бурхливо виявляє радить, що сьогодні він знов має щастя бачити й гостити мене.

Я у відповідь тисну теплу його руку й ласкаво хляпаю долонею по широкій його спині.

Ми обидва тішимося з нашої зустрічі, як тільки можуть тішитись і радіти люди, що зустрілися ненароком на життєвому перехресті і що їх шляхи розійдуться знов, щоб ніколи знов у житті не зіткнулися.

Показуючи коротким своїм пальцем на мою супутницю, господар з гордістю каже мені:

— Це нам тутешній буль-буль. Це нам соловей!

І тоді, звертаючись до Лариси, він закидає їй, що вона давно не була в нього. Він прислухався до солов'їв, що на весні прилетіли до міста й почали співати по садках. Але він не чув її голосу серед них і з сумом питає не раз самого себе:

— Де наш співає буль-буль? Може, він полетів десь в далеку країну, на холодну й темну крижану північ, щоб там своїм співом розважити людей, які позбавлені щастя слухати на весні солов'їв у себе по своїх садках?

Лариса не без приємности вислухала цей розлогий і барвистопишний комплімент, що бринів немов переклад з Гафіза.

В затишному кутку, який знайшов для нас господар, ми сіли за столик.

Знаючи усталений лад, я, не дивлячись, одкинув геть убік картку стандартних страв. З вчорашнього дня я мав достатній досвід у тому, як треба поводитись тут, щоб не випасти з того базарного й одночасно родинного тону, який плекав тут господар цього духану, ніби це все діялося не в великому місті індустріалізованої України, а десь у якому-небудь маленькому містечку поблизу Єрвану.

— Ми зголодніли! — заявив я господареві: — Ми хочемо їсти, але ми хочемо їсти щось винятково добре, щось таке досконале й виключне, чого немає в жадних картках і жадних цінниках!

Мої слова явно схвилювали господаря, і він сказав:

— Я розумію тебе!.. Якщо до мене прийшов такий поважний гість, як ти, — він показав на мене пальцем, — і така вродлива і молода жінка, як ти, — він і на неї показав пальцем, — я маю погостити обох вас чимсь особливим!

Він був збентежений. Він замислився. Він чемно вклинився, скромно втупивши долі свої маслянисті очі.

З такої нагоди, як і годилося, до нашого столика покликаний був кухар. Ми почали втрюх радитися, але поступово запал підносився, атмосфера насичувалася електрикою. Дуже швидко я випав з гри. Задля власної безпеки, я ухилився від участі в цій кухонній дискусії, тим паче, що на мене вже майже з самого початку ніхто з них обох не звертав уваги і з моїми міркуваннями, які я робив спробу вставити, ніхто не хотів рахуватися.

Суперечка між господарем і кухарем зчинилася спочатку щодо вибору страв, тоді щодо їх послідовності.

Кожен з них відстоював свою думку.

Вони перейшли на вірменську мову. Я досить розумівся на цій мові, щоб збагнути, що розбіжність думок дійшла між ними до цілковитої протилежності. Суперечка оберталася сваркою. Вони вже не розмовляли. Вони загрозували один одному. Очі обох палали ненавистю й гнівом. Здавалося, ще мить, ще трохи, і вони вчепляться один в одного і схоплять один одного за груди.

Присутні затурбувалися. Вони одсовували стільці і підводились. З обережності я прибрав накриття, ножі й виделки, на столі вбік. Хто зна, чим все могло скінчитися?

Намагаючись перекричати галас, перехилившись через столик, я гукав до Лариси:

— Чи бачили ви колись таке? Хіба для цього є ціна грошей, і чи можна це якось сплатити?

І раптом все вшухло. Палання згасло. Кухар і господар дійшли згоди.

Зклопотаний кухар швиденько почвалав на кухню, а господар, лагідно просяявши й витираючи серветкою спітніле чоло, почав люб'язно розповідати нам, що для нас приготоване буде на кухні і яким вином він думає сьогодні нас погостувати.

— Вино для солов'я, — казав він, — не може бути звичайне. Таке, як для всіх. Воно повинно бути солодке, як мед, і запашне, як троянда.

Він запевняв нас, що в нього в льоху є саме таке вино. Саме в нього й саме таке: густе, солодке, тьмяне й темне, як південна ніч.

Він хотів запевнити нас, що не кожному навіть із найкращих знавців вина доводилося пити щось подібне. Аджеж не кожен з них був з ним знайомий.

Говорячи це, він гордовито ткнув себе коротким пальцем в груди. Він знаходився в центрі космосу.

Скидалося, увесь світ і все в світі розподілялось для нього на дві категорії: на людей, що мали нагоду заізнатися з ним і скористатися з приязної його гостинності, і на людей, що такої нагоди не мали. Уся неповнота життя і все недосконале в світі починалося від останньої обставини.

— Покуштувати бодай краплину такого вина — це зберегти згадку про його смак на ціле життя! — казав він.

— Вино, — казав він далі, — це як жінка! Є жінка і жінка, і є вино й вино. Є вино, що його можна пити щодня й ніколи не зазнати від того втіхи. Є жінка, що її можна знати ціле життя, і що тобі з того? Але буває жінка, що, раз її зустрівши, ніколи більше не забудеш її в житті, хоч це був лише погляд, який ненароком вона кинула, або посмішка, що нею вона обдарувала тебе мимохідь.

Він зробив павзу, немов віддавався споминам.

Багато дечого він міг би сказати з цього приводу, але іноді це може бути зайве. І сьогодні, коли в нього гостюють така гарна й приваблива жінка і такий наймудріший і найвченіший з усіх людей чоловік, що навіть серед жінок уміє вибрати для себе кращу, злочином було б з його боку, якщо б він не погостував їх добірнішим з усіх вин, що їх він у себе має.

І він гукнув на одного з своїх підручних, наказав йому дістати свічку і йти з ним разом до льоху.

Він пішов.

Мушу признатися: ми мали нагоду переконатися, що це не були жадні слова з його боку, сказані лише для того, щоб поліпшити низьку якість кепського вина та компенсувати надмірність

сплаченої за нього ціни. Вино, яке ми пили того вечора, було густе, солодке, тьмяне й тепле, як тепла й запашна буває лише весняна солов'їна ніч.

Це була коштовна рідина. Кожну її краплину треба було цінувати, немов спадковий клейнод, передаваний з роду в рід і з покоління в покоління. Вино було варте порівняння з тією жінкою, яка його пила. Уся радість і вся втіха життя конденсовані були в насолоді, яку ми відчували, смакуючи отеє вино.

Була пізня ніч. За столиками в шашличній поволі порожніло. Гості розходилися, але ми з Ларисою, скінчивши вечерю, ще сиділи. Рожевий туман застував світ. Ми нікуди не хотіли йти, не хотіли рухатися, охоплені солодким почуттям блаженної зціпенілості.

Ми пили чорну, міцну турецьку каву. До свого гурту ми запросили господаря. Поринувши в хмільне коливання, ми слухали розлогі його міркування про вино, про людей, їжу, сенс життя, призначення людства в світовому бутті універсу. Всесвіт він розглядав з погляду господаря шашличної.

Він казав:

— Серед моїх друзів, які приходять до мене, є люди різних смаків. Є люди, що для них байдуже, яке вино вони питимуть. Вони прагнуть відчутти себе щасливими, коли в них кружлятиме в голові. Я люблю таких друзів. Я шаную їх, і вони шанують мене. Вони випили, я випив з ними. Вони веселі, але я також веселий. Підтримуючи свого друга під руку, я допоможу йому вийти на вулицю, гукну на візника й побажаю щасливої путі й доброї ночі.

— Але є в мене, — продовжує господар, — друзі, які, прийшовши, кажуть до мене так: «Друже, я люблю вино, але не всяке, а добре! Я люблю вино, щоб воно смакувало. Я хочу відчутти втішну його добірність, коли я його питиму!»

Господар запалюється. Змінюється ритм його мови. Він звертається до мене, ставлячи свого стільця насупроти мене:

— Невже ж, — каже він мені, — не в мене ж, скажи мені, будь ласка, я можу, після таких слів, покликати Аршака й сказати йому: «Аршак, візьми з шуфляди гроші й піди поруч до крамниці Церабкоопу або ж на той бік Проспекту до Мамтресту й принеси звідти пару пляшок Карданахі або Кахетинського!»

Господар похитав головою.

— Ні, — сказав він, — я ще не покинув вірити в Бога, я ще не став бузувіром. Так, я кличу Аршака, але я не кажу Аршакові, щоб він пішов до Церабкоопу за Карданахі, я кажу йому: «Піди, Аршак, насупроти через Проспект до міської станції й замов собі квитка до Єревану в швидкому потязі Баку-Шепетівка. Коли ж ти прийдеш до Єревану, найми найближчої неділі на базарі підводу й поїдь на село до мого приятеля і привези мені від нього того вина, що його витиснули руками і що його він тримає в себе в льоху ще від року, коли в нього народився старший його син!» Так я кажу Аршакові. І коли до приїде колись такий друг, як оце ти, я кажу йому пошепки на вухо: «Слухай-но, друже, у мене для тебе є саме таке вино, якого бажало б твоє серце!»

На закінчення розмови, допивши свою філіжанку кави, він каже замислено, глибокодумно й повчально:

— Треба шанувати людей і любити задовольняти їх бажання!

Він підводиться з свого місця і ніби в зідханні, що народилося в найбільшій глибині його душі, він додає:

— Я гадаю, що пити й їсти слід тільки задля тієї радості й втіхи, що є в їжі й питві!

Уже пізно. Час йти. Усе випито, й усе з'їдено. Стигне темний, кустарної роботи з-під Вану спорожнілий кавник. В кутку столу чорніє на таці в купі соли мигдал. Скатертину заллято вином. Зм'яті жужмом серветки недбайливо кинено геть.

Обважнілі, немов відсутні, одсовуємо стільці. Господареві дякуємо за щирість люб'язної його гостинності й прощаємося, обмінюючись з ним десятком взаємних похвал і вишуканих компліментів.

Він проводить нас до виходу на вулицю, спиняється на мить на порозі, широко позіхає, повертає вимикач і зникає в темряві льоху.

На вулиці згасає останнє світло.

Ніч одкриває нам свої щедрі обійми. З одвертою простотою вона приймає нас у своє благоуханне пишне лоно.

Лариса відмовилася їхати трамваем або візником. Додому вона воліла вертати пішки.
— Ка-те-горично не їхати!.. Ка-те-горично пішки! Ростислав, я кажу: пішки!

Я беру її під руку, і ми йдемо, щільно притиснувшись один до одного, самотня пара в знебарвлених просторах ночі.

Довкола нас п'ятьма, порожнеча, зорі. Сон огорнув місто. Спорожнілі вулиці. Німі будинки. В садах, що лишилися незабудовані цегельними коробками кам'яниць, співали солов'ї.

Нас огорнула солов'їна ніч. Ми йшли бульваром Проспекту вгору, п'яні од вина, кохання й безжурности. Аромат квітучих дерев здавався надмірним.

Вона сміялась тим безпричинним, глибоким грудним сміхом, що ним уміють сміятись тільки деякі жінки, п'яніючи од вина й кохання. Цей сміх хвилює, збуджує, викликає й оновлює бажання.

Я не володів більше собою. Я переступив в шалі п'яної ночі через всі межі. Не було божевілля, якого я б не міг вчинити. Не було міри шалу, через який я не переступив би.

Я благав Ларису вернути. Не йти додому.
— Ларисо, ходімо до мене!

Я цілував руки, уста, ноги. Я скаженів, спрагнений од згаги. А вона, ця мала жінка, збожеволіла, як і я, хитала головою, казала «Ні, ні, ні!» і, схопившись за спинку бульварної лави, пручалась, — не одірвати! — і тоді, вислизнувши з моїх рук, бігла дрібними кроками вперед вгору.

Несамовита лють опанувала мене. Мене сповнював одчай. Я кричав їй:
— Я вб'ю тебе!

Вона спинялась, дивилась на мене широко розкритими, як у нестерпній муці, страшними очима й казала, знемігши:
— Убий!

Вона поцілувала мені руку. Вона крикнула мені:
— Убий!

Не було міри шалу, через яку я не міг би переступити. Так само, як і вона!

Я пішов од неї геть, зануривши голову. Вона наздогнала мене, обняла за шию, поцілувала в вічі і повела мене, знесиленого, за собою, тримаючи за руку.

Тоді раптом, в несподіваному пориві, вона притиснулася до мене й прошепотіла:
— Милий!

Ми загубили початки й кінці. Ми йшли в безмежність, де не було нічого, окрім неситої порожнечі нездійсненого бажання. Ми пережили всі спокуси солов'їної ночі. Піддалися всім принадам ночі. Пізнали всі небезпеки співу солов'їв.

В крові у нас буяла отрута ночі співу, тяжких і теплих пахощів, зоряної п'ятми, порожнечі простору, самоти, насиченої згагою.

Я не міг би сказати, як довго ми йшли, одну коротку мить чи ніколи не скінчену вічність. Але, коли ми зійшли на гору, зеленавий світанок стояв уже на порозі прийдешнього дня.

Дув передранковий вітер. Молоді тополі тріпотіли листям. Ніч одійшла, відкрились обрії, речі й весь світ, вчинки набули контурів.

Я знов і знов благав її, цілував долоні її рук.

Ледве торкнувшись рукою волосся моєї голови, вона прошепотіла:
— Годі, годі! Спати, спати, спати!

На порозі будинку востаннє:
— Я подзвоню!

Розділ 32

Я сиджу на пленарних зборах Народи. Покірно й терпляче виконуваний нудний обов'язок! Ні, я не люблю засідань!..

Передо мною на столі росте гора паперових півників разом з купою цигаркового попелу та недокурків, нагромаджений канцелярський смітник, одсів моєї нудьги.

Один по одному виступають представники установ. Особи різних адміністративних рангів з усталеними штампом слів і штандартом фраз. Представники Облвиконкому, Облоно, Комунгоспу, Спілки війовничих безвірників, піонерзагону зразкової Трудшколи, профкомів різних заводів, Інституту народної освіти.

Яке відношення має до мистецтва, до творчості Линника, до архітектури й музейної справи ця присядкувата, червонощока, чорнява дівчина з пишним червоним бантом піонерської краватки, яка свою промову почала з заяви:

— Як піонервожата...

Я звернувся до свого сусіда: чи не гадає він, що перед її виступом годилося, щоб на естраду вийшли піонери й, вишикувавшись у дві шерехи по обох боках катедри, засурмили в сурми?

— До того ж, — додав я, — я цікавий знати, кому саме з присутніх пов'яжуть краватку почесного піонера, і, взагалі, при чому тут Линник?

Він високо звів брови, подивився на мене уважно, немов зважаючи, як він повинен поставитися до моїх слів, тоді посміхнувся — певне, йому заімпонували мої золоті окуляри — і сказав:

— Ви, професоре, цинік!

І після короткої павзи:

— ...і небезпечна людина!

Я не цілком зрозумів, що він хотів цим сказати. І, зрештою, я не знав, хто він такий був. Але хіба не все одно?

Було смертельно нецікаво. Навіть власні дотепи більше мене не розважали. Я одверто, не ховаючись, позіхав.

Коли дівчина скінчила промовляти, й їй поаплоднювали, і вона повернулася на своє місце, я пересів на вільний стілець коло неї:

— Вітаю, — сказав я, — ви чудесно промовляли. В вас почувається правдива піонервожата!.. Чи ви любите поезію?

Деякий час вона міркувала, що в даному разі їй треба сказати, і тоді відповіла:

— Так, я люблю поезію!..

Я потиснув їй руку. Я сказав їй:

— Дуже приємно бачити таку культурну дівчину. Кого ви найбільше любите з українських поетів?

Тут вона почувала себе впевнено. У неї не було сумнівів. Вона сказала:

— Шевченка!

— О, так, але, певно, ще когось?

— Авжеж!

— Приміром?

— Ну, ось, приміром, Котовського.

Я трохи не збагнув відразу, про кого йде мова і звідкіля з'явився тут Котовський, цей відважний рубака, але промовчав і продовжив розпитувати дівчину.

— І ще кого?

— Кого ще? Ломоносова. Це, правда, російський поет. Ми учили його в школі.

Ми йшли з нею крізь хащі цілинних лісів. Важкими сокирами прорубували в лісі просіки, якими, очевидячки, простуватимуть не вона і не я. В кожному разі, колись, коли вона вчилась в школі, з неї була добра учениця. Навіть тепер вона все ж таки пам'ятала дещо з шкільної науки.

Після деяких роздумувань, я зрозумів, що вона говорила про «найбільшого поета сучасности Маяковського», за аналогією згуків змішавши його з Котовським.

Я подякував їй. Я повернувся на своє місце трохи зворушений.

Я сидів далі. Я позіхав.

Саме таким, як я позіхаю, мене намалював мистець Миола Штуль, що в своїй особі репрезентував на цій нараді місцеву «Асоціацію революційних мистецтв».

Малюнок йому вдався, і я випрохав його, щоб показати Ларисі.

Вона багато сміялась і сказала:

— Дуже схоже. Саме такий ви є!

Вона відібрала рисунок од мене й залишила його собі на згадку, поставивши мене в ніякове становище перед мистцем, якому я присягався повернути ескіз.

...Промови тривали. Я позіхав. Росла купа попелу. Росла нудьга. Я відчував, що ще трохи й я не витримаю.

І тоді я втік. Я втік ганебно, не звертаючи ні на кого уваги, хоч Арсен Петрович підвівся в своєму президіяльному кріслі, хоч в залі пронеслося «Затримайте», хоч я зачепив стільця, з кимсь зіткнувся, когось одсунув по дорозі вбік, і промовець на якусь хвилину урвав свою промову й на мене з усіх сторін гукали:

— Ростиславе Михайловичу! Куди ж це ви?.. Ростиславе Ми...

На жаль, я не володію талантом, як це вміють інші — зникати непомітно.

Ентузіастичний Гуля встиг піймати мене в вестибюлі музею в останню хвилину, коли я вже вийшов на ганок. Він намагався затримати мене й переконати, щоб я повернувся. Він схопив мене за рукав, але я вирвався від нього, пробелькотів щось невиразне, навіть для мене самого незрозуміле й зник.

Я йшов в зелених сутінках якоїсь незнаної мені вулички. Я дихав свіжим повітрям на повні груди. Я врятував себе!.. Яке блаженство не сидіти на жадних зборах.

Ми прагнемо завжди якихось певних благ і не цінімо щастя, яке народжується, коли ми позбавлені якоїсь прикрости.

Розділ 33

З Ларисою по телефону ми домовилися зустрітися по обіді, в другій половині дня в Потьомкінському саду. Вона спитала, чи я знаю де це?

Я обурився. Не знати Потьомкінського саду, цього занедбаного, зарослого кущами жовтої акації спаленого літньою спекою ідилічного саду?..

Але я його не знайшов. Я не знайшов його на тому місці, де він колись був.

Від давнього старого саду не лишилося тут нічого, окрім оголених схилів гори над рікою. Його вирубали люди в перші безвладні й бездомні роки революції. Влади змінювалися тоді кілька разів протягом тижня. Влади з'являлися й зникали, як карти на зеленому сукні стола при газардовій грі, коли в гарячці безсонних ночей людина вже втратила все, вже не має нічого й єдиною ставкою для дальшої гри «ва-банк» у неї лишилося саме життя.

Заткнувши сокиру за пояс підперезаного пальта, — тоді всі, однаково чоловіки й жінки, ходили підперезані, — надриваючись, стомлені люди тягли за собою на саночках зрубаний стовбур акації. В хаті, опалованій бляшаною буржуйкою, на сковородці, розпеченій до червоного, смажили на олеонафті млинці з кукурудзяного борошна. Олеонафта, масло для машин, заступала тоді людям товщ. У виснажених голодом людей хитались зуби. Кровоточили ясна. Колишній Потьомкінський сад був губерніяльною ідилією. На горбканих схилах тяглися ярки, розмиті літніми грозовими зливами. Шар куряви вкривав стежки, протоптані між бур'яном. Під обдертими, з обломаним гіллям кущами жовтої акації дрімали кури службовців палацового будинку. Вітер тріпав розвішані на мотузках між деревами синяві, важкі од вологости, щойно випрані простирала. На місцях, де треба було відтворити в уяві можливість газону або кльомби, росли дрібні круглолисті низькі калачики й великі пишні сірозелені лопухи. Природа кинена була напризволяще. Жадних декоративних прикрас. Жадних намагань щось змінити або приборкати.

Це все зникло. Потьомкінський сад перестав існувати. Новий сад мав зовсім інший вигляд. Молоді дерева підпорядковані були регламенту піском посланих доріжок. Газони й кльомби були спеціальними написами заборонені для дітей, псів і п'яних. Усталений ранжир бордюрів замикав їх простір. Уніфікований стандарт квітів прикрашав кола й зірки кльомб.

Квіти перестали бути тим, чим вони були досі: квітами. На них складали акти. Їх реєстрували, заносили в бухгалтерські книги Тресту зелених насаджень, проводили по вхідних і вихідних книгах, акти підшивали до справ. Справи стояли на полицях шаф в канцеляріях установ.

На кльомбах квіти справляли враження помальованих на дикті. Кепка Ілліча й біблійна борода Маркса, викладені з битої цегли, перепаленого вугілля й повапнених кам'янів, повторювалися з убивчою одноманітністю. Од входу до берега я нарахував п'ять кепок і вісім борід. Розміри свідчили про прагнення до грандіозности, матеріал, використаний для цих садових декоративних мотивів, про режим суворої ощадности. Варіювався матеріал, приміром, тло було біле, кепка викладена була з цегли, або ж навпаки, при білій кепці було червоноцегельне тло.

З дикту, піску, коксу, крейди, битої цегли, рахітичних дерев і реєстрованих квітів на березі Дніпра був споруджений «Парк культури й відпочинку» плід бухгалтерської ретельності, трестівських директив і обіжникового формалізму.

Тільки Дніпро й небо були ті самі: величні й безкраї. Замість шматків синього ситцю, ощадно покраяного в місті щілинами кам'яних вулиць на вузькі смуги, тут в безмежності простору простяглося незаймане незмінне небо. В літургічному спокої нечутно пливли вгорі по небу одна за одною неквапливим ланцюгом хмарки.

Щодо мене особисто, то я людина міста! Я не знаю жадної назви дерева або рослини чи птаха. Це не мій фах. Знати їх це професія ботаніка, дендролога, міколога. Я не люблю природи, якою вона є. Вона діє прикро мені на нерви. Я витримую природу виключно тоді, коли її пристосовано вже для людських вигід. Краєвид повинен розкриватись з тераси ресторану. Природа повинна бути подана при столикові кав'ярні: добра кава, тістечка й довкола кольоровані тканини далечини. Асфальтовані пішоходи в цілинному лісі. Заплачений вхідний збір і поруччя, на які можна спиратися, зазираючи в безодню. Природа повинна бути комфортабельною.

На жаль, я не найшов у саду жадної кав'ярні або навіть буфету з парою бляшаних стільців і столиків під деревом, щоб мати змогу замовити собі стопку на сто грам і порцію краківської ковбаси на двісті грам.

Довелося задовольнитися дерев'яним майданчиком над кручею, продовгастою терасою, призначеною, можливо, для танців, можливо, для концертів.

Розділ 34

Я сів обличчям до ріки так, щоб соняшні промені падали прямо на мене.

Весняне сонце. Запах вологої землі. Вітер, що дме з ріки. Буденний день. Порожнеча. Самота. Люди нашого покоління вже не бояться сонця. Ми не носимо головних убрань і не шукаємо в спеку холодка. В соняшний день ми не переходимо на сутінкову сторону вулиці, де холодок від кам'яниць ліг на розпечений брук.

Наші батьки уникали сонця, ми, навпаки, шукаємо його. Так довільно змінюються у людей уявлення про добро й зло, про корисність і шкоду, про бажане й небажане.

Чудесний краєвид, і так прикро, що тут бракує кави або принаймні стопки горілки, з чого б я теж охоче задовольнився. Ліворуч за балками, що перерізають берег, і гранітом скель, що мене відразу наводять на думку про фйорди, Скандинавію й Линника, — починається місто. Зір пробігає оболонню вздовж ріки й досягає обр'ю.

Міст, зчеплений з кількох дужок, залізним мереживним коробком перекинений з берега на берег, звис у простороні, ніби залізна рейка, яку навмисно поклали, щоб аматори могли при нагоді виміряти точність свого уявлення про відстань.

Примруживши очі, крізь блакитну запону повітря я дивився на далеке золото потойбічного берега. Передо мною в усій могутності постає блакить Дніпра. Годі думати про турботи засідань, про хаотичну метушню безладних буднів. З споглядання неба, ріки, тиші в мене народжувалося почуття визволення, спокою й ясної, нічим не стурбованої радості.

Я цілком поринаю в споглядання глибокого саява, що ним у величній ясності виблискує Дніпро. Поволі усе, що не є цією синявою, зникає. В мені й довкола мене не лишається нічого, окрім враження від барви, сприйнятої в усій її суцільній і простій чистоті. Ніби якась коштовна рідина, барвисте світло впирається в мене. Так виникає переживання абстрактного замкненого в собі кольору. Барва, сама тільки барва, ізольована від усього, що не є нею.

Та поволі це почуття барви зникає, колір, зосереджене в собі почуття розпорошується. Я прокидаюсь від свого півзабуття.

...Вона прийшла сьогодні в сад простесенькою дівчинкою з ясним волоссям, підібраним червоною хустиною, в убранні, яке не складалося більше ніж з трьох приналежностей туалети. Поза сумнівом вона прийшла б і в звичайних балетках, білих з синьою габою по краю, якби високі закаблуки черевик не складали, зрештою, невід'ємної частини її особи.

— Я чудесно виспалася! — каже вона. — Я почувую себе, немов новонароджене бебі або шістнадцятилітній підліток! Що б ви не казали, мій друже, але любов завжди оновлює жінку!

Любов!?. Вона каже про любов? Я прикушую боляче губу. З мене завжди був скептик. Чи вона говорить про справжнє почуття, чи тільки бавиться й дражнить мене? Я дивлюсь на неї, на її вузьке рожевосмугляве обличчя, на синяву її очей. Коли б я знав!..

Вона говорить про любов, і в мені прокидається гірке почуття ревності.

Кожна гра має свої правила. Гра в любов, як і гра в лянв-теніс. М'яч кинено, я мушу його відбити. З легким жартом я відповідаю:

— О, так! Любов оновлює жінку. Але не тільки любов. Ваша формула не зовсім повна. Я додав би: любов і вбрання.

Вона зводить вгору свої густі вії, позбавлені сьогодні жадної екстравагантності. Вона ще не знає, як вона повинна поставитися до сказаного. Але я продовжую:

— Кожна зустріч з вами приносить мені вас такою, якою я ще вас не знав.

Вона відповідає в тон, але трохи сухо:

— Маєте рацію, в мене чималий вибір суконь!.. Як і кожна жінка, більше над усе я люблю театр для себе! Але що саме ви пропонуєте вибрати сьогодні?

— Мені здається, — кажу я, — в нас не дуже великий вибір: човен абож пісок на цьому березі. Чому ви волієте віддати перевагу?

— Якщо ви вмієте веслувати, то човну.

— Гаразд, — кажу, — хай буде човен!

В саду не збереглося старих дерев. Тільки внизу під кручею, коло пристані, де винаймали човни, росли, похилившись над рікою, великі верби. Вони відбивались в лакованій воді, що зеленавим люстром простяглася вздовж берега.

Хитким містком ми пройшли до човнів. Ми мали достатній вибір. Старий дід, босий з мідяним хрестом на волосистих грудях, що супроводив нас, попросив у мене цигарки.

Ми вибрали довгий вузький білий човен. Ми виплили за течією з протоки, і я склав весла.

Ми були самотні. Течія нечутно несла нас по ріці. М'яка й ніжна синява огорнула нас.

Лариса казала дати їй цигарку.

Ми курили. На обрії в зелі дерев біліло кам'яне сяйво Линникової «Варязької церкви». Я розповідав Ларисі про Линника, про Петербург, про студентські роки, прожиті в Петербурзі, про Неву. Я порівнював Неву й Дніпро. Синяву Неви й синяву Дніпра.

— Там, — казав я, — блакить присмерчна й примарна. Вона як мариво. Білими ночами синява нерухомо дремає над північною рікою, закутою в камінь. Як мені передати вам відсвіти цього безгучного світла? Вона непомітно тоне в сутінках колон Зимового палацу. І в цій химерній синяві під нічним небом, запаленим сумнівним, неначе вигаданим світлом, я бачу п'яну постать людини, в якій срібло сивини вже торкнулося скроні. На кам'яних плитах містка, викресленого чітким циркулем геометра, п'яна людина стоїть, похитуючись. Театралізована постать фантаста, уданий Герман, що, охоплений одчаєм самоти, мріє не своїми мріями про любов жінки, закоханої не в нього.

Я дивлюсь в вічі Ларисі, вона дивиться на мене. Вона не каже нічого. Вона не питає мене нічого про Германа і про Лізу, про не-мрії Германа, про невизнання, й я не питаю її про любов жінки, закоханої не в мене!

Навкола нас легка, опрозорена сяйвом сонця мінлива синява. Небо й білі хмари відбиваються в воді, і немає ні неба, ні ріки, нічого, лише димчасті коливання блакиті.

Після павзи, після довгого, дуже довгого мовчання, що триває вічність, зовсім несподівано

Лариса каже:

— Але ви помиляєтесь: Герман не був закоханий в Лізу. Ліза була закохана в Германа!

Вона мне недокурюк і викидає його за борт човна, і течія несе з собою недокурунену зм'яту цигарку з слідами на краю червоної фарби від жіночих уст.

Розділ 35

Ми лежимо на піску далекого берега. Жадних слідів людини. Жадної кози. Ми самотні, немов у вимріяній пустелі.

Ми розмовляємо, перебираючи в згадках спільні враження од вчорашнього дня й вечора. Ми починаємо зі згадок про гостинного господаря з кавказької шашличної.

— Він чарівний! — сказала молода жінка. — Я закохана в нього!

Цим було сказано або надто багато, або надто мало. В мені прокинулося почуття заздрости. Вона лежала на спині, дивилась на небо, і черевик, погойдуючись, висів на кінчиках пальців закиненої одна на одну ноги. Золоте тло піску формувало її профіль. Смуглява рожевість шкіл зворушувала й хвилювала.

— Чи є, — задумливо питаю я, — більше щастя, ніж іншу людину зробити щасливою? Чи є щось більше приємного, як в іншій людині викликати почуття радості з тим, що до всього не домішується нічого двозначного або нещирого? Тільки в шашличній, до якої ми потрапили вчора, відчуваєш правдивість цієї, на перший погляд, здавалось би, сантиментальної істини. — Я хотіла б знати, — каже Лариса, — чи ви сантиментальні бодай хоч трохи?

Але я нічого не кажу їй в відповідь на це запитання і продовжую розвивати думку про архаїчні традиції крамарництва, зведеного на ступінь витонченого епікуреїзму, де продаж і купівля ще не відокремилися од приязні, дарунку й частування, а покупець ще не перестав бути гостем і другом.

Лариса приєднується до моїх зауважень, але вона воліє внести маленьку поправку.

— Ви сказали про крамарництво, зведене на ступінь епікуреїзму, але чи не краще було б сказати: на ступінь епікуреїстичного естетизму?

Я не заперечую, й Лариса продовжує:

— Ми зробили вчора одну істотну помилку: ми не запитали нашого господаря про його родичів. У нього, — каже вона, — міцна рука й короткі пальці. Він справляє враження простого селянина з-під Єревана, але хтозна, можливо, його рідний брат є єпископ в Вірменії, або його дядько директор банку в Лондоні. Або це диригент з світовим ім'ям, або ж такий же тонкий і фантастичний театральний режисер, як і Вахтангов, постановник гоцівської «Принцеси Турандот». Поет. Філософ.

Вона кладе свою голову мені на коліна, дивиться на мене знизу вгору і після короткої павзи зазначає повчально:

— Щоб продавати вино, треба бути також і поетом.

Я повторюю те, що вчора сказав цей господар:

— Є вино й вино! Є жінка! Вино, як жінка!.. Є вино, що, покуштувавши його бодай краплину, не забуваєш його смаку ніколи в житті. Так само й жінки! Мені здається, Лар, ви належите до подібних жінок.

Рука моя поринула в хащі її волосся. В своїх блуканнях пальці зберігали образи колись відчутих почуттів, відтінки напівзабутих споминів, хвилі втіх, що здавалися назавжди втраченими або ніколи ще не знаними.

У жінок буває різне волосся. Іноді воно міцне, тверде й пружне, рука відчуває дотик цього волосся, неначе спротив і примус. Іноді волосся немов тане між пальцями, зникаючи в відчутті дотику як легкий плин піни. М'який ляльковий льон. У Лариси добірне й важке волосся, що зберегло своє життя, не спалене електричним струмом і не мертвіле в отруті хемікалій. Пальці чітко відчувають кожен окремий волос. Я перебираю їх в своїх руках, як стовбури стиглої пшениці.

Розмова звертається до початкових подробиць нашого знайомства. Ця тема ніколи не втрачає своєї ваги й цікавості для тих, що покохали. Вона дозволяє відновлювати в спільноті згадок почуття, яке щойно почало зароджуватися.

Однак Лариса чомусь привносить в розмову відтінок деякої передупевненості. Це відчувається в її манері ставити запитання. Вона настроєна сьогодні скептично. В жіночому скепсисі ніколи немає примирливої лагідності, навпаки, в ньому завжди є елемент ворожнечі.

Наше знайомство почалося надто надзвичайно, щоб в нього можна було повірити. Сьогодні вона сповнена сумнівів. Сьогодні вона не вірить в те, з чим згоджувалася вчора.

Побачивши незнану жінку, відчути її як згучання музичної фрази!.. Чи не надто багато беру я на себе, стверджуючи це як факт? Кажу, якій тверезій, реальній людині потрібні подібні химери? Вона не хоче, щоб її ошукували й тоді знущались. Сьогодні вона борониться. Вона переходить в наступ. Вона не Ліза, я не Герман. Вона не потребує, щоб їй розповідали казки. Вона сміється. Сміхом вона затушковує навмисну дражливість своїх запитань. Зрештою, вона зовсім не хоче зі мною сваритися, і тому сміється, бо якнайкраще знає зміслову зваблівість свого сміху. Але вона уперта. Вона вимагає від мене пояснень. Вона починає здалека:

— Чи можна пізнати людину з першого від неї враження?

Я стверджую рішуче:

— Гадаю, що так!

Але її не задовольняє відповідь, побудована на простому ствердженні. Вона уточнює формулу запитання:

— Побачивши вперше, ніколи перед тим не бачивши й нічого про ту людину не знаючи, цілковито нічого?

— А так, — кажу я, — побачивши вперше, ніколи перед тим не бачивши, нічого про неї не знаючи, за самим тільки першим од неї враженням.

— Так таки зовсім нічого не знаючи?

— Зовсім.

Цього всього надто мало для неї.

— Це неможливо.

Вона прикро вражена. Вона уриває розмову, приймає свою голову від мене з колін, з удаваною байдужістю простягається на піску долі, підкладає долоні під волосся і мовчки дивиться на білі хмарки, що вітрилами незнаних кораблів плывуть у невідому країну.

Мовчанка, як відточене лезо меча, лягла між нами. Нас відокремив холод криці. Я збентежений. Вона явно незадоволена з мене і не ховає свого незадоволення.

В її запереченнях, і запереченнях, несподівано чітких, підкреслено демонстративних, і в тому, що я розгубився і не можу дати собі ради, знайти для себе жадного задовільного аргументу, щоб зміцнити бодай трохи свої позиції, я пізнаю всю безпосередність небезпеки, яка мені загрожує.

Тонка нитка нашого нещодавнього й так несподівано зав'язаного знайомства так само несподівано може урватись. Ось вона підведеться з піску, пробіжить по мені побіжним байдужим поглядом, позіхне: «Щось стає скучно!», або ж «Щось уже надто пізно!», або «Здається, збирається на дощ!», і тоді все скінчено.

Я розумію все це аж надто добре. Сьогодні день покути. Сьогодні вона воліє переглянути ще раз усе те, що сталося вчора. Сьогодні вона перевіряє мене й себе. Вона робить те, що й кожна інша жінка: вона намагається або знайти виправдання для себе, або звинуватити мене.

Досі вона лежала, простягнувшись на піску, ця гарна гола жінка. Тепер вона сідає, підібгавши під себе ноги. Вона не говорить нічого. Меланхолійно пересипає пісок з жмені до жмені, і тоненький струм піску сиплеться межі вузьких її пальців, падає коло ступнів ніг і утворює горбик, що поволі росте. Чи не слід було б одразу визнати себе винним і принести їй, як дарунок, щирість моєї покути, благальний викуп за всі мої існуючі і неіснуючі провини?

Капітулювати перед нею, прийняти на себе вину й шукати порятунку в її милосерді? Надіти на себе машкару великого кудлатого собаки, добродушного й нездібного ні на що інше, як тільки стрибати й голосно гавкати, але цілковито й без застережень відданого своїй господині?

Я свідомий: в цей момент вирішується доля мого кохання, бути чи не бути і, якщо бути, то як бути?

Псом вірним лягти біля її ніг, віддати назавжди їй волю, себе, свою думку й свої почуття. Я дивлюсь на неї. Я нерішуче торкаюсь її руки.

— Можливо, — кажу я, — ви маєте рацію!

Я прикладаю всіх зусиль, щоб вона не відчула слідів моєї непевності.

Вона підводиться, ніби даючи тим знак, що розмова набула безнадійного звороту і мені немає вже на що сподіватися. В цей спосіб я не врятую себе. Вона дивиться з докором на мене. Вона дивиться на відблиски світла в склі моїх окулярів і примхливо запитусь:

— Невжеж це все, що ви можете сказати? Я сподівалася од вас на щось більше!

Я роблю невиразний жест рукою. Що я можу? Хіба є які-небудь виправдання для людини, яка гине?

Я збираюсь щось сказати. Хіба не все одно що? Вона обриває мене.

— Я передбачаю, що ви збираєтесь послатись на інтуїцію. Це не допоможе вам.

Вона застерігає:

— Зауважте, я не переносу банальностей, а тим паче безпомічних.

Я спішу її запевнити, що я в жаднім разі не мав подібного наміру.

— Слово чести!

Я знаю одне: що несподіваніші шляхи, на яких шукатиму собі порятунку, то краще. Хіба не все одно, в яку країну прямують вітрила цих хмар?

В останню хвилинку я нахожу собі порятунок у згадці про Босвела й босвелізм. Вона жвавішає:

— А хто це такий?

— Англійський літературний критик з 18 століття. Це саме він зауважив, що одірваний гудзик на сурдуті поета скаже далеко більше про його творчість, ніж читання всіх його поем.

— Це принаймні дотепно! — визнає Лариса. Вона схиляється до мене, щоб кінчиками пальців торкнутися моєї щоки.

Це не багато, але це вже є щось. Я розумію, що для мене знайдено деяке пробачення, стверджено деяку міру порятунку. Я цілую долоню її руки.

— Це, — кажу я, — більше, ніж дотеп. Це ціла концепція.

Спостережливий критик вибрав іронічну форму для вислову своєї думки. Він послався на дрібну подробицю: одірваний гудзик. Але це була відповідь на те, що зараз бентежило Ларису: можливість з побіжного враження пізнати людину, якою вона є насправді. Корисна спроможність, що могла б набагато спростити людське життя.

— Ви не заперечуватимете, — кажу я, звертаючись до Лариси, — що все наше знайомство має босвелістичний характер.

Вона сідає й охоплює руками коліна. Вона дивиться замріяними очима в блакитну далечінь, де золотава смуга відокремлює синяву неба од синяви ріки.

Їй подобається, що наша зустріч босвелістична. Вона вибаглива, ця жінка, що як і більшість жінок, од кохання вимагає одного: надзвичайності.

Вона задоволена, але все ж таки продовжує чинити опір.

— Так, це так! А втім визнайте, що все це був лише випадок. Ви зустріли мене й випадково згадали кілька тактів із знаної вам музичної речі. Ви пов'язали те й те, й випадково відгадали, дарма що все це був лише одірваний гудзик, ніщо, нісенітниця, те, що одночасно було й, однак, не було.

Вона прагне обов'язкового. Їй обридла необов'язковість наших почуттів.

Я енергійно протестую. Я заперечую, я не погоджуюсь, що наша зустріч то тільки випадковий збіг побіжних і побічних подробиць.

— Ви й твір композитора становите цілість. Вас втілено в творі, бо твір відтворює вас!.. Чому ви не хочете визнати, що я теж здібний на творчий акт, що я так само був здібний створити знов з враження від вас все те, що знайшло втілення в музиці — що ви, музика й враження од вас, це внутрішньо пов'язані ланки єдиного естетичного процесу, так само...

Я схиляюся над нею:

— ... як і любов до вас!

Розділ 36

Чи треба сказати, що того дня я не був на засіданні Комісії, яка вибрана була для виробки резолюції і до складу якої був включений також і я.

Це була безнадійна справа спитуватись мене піймати. З учасниками Народи, з дирекцією музею, з усіма, кому я був потрібний або хто мене хотів бачити, я підтримував зносини лише листовно, виключно через записки, залишені для мене в вестибюлі готелю у порт'є. Я був невловний.

Навіть для Івана Васильовича Гулі.

Досить було з'явитися мені на порозі готелю, як черговий порт'є, підводячись зі свого круглого стільця і перехилиючись над лядою бюра, простягав мені десяток записок, листів, повісток, телефонограм, і повідомляв:

— Вас питали...

— До вас заходили...

— На вас чекали...

— Вам казали переказати, щоб ви...

— За вами заїздили на машині...

— До вас дзвонили...

— Вас просили негайно, як тільки ви...

Негайно? — я посміхався. Щоб я?.. — Але я був відсутній. Мене не було ні для кого.

В кожному разі, взявши від порт'є купу листів, я приймав зосереджений вигляд. Я дивився на порт'є крізь скло своїх золотих окулярів. Я дивився на нього уважно й багатозначно. Він

відчував себе передо мною студентом, який прийшов складати іспита, маючи зовсім туманне уявлення про різницю між німецьким і так званим єзуїтським барокком.

Я зберігав вигляд людини, переобтяженої справами. У кожного, з ким я ненароком стрічався, я просив пробачення. Я посилався на те, що за безліччю всіх інших справ, які тяжіли надо мною, у мене не лишилося часу саме для цієї.

Я розводив руками, я показував на течку, яку мав в руці, я витягав жмут паперів, я казав:

— Ви бачите: ось купа паперів, ось тисяча справ — і кожна з них негайна — до полагодження.

Усе це я мушу зробити. Але коли, де, як? Ви ж розумієте, що я не спроможний зробити все.

Так знаходилося для мене пробачення. Неможливість зробити все була найкращим приводом не робити нічого.

Урядовця в установі, де він працює, репрезентує портфель, якого він, прийшовши на працю, поклав на стіл. Мене репрезентував ключ з великим мідяним кільцем в вузькій щілині шифоньєрки портє.

Одвідувачі, які мене потребували, одержавши від портє одну з двох стандартних відповідей:

«Ще не приходив!», або «Уже пішов!», якнайкраще розуміли, що я, примушений бути в надто багатьох місцях, не міг бути, принаймні, десь в одному певному. Мене викликали в Виконком, в Облоно, в Музей, в Облархів, в Істпарт, в Комісію охорони пам'яток...

В уявленні про відповідального робітника з необхідністю включалося це: цілковита неможливість десь його спіймати.

Я відповідав на ходу:

— Пробачте, але я не можу. Я мушу спішити. Мене викликав товариш... У мене нарада...

Протокол засідання Резолютивної комісії й вироблений Комісією проєкт резолюції я підписав на ходу, не читаючи.

На заключному засіданні Народи я не був так само, як і на першому.

З Гулиної записки, залишеної для мене, я довідався, що роботи Народи закінчені, що я маю зайти до бухгалтерії Музею одержати належні мені командировочні й консультаційні, що Облвиконком ствердив постанову Народи про перетворення «Варязької церкви» на заповідник, що Арсен Петрович Витвицький мене весь час розшукує, а що він, Гуля, хотів би мене бачити.

Записку свою Гуля закінчував:

— На яке число вам замовити залізничного квитка?

Я потиснув плечима. Хіба я щось знав?

Я розірвав конверт з листом від Арсена Петровича. Арсен Петрович запрошував мене завітати до нього наступного дня рівно о п'ятій годині вечора на обід.

Усі інші листи й записки я лишив нечитаними.

Розділ 37

Арсен Петрович Витвицький, директор Музею Мистецтв, був дуже мила й приємна людина. Я познайомився з ним 1927 або 1928 року в Харкові в Комітеті охорони пам'яток старовини, куди він приїздив по справах Музею.

Уже при першій зустрічі він справив на мене враження дуже порядної і разом з тим дуже стриманої людини. Більш, ніж стриманої, — обережної. Стережної. Стриманість переходила в майже боязку обачність. Так принаймні мені здалося.

Мені здалося, що в лагідній його м'якості була якась завбачливість чи, може, навіть напруженість. Власне, не в самій лагідності, щирій і відкритій, а в чомусь, що було сховане за нею, немов далекий приглушений відгук давно пережитої катастрофи. Рана, що загоїлася, але завжди дає себе відчути.

Згодом я довідався, що все було саме так. Та вже й при першій зустрічі я сприйняв це як натяк.

Кінчиками пальців я торкнувся серпанку, що ним були прикриті його вчинки, слова й жести.

Усе, що він робив або казав, ніби забарвлювалося в якусь нерухомість, в якусь невисловлену замисленість. І в цьому була затушкована, димчаста, сказати б, мелодійна ніжність, вечорова тиша. Слова його були притлумлені, а жест його згучав. Рух приваблював своєю співучістю.

Він причарував мене своєю делікатною вдачею. В ньому не було нічого кричущого. Я тішився з цього знайомства. Воно розкрило передо мною принаду приятелювання, що в ньому немає місця ні для застережень, ані для упереджености.

Він носив широкий сірий піджак. Був високий на зріст, стрункий, рухливий, жвавий, разом з тим надзвичайно коректний. Він ніколи не дозволяв собі нічого різкого або метушливого в своїй поведінці.

Він справляв імпозантне враження. Ясносіре вбрання, сріблясте, зачісане назад волосся, забарвлена сивизною борода, трохи довша, як її носили звичайно, надавала його зовнішності відтінка гієратичної урочистості. Була в ньому піднесена й ефектовна репрезентативність. Роки не примусили його обважніти, він не розплився. Він зберігав підібрану юнацьку легкість. Був увесь ніби в польоті.

Я знав: він писав вірші. Мав дві-три видані збірки поезій. Був поет. Здавалось, він стояв біля самих джерел буття. Живився з його паростків. Володів незагальною здібністю сприймати життя в його передчуттях: міті, поезії, музиці. Вічність розкривалась для нього в своїх зародках. Він пізнавав всесвіт в ритмах поезії, барвах музики, образах міту. Коли б я наважився сказати про нього, що в нього було дещо від поета-музики, відповідно до класичної формули, яку запропонував Верлен: «Музики, музики насамперед», то я мусів би внести поправку: дещо від філософа, що одночасно є поет і музикант. Я знаю неточність сказаного. Назвавши його поетом, я примушений взяти свої слова назад. Він був поет, писав вірші, але це значило тільки одне: він був ніхто й ніщо. Людина покликання, але не визнання. Від початку 900 років аж до революції 17 року він служив у земстві, чернігівському, полтавському, подільському. Земство було звичайний притулок для переважної більшості українських письменників того часу, які не мали матеріальних коштів закінчити університет і не спромоглись переїхати до Петербургу, щоб улаштуватись там на службу в Міністерстві фінансів або хліборобства.

Працювати статистиком в земстві це ніякий рай, але й ніяка каторга. Це був спосіб існувати. Усі в ті роки були певні, що найважливіше в світі це існувати: одружитись, мати або не мати дітей, їсти щодня обід, пристьобувати до сорочки комірець і манжети, сплачувати до банку внески за побудований будиночок, в суботу ввечері поїхати в «Англійський сад» і випити пляшку пива, на Новий Рік завезти до губернатора та голови Земської управи візитову картку. Тим часом він міг творити. Не було фізичної каторги, але була моральна: неможливість виявити, розкрити себе, бути собою.

З гіркотою він признався мені:

— Я ніколи в житті не був собою!

Бути собою для нього значило: спостерігати, як росте трава, як дерева одягаються зеленуватим димом першого листя, як співає в полі телеграфний дріт, як квітне на весні бузок. Ще з дитинства він любив старі сади, холодний вітер, нічні хмари, полиновий присмак самотньої туги. Печаль серця. Повітря, сповнене запахом старих книг і легкої кіптяви свічок. Степовий синій простір. Сухий аромат трав на закиненому кладовищі.

Його покликання було мріяти, голодувати, молитись, стати святим. Та час, за якого йому довелося жити, не надавав ніякої ваги подібним справам. Той час зневажив це. Людину, покликану бути Франціском Ассізьким, примушували носити заштопані дружиною шкарпетки й працювати в бюро над складанням зведених статистичних таблиць: кількість поголів'я, кількість десятин, засіяних яриною, число возів угноєння, вивезеного на поля, цифри реманенту, наявного в господарстві, рух людности, відсоток хвороб, тиф, холера, інфлюєнца. Він знав певно відсотки кожної з хлібних культур, але мав дуже приблизне уявлення, що таке вика і як відрізнити ячмінь од овса. Він був міською людиною.

У вільні від праці години він писав поезії. Перша збірка його віршів вийшла в 1906 році. Люди ходили тоді з червоними прапорами, співали «Марсельезу» й «Варшав'янку». Керували хорами в новозаснованих «Просвітах». Протестували проти карних загонів.

Маніфест 17 жовтня, вибори до Державної Думи, революційний ентузіазм, видання «Донської речі» в червоних обгортках, соціалізм, сектанти, десятки політичних питань, аграрне питання, українською мовою лекції в університеті, Мукден, Цусіма, Портсмут, терор, вибухи бомб, постріли з револьверів, барикади, забиті гімназистами на вулиці пристави, інгуші, козаки, шибениці, ленінське гасло «Вся власть советам», як і інше, лібералів: «Власть виконавча хай підкориться власті законодавчій», — ніщо з цього не відбилося в поезіях збірки. Ніби нічого цього й не було на світі. Достатній привід, щоб обвинуватити поета в антигромадськості.

Розриваючи з традиціями і поетичною фразеологією громадянської поезії з її провідним гаслом «Я не поет, я громадянин!», замикаючись у вежі з слонової кости, він культивував чисту поезію. Поезію для поезії. Він належав до групи модерністів

. Можливо, він був найпослідовніший з них, найбільше непримиренний з антинародників.

Ім'я його згадували разом з ім'ям Олеся та Вороного. На другому пляні, але завжди в тому ж зв'язку, після них, разом з Філянським, Капельгородським, Гарноградським.

Бодай у своїх поезіях він хотів бути собою. З екзотизму він робив спосіб боротьби, з естетства — шлях до визволення. Він намагався абсолютизувати крихку й несталу умовність новітньої поезії. Це також був протест і бунт, хоч і своєрідного гатунку, сенс якого він навряд чи міг збагнути. Він друкувався в Євшановій «Новій хаті»; згодом його поезії почали з'являться, хоч і не часто, на сторінках «Літературно-наукового вісника».

Кілька невдалих виразів, суперечливих мовних новотворів, недоречних зворотів, що трапилися в його ранніх поезіях, індивідуалістичний естетизм, властивий його поезії, як і всій творчості модерністів, дали привід критикові, який стояв на сторожі громадської думки й народництва, святощів, що їх він ототожнював з народними, виступити з гострою статтею проти поета.

Велика стаття-рецензія, написана з приводу першої збірки поета, з'явилась в одній з книжок «Киевской старины» під назвою «Знамение времени». Народництво озброювалось проти модернізму. Стаття-памфлет була складена темпераментно й гостро. Критик не уникав брутальності. Проти поезії, що він її сприймав як небезпечну погрозу для народу, він скеровував різкі випадки й не шкодував дошкульних закидів, що межували з образою. Він плямував, ганьбив, обвинувачував.

Наївний реалізм і побутовництво керували критиком протягом цілого його життя. Перед революцією й після революції, коли він почав відігравати роль представника нації і взяв на себе відповідальність за долю багатьох інших.

В своїй статті критик обвинувачував Арсена Петровича, а разом з ним і всю групу модерністів, у тому, що, вони не знають української мови. З цього він починав, з гріхів проти мови, з злочинів проти духа народної мови і на цьому ґрунтувався. До цього він прилучив також обвинувачення в моральному розкладництві, в ідейній безпринципності, в замаху і злочинах проти

слова й духу

, проти

сумління

українського народу. Усе це було не дуже проникливо й не дуже тонко, але в кожному разі послідовно.

Стаття мала епіграф, взятий з Шевченка: «І на сторожі коло них поставлю слово!» Критик уважав себе за вратаря, поставленого на варту при вході до храму народу й його мови.

Він був до кінця послідовний в розкритті своїх тверджень, цей критик.

Народ він розглядав як мовну єдність. Він ототожнював народ і мову. Він виходив з тези:

«Народ це його мова!» Це лягло в основу ідеологічної доктрини, що він її проповідував, визначило її зміст і обсяг, програму дій, спосіб політичної акції. Мова ставала основою догми; складання словника живої мови, писання статей для часопису, видавання граматок і граматик, популярних книжочок для народу — провідною засадою цілої суспільної діяльності. Це призводило до аматорства в галузі мовознавчих студій, а суспільну акцію позбавляло її основного мірила — свідомості масштабів, але це його не обходило. Він волів очолювати як перші, так і другу, фахові наукові студії й політику, хоч для перших йому бракувало підготовки й знань, а для другої характеру.

Бути політичним діячем — бути провидцем. Мати в собі щось з пророка. Він же був лише емпірик. Він не мав потрібної широти круговиду. В спробі модерністів надати українській мові художньої ваги, а естетичні цінності висунути на перший плян він побачив небезпечний для українства ухил, замах на громадську добротність взагалі і на людську мораль зокрема.

«Підкреслюємо, — зазначив він у своїй статті в «Киевской старине», про яку я згадував, — не самоствердження літератури, а самоствердження мільйонного народу, в якому література

мусить мати допоміжну роллю як засіб цього ствердження, якщо вона хоче бути українською літературою». Модерністи, які не хотіли писати так, як Борис Грінченко, ставили себе, тим самим, на його думку, поза українською літературою.

Модернізація поезії?.. Поезія, що розриває з народництвом?.. Хибний шлях, шкідливі тенденції. Не-творчість, труп творчості, сморід розкладу, падло псів.

Критик захищав внутрішню самозамкненість покликання, автаркію письменства, хуторянський ізоляціонізм, село в його відрубній самодостатності. Бачив призначення інтелігенції в освітній діяльності на користь народу. Виявляв нехіть до письменства, що зображує не своє, а чуже, і з різким гнівом напав на поета, що, за його висловом в тій же статті, «шукає тематику поза своїм народом, в чужій давноминулій дійсності, переспівує чужі зразки, колише чужі діти!»

Пулька преферансу, висока смушкова шапка, піджак, одягнений поверх вишиваної сорочки, вишневий садок біля хати, самотня вулиця на околицях міста, джмелина тиша!.. Як і всі політичні діячі першого двадцятип'ятиліття 20 століття критик говорив, дещо гаркавлячи, пришелепкувано.

Рецензія, що з'явилась в «Киевской старине», справила на молодого поета гнітуче враження. Він не дошукувався, якою мірою були справедливі звернені проти нього закиди. Він не намагався ні спростовувати, ані виправдовуватись. Його обвинувачували, цього було досить. Він волів краще зневажити себе, аніж інших. Він почав шукати своєї власної провини там, де кожен інший був би хібащо вражений в своєму самолюбстві.

Рецензія прийшла для нього як життєва катастрофа. Стриманий, він став ще стриманіший. Нерішучий, він став ще обережніший і нерішучіший.

Це зовсім не значить, що він змінив своє ставлення до поезії або хоча б і найменше поступився в своїх поглядах. Він і далі писав так само, як і давніше. Він нікуди не збочив. Він не був людиною, здібною піти на компроміс. Та надто чуткий і вражливий, він не міг скинути з себе почуття боязкої приголомшеності.

Він остаточно як поет замкнувся в собі. Відокремився від середовища, місця й часу. Перетворив свої поезії в абстракцію естетичного.

Кожного разу, коли йому доводилося посилати написану поезію до часопису, він вагався.
Може, краще хай
воно
полежить? Непевність себе робила його хворим.

Йому бракувало потрібної долі настирливості, щоб зробити літературну кар'єру, яку так успішно робили інші, далеко менш здібні, але багато спритніші за нього.

Йому казали: «Треба розштовхувати ліктями, щоб пробитись!» Він не любив юрби, де доводилося розштовхувати. Він уникав переповнених вагонів трамваю. Звичайно, з Земства він повертав додому після служби пішки.

Цинізм органічно був не властивий його вдачі. Можливо, саме через це він і писав поезії, став поетом. Через це він ніколи й не намагався висунутись вперед, як поет.

Він не був ані пришелепкуватий, ані крикливий.

Надто м'який і чемний, він утримувався від того, щоб турбувати когось в справах, які торкалися його особисто, а особливо в такій суґубо приватній, інтимній справі, як вірші, що їх він писав. Якщо до нього звертались з редакції часопису з листом, прохаючи надіслати віршів, надсилали запрошення вдруге, повторювали втретє, він посилав. Не звертались, не нагадували, він лишав їх лежати в шухляді свого письмового стола.

Щодо себе, то він не виявляв ніякої ініціативи назовні. Траплялось, роками жадна з його поезій не з'являлась в жадному з періодичних видань, хоч він працював пожадливо й уперто. Він нездібний був прийти до редакції, принести зошит і сказати: «Надрукуйте! Я поет!»

Він публікував далеко менше, ніж писав, і писав далеко більше, ніж доводив до остаточної обробки.

Після революції або через особисту скромність, або через те, що він жив у провінційному місці, він лишився осторонь од широких шляхів літературного процесу. З ним сталося те, що й з іншими представниками старшої генерації. Олесь емігрував, Чупринка був розстріляний, Філянський, Капельгородський замовкли. Самійленко, повернувшись з еміграції, помирав, хворий на сухоти в Боярці під Києвом. Микола Вороний робив даремні зусилля зберегти за собою місце в поточному літературному процесі.

Там, де інших одсунули, Арсен Петрович поступився сам. Він ніде не з'являвся, ніколи не заявляв нічого про себе, не робив ніяких спроб нагадати про себе громаді. Не всі навіть знали, що він, один з основників модернізму в українській поезії, може, навіть, найталановитіший з усіх поетів, своїх сучасників, ще живий, мешкає в південному степовому місті, працює як директор в Музеї. Про нього забули так, ніби він давно помер або навіть і не існував зовсім. Кілька його віршів, що після революції з'явилися в «Червоному шляху» та в місцевій «Зорі», редагованій В. Чаплею, пройшли цілком непомічені. Вони не знайшли жадного відгуку. Вони здались не то надто екзотичними, не то просто застарілими.

Нова революційна епоха зігнорувала замкненого в собі поета. Він не ображався. З аматорського давніше нахилу до мистецтва він зробив собі професію, з набутих випадково відомостей — фах. Відразу ж після революції, при першій нагоді, він кинув Земство. Інші його колеги поринули в вир партійно-революційної боротьби або перейшли до кооперації, він вибрав для себе музейну працю, цілком поглинений нею й цілком задоволений з свого покликання.

— Я вже не маю, — казав він, — до діла з цифрами, статистичними відомостями, таблицями, відсотками. Боже мій, яке це щастя! Нарешті, я відчув себе вільним. Хіба це мало?.. Я маю справу з картинами, з порцеляною, старовинним склом, меблями, з рідкими й вишуканими речами, і це мене тішить. Почуття втіхи приносить спокій, а це найважливіше для людини. Говорити про спокій і гармонію в перші роки революції можна було хібащо з бажання епатувати. Але факт лишається фактом: місцева міська картинна галерія завдячувала своїм збереженням і дальшим своїм розквітом виключно його наполегливості та невсипущій енергії. Він збирав для неї експонати в місті по будинках, що їх кинули власники напризволяще, їздив по селах, розшукуючи у селян розтягнене майно з панських маєтків і економій. Рятував те, що можна було ще врятувати.

І це він робив у ті бурхливі й каламутні роки, в страшні нищівні роки, коли всі зв'язки розпалися і все, що доти було абсолютним, стало необов'язковим. Випадок керував життям. Доля людини, а тим паче доля людських творів важила на терезах суспільного буття щонайменше. Десь проходила незнана, фантастична лінія, що відокремлювала те, що було і що перестало бути, від того, що повинно було народитись і чого ще не було. Люди жили поза сучасністю, в декретованому майбутньому.

В великому і колись ситому місті не було чого їсти, ні крихти хліба! Люди пухли з голоду й мовчки покірливо вмирили. Коли в одного, що випадково наївся вареників, стався заворот кишок, він сказав перехристовившись, перед тим як померти: «Слава Богу, хоч помираю, наївшись!»

І в ці непевні, сповнені одчаю часи Арсен Петрович, захлялий, схудлий, голодний, як і всі, похитуючись од втоми й виснаження, раз-у-раз спиняючись, тягнув з напругою за собою візка, навантаженого картинами, меблями, книгами й рукописами. Він звозив до Музею речі з приватних збірок, колекції й мотлох, покинене майно, усе, що траплялось під руку і що могло згодом мати цінність експонату або придатись лише до смітника.

Вздвож вулиці стріляли з кулемету. Арсен Петрович кидав візка і, пригинаючись, біг до підворотниці, щоб схватись. Після того, як стрілянина вщухала, він знову брався за перекладину голобель і тягнув візка далі.

Як і інші, він зник, що війна стала повсякденною подробицею буденного життя. Місто обернулось в фронт. Він робив своє діло в Музеї, як і писав вірші, з тих же мотивів, слухняний своєму внутрішньому покликанню.

Влади в цьому степовому місті, відкритому для всіх вітрів світу, змінювались з калейдоскопічною строкатістю. Вони чергувались з такою ж майже природною необхідністю, як приливи й одливи на океані. В короткий термін, виділений для кожної влади, її носителі діяли покvapливо й невблаганно. Вони діяли з жорстокою одчайдушністю конквістадорів, завойовників вперше відкритого, ще незнамого континенту.

Ніхто не міг би сказати, як довго протримається дана влада в місті. При кожній черговій зміні влади Арсен Петрович кидав власну хату, залишав дружину, власне майно, все, що мав, і переходив жити до Музею. Музей був важливіший за все. Він ніс відповідальність за Музей. Перед ким? Ні перед ким, тільки перед самим собою.

Добами, іноді тижнями він лишався безвихідно в неопалюваному приміщенні Музею. Він стеріг неустатковані кімнати й безладно накопичені в них речі.

І коли з гуркотом і лайкою в дверях Музею з'являлась погрозлива постать вояка, обвішаного гранатами й зброєю, напівбожевільного від розстрілів, горілки, виснаження, тифозної гарячки, абсолютности втіленої ним влади, Арсен Петрович умів поводитися з гідністю й зберігати спокій.

Вони стояли один проти одного. Людина в пом'ятій, попаленій і простріленій сірій шинелі, в червоних або зелених ґаліфе, пошитих з оксамитової порт'єри, здертої в борделі або ресторані, і він — поет, директор Музею, партикулярна людина в чорному пальті з каракулевим коміром, туго підперезаний поясом. Вони дивились один на одного. Мить за таких обставин важила все. В цю мить вирішувалась доля людини: бути чи не бути.

Те, що Арсен Петрович відчував в таку мить, це не був страх. Це було щось інше, якесь фізіологічне сприйняття порожнечі, відчуття нудоти, як це буває на морі, коли корабель, знесений вгору, раптом зривається в провалля.

Арсен Петрович не лякався, коли його лякали, не розгублювався, коли йому загрожували. Зрештою в тому моглосьі, що заповнював залі, не було нічого, що могло б до чогось придатись людині з рушницею. Найчастіше справа сходила до суперечки з приводу якої-небудь філіжанки. Посудини, з якої можна було пити. Арсен Петрович ішов на поступки. Він пропонував власний, принесений з дому емальований кухлик, щоб зберегти для Музею севрську чашку, хоч, певна річ, у той час емальований кухлик, з кожного погляду, був далеко цінніший за найдорожчий сакс і севр.

Люди розходились в найглибшому задоволенні один од одного. Тепер вони були друзі. І вояк, витягаючи з кишені буханку хліба, розламавав її надвоє, щоб поділитись з людиною, яку він перед цим погрожував убити.

Кожна нова влада, з'являючись в місті, оголошувала попередню руйнінською й варварською. Вона обвинувачувала її в голоді, насильстві, розстрілах, терорі, зневазі до людей і тиранії. В'язницю звільняли од в'язнів в ім'я гуманности й справедливости та щоб очистити так потрібне місце для нових в'язнів.

І задля тих же найвищих і найсвятіших ідеалів людяности, в останній момент перед тим, як кинути місто, коли гармати противника вже били по місту від Амура або з Чоколівки і кулемети одгавкувались денебудь на Мандриківці, починали нищити все, людей, харчові запаси, культурні цінності, мости, електричну, водогін, склепи амуніції, фабричні варстати. Ніщо не повинно було дістатись ворогові, що йшов з-за Дніпра або від степу і ніс за собою руїну, прокляття й смерть.

Якщо нова влада закріплялась на деякий час в місті, становище Арсена Петровича не поліпшувалось, а лише незрівнянно погіршувалось. До нього починали придивлятись. Починали з'ясовувати. Од нього вимагали, щоб він подав анкету й приклав належні документи. Йому пред'являли обвинувачення в співпраці з попередньою владою, те, що коли інші чинили опір, були розстрілювані або сиділи по в'язницях, він займав відповідальну посаду, зискав довіру й визнання, користувався з всіляких благ, одержував химерно високу платню, мав пайку для особливо привілейованих.

Ситуація була явно безнадійна. Як довести, що, будучи на посаді директора Музею за попередньої влади, він не робив жадного злочину в відношенні до теперішньої? Навпаки, хіба він не доклав усіх сил, щоб зберегти музейні збірки й забезпечити мистецькі колекції від знищення?

Якомога лагідніше й спокійніше він клав перед розхристаною людиною в шапці, зсуненій набік, і з револьвером, ручка якого стирчала з розірваної кишені штанів, інвентарні списки музейного майна. Але списки, зметені гнівною рукою геть із стола, летіли до чортової мами. Що важили ці списки, коли було доведено, що він співпрацював з ворогами культури, ладу, людства?! Його годилося розстріляти, розчавити, як блощицю. На перший раз тим часом його відпустили, буркнувши похмурно в невизначеність:

—
Там
розберуться!

В Музеї з'являлась яка-небудь бліда й невиразна тінь, людина, що до неї мали більше довір'я, як до нього. Мандат з штампом і великою печаткою про призначення лягав на ляковану поверхню стола. Арсен Петрович підводився зі свого директорського крісла, щоб сісти збоку, на табуретку для одвідувачів. Та, завітавши мимохідь пару разів, тінь зникла безслідно з музейних обривів, і Арсен Петрович Витвицький, повагавшись, знову сідав в своє директорське крісло. Найголовніше те, що в роки громадянської війни, — хоч за цей час, від 1917 р. до 1923 р. в місті змінилося двадцять дві влади, — його не розстріляли й не повісили, він не помер ні від голоду, ані від тифу.

Щождо Музею, то Музей протягом десятих років виріс, збагатився експонатами, перейшов в нове й велике помешкання. Арсен Петрович здобув собі авторитет. Його поважали. На нього зважали. Витворювалася якась ілюзія нібито сталості або певности.

Але певности не було. Не було ґрунту. Ґрунт вислизав з-під ніг. Арсен Петрович виразно відчував це. Од нього вимагали ґрунтовної перебудови експозиції. Вимагали виступити з критикою й самокритикою. Перекуватись. Демаскувати інших, тих, що приховались або не хочуть перековуватись, уникають самокритики.

Арсен Петрович почав нервуватись.

— Я, — признався він мені стурбовано, — знаю, що у мене не все з експозицією гаразд, але що я можу?

І він безпомічно знизав плечима!

Що він міг? Що від нього хотіли? Цього ніхто не міг сказати йому виразно. З'ясувати, чого від нього хотіли інші, мусів він сам.

Але це було вище його спроможностей. Вів почував себе людиною, загубленою в лісі.

Скориставшись з мого приїзду, він просив мене обдивитись експозицію Музею й порадити, як йому перебудуватись і перебудувати.

Ми перейшли експозиційними залами Музею. Після огляду Арсен Петрович спитав мене:

— Ну, як? Що?

Він дивився мені в вічі, гадаючи прочитати в них свою долю.

Що я повинен був йому сказати? Сказати йому, що він жаден музейний робітник, жаден фахівець-мистецтвознавець, що він аматор, провінціал, що він людина іншої генерації й не має нічого спільного з сучасністю, що він однаково не знає історії мистецтва, як і не розбирається в діяматі? Що роки праці статистиком наклали на нього відбиток, якого не виправити? Що він, власне, людина без знань? Сказати йому все це? Для чого?..

Я обачливо ухилився від прямої відповіді. Торкаючись рукою бронзових канделябрів з трьома античними граціями, що стояли на лякованому столі в його службовому кабінеті, дивлячись через високе вікно на зелену димку дерев, я сказав:

— У вас є бездоганні речі. Найкращі світові Музеї могли б позаздрити вам: ван Дік, Кранах, Тільман Ріменшнайдер і, нарешті, ця така зовсім виключна у нас рідкість Ель Греко!

Він зрадів безмежно.

— Справді?

Аджеж це він зібрав усе, що було тут. Розшукав врятував од загибелі, придбав для Музею.

(Правопис оригіналу. —

Прим. верстальника

.)

— Хіба ж цього мало? Га?

Мало для порятунку? Для виправдання себе? Мало в тяжбі з добою, в змаганнях з часом, щоб встояти тепер, через десятиліття, як він встояв, втримався ногах тоді в роки громадянської війни?

Він говорив дещо голосніше, ніж звичайно. Він перепитував, немов не дочував. Він хвилювався. На очах у нього виступили сльози. Лупа, яку він тримав у руці тремтіла, — чи, може, це мені лише здалося так? (Правопис оригіналу. —

Прим. верстальника

.)

Я йому нічого не сказав більше. Навіщо? Хай справи йтимуть так, як вони йдуть. Навіщо намагатись аналізувати речі, що в них однаково не можна передбачити ні їх ходи, ані змінити в них щось.

Щождо самої експозиції в Музеї, то признаюсь, вона з усіх поглядів, як фахових, так і нефахових, була нижче всякої критики. Щонайменше вона була безпорадна. В експозиційних залах на стінах поруч з шедеврами висів безнадійний мотлох. Це були збірки речей здебільшого випадкових. Таких же випадкових, як випадково вони потрапили до Музею. В розташуванні картин не було жадної системи, жадного принципу, не було покладено в основу їх експозиції нічого, окрім власних уподобань самого Директора. Була кунсткамера й поза тим більше нічого. — Мені закидають речезнавство. Але як побудувати експозицію в Музеї без речей? Я не розумію, що треба робити?

Речезнавство! Закид в речезнавстві був йому компліментом. Аджеж були речі, і не було їх знання.

Ліве око по-старечому сльозилося. Арсен Петрович витягнув з кишені широку білу хустку й витирав нею вогку щоку.

По інших музеях музейні робітники, щоб врятуватись од закидів в речезнавстві, здіймали зі стін картини, виймали з вітрин речі і, натомість, вішали плякати, льозунги, вирізки з часописів, портрети вождів, збільшені фота. Експозиція починалась з лубка: з родословного дерева походження людини від мавпи за Дарвіном. Макет горилоподібного неандертальця правив звичайно за вступ.

Я не намагався переконувати Арсена Петровича, що іноді плякат, цитата, гасло, малюнок, вирізаний з часописа, неадаптоване зображення пастуха з ягням на плечах, нашкрябане цвяшком на стінах новітніх катакомб, може важити більше, ніж мармур статуї, різьбленої майстерним різцем Праксітеля.

Я сказав:

— Від зображень в катакомбах до Сікстинської Мадонни Рафаеля минуло п'ятнадцять століть, чи можна їх пройти в п'ятнадцять років?..

Але, здається, Арсен Петрович не зрозумів мене, до чого я сказав це.

Справа знов ішла про емальований кухлик, а не про елегантну вишуканість ван Діка чи про екзотизи Ель Греко або Тільмана Ріменшнайдера з його зображеннями святих. Речі сумнівні й непевні.

Я подивився на годинника.

— Пробачте, мені дуже шкода, мушу поспішати!

Я поквалливо потиснув руку Арсенові Петровичеві. В очах у мене промайнула біла хустка, срібло скронь, сивина бороди, сутулість плечей, чорнота бронзи, червоний блиск лаку на шліфованій поверхні стола.

Я збігав східцями вниз. На серці лежав жаль до людини й свідомість власної безпорадності.

Схилившись над мармуром балюстради, Арсен Петрович гукнув мені згори навздогін.

— Так не забувайте: сьогодні чекаємо на вас о п'ятій!

Моя рука торкнулась кошлатої м'якості оксамиту на поруччях сходів. Я хитнув головою.

— Гарзд! О п'ятій!

Я біг соняшною стороною вулиці. На серці легкою хмаринкою танув жаль. Я перейшов через вулицю. Під ногами шаруділи кам'янці бульварної жорстви. Мій зір пробіг шерегом зелених лавок. Очима я шукав Ларисиною капелюшка. Билось в напрузі стиснене серце.

Можна неточним, коли справа йде про лекцію, можна, ба навіть годиться спізнитись прийти на засідання, але в жаднім разі не можна бути неточним, коли справа торкається прийняття, святкового урочистого обіду.

На цей раз я був достеменно точний. Щоб перевірити себе самого, я навмисно глянув на годинник, звертаючи з проспекту на бічну вуличку. Було за сім хвилин п'ята. Я йшов затишною в деревах і з палісадниками при будинках вздовж пішоходів вуличкою, розшукуючи третій ліворуч од рогу дім, як це докладно було зазначено в записочці, що мені передав її Арсен Петрович.

Так, це був він, присадкуватий, кількавіконний дім, що над його бляшаним бурякового кольору дахом розгорнула своє зелене листя й білі грона цвіту акація.

Я спиняюсь біля воріт і повільно відчиняю фіртку, не без тривоги чекаючи, що ось зірветься й нападе на мене бурхлива зграя ооскаженілих з лютим гавканням псів. Дарма! Все тихо.

Викладена цеглою доріжка веде мене вздовж глухої стіни будинку в двір. На розі кам'яниці під ринвою стоїть, за звичаєм, велика чорна діжка для дошової води. Воно, звісно, чи то голову помити, чи білизну попрати, немає кращої для того води за дошову.

Спадала спека. Густішали барви. Високий зелено-сірий бур'ян, що вкривав двір, нагадував дитинство. Протоптані стежки, плутаючись і перехрещуючись, ішли від хати до господарчих споруд, льодовні, льоку, сараю.

Вони відкривали шляхи до споминів. Я пізнавав цей незнаний мені двір, як перечитану знов згадку про власне минуле. Сарай, збитий з почорнілих, немов звуглілих дощок, наближався до мене з протилежного боку двора не лише в простороні, але і в часі. Ворота в сараї похилилися й не починаються; щоб вони не впали, їх підперли кілком. Світ змінив своє обличчя, космічні бурі пронесли над землею кулею, сталися революції, припливали й відпливали фронти, загинули мільйони людей, але незмінним лишився кілок, яким колись підперли ворота в сараї, що зірвались з перержавілого гака.

За чорним сараєм я побачив садок. Стрункі ряди білоповапнених яблуневих стовбурів, зелені кущі порічок, масну чорноземлю грядок, засклені рами парників та поруч відкинені на бік жовті чотирикутники очеретяних і солом'яних мат. З Арсена Петровича був добрий господар і дбайливий садівник. Сонце зеленим вогнем запалило бур'янове бадилля в дворі. В його джунглях блукають жовті пискляві курчата й чути збентежене квоктання заклопотаної квочки. Легкий вітрець приніс до мене аромат квітів і разом з тим втішну думку, що день скінчився і натомість має прийти й опанувати світ лагідна тиша вечора, прозорі присмерки й спокій.

Я повертаюсь. В поле мого зору потрапляє блакитнорожева кльомба, темний вишняк попід парканом, сірі дошки столика з ніжками, забитими в землю, а на столикові, спустивши донизу свій довгий хвіст, стоїть чепурна й струнка, свідома своєї гоноровитої урочистости, байдужа до всього, зеленосиня пава.

Так накопичуються почуття, враження, думки і спомини. Свідомість ще не охоплює їх внутрішньої конечности. Вони постають строкаті, гомінкі й неупорядковані, керовані моїми кроками, з'являються з ними і з ними ж зникають.

Я стою перед фасадом будинка. Око побіжно фіксує веранду, зарослу диким виноградом, широкі дошки сходів, крицевий різачок, прибитий до дошки, щоб перед тим, як увійти до хати, зчищати налипли до чобіт, масну, принесену з города землю.

На сходах веранди з'являється білобородий господар.

— Ростиславе Михайловичу, радий вас бачити!

Ми приязно й щиро міцно тиснемо один одному руки. Таким він лишився у мене в пам'яті й сьогодні, коли я, через десять років, пишу ці рядки. Живий, бадьорий, лагідний. Як важко мені уявити його іншим: зламаним, сумним, стомленим, яким він став після того, як його зняли з посади Директора.

— Марусю! — дзвінким ласкавим голосом гукає він на господиню. — Вийди-но, прийшов Ростислав Михайлович.

Вона виходить, огрядна, повновида, рожева, уже немолода, але ще вродлива, в фартусі, з закасаними руками. Арсен Петрович дивиться на неї закохано з ніжною гордістю. Він явно пишається з своєї дружини, що вона вродлива і що так добре виглядає, як на свої роки, і така добра господиня.

Я схилию в уклоні голову й цілую пухку руку.

Обідали ми за довгим столом, накритим на веранді. Пава, розпустивши пір'я свого фантастичного хвоста, поважно походжала по майданчику перед верандою. Червоночорні, жовточервоні, зозулястосірі, білі кури метушливо товпились попід верандою. Ми кидали їм хлібні крихти, і вони, дзьобаючи одна одну, зчиняли голосний й безладний ярмарковий гармидер.

Темнозелені скляні барильця у вигляді ведмедів та низенькі присадкуваті гранчасті чарки надавали столу старосвітського вигляду. Пухкі великі пироги були горою накладені в довгу, з білої лози плетену корзину, що на табуретках стояла поблизу стола. Це були правдиві пироги, печені не в духовці, а в печі на широких бляшаних листах. Так само й борщ був варений в печі в великому чавуні. Борщ був з бараниною, з засмажкою, добре вистояний, як годиться доброму українському борщу.

Пили за моє здоров'я, здоров'я господаря, господині, всіх присутніх разом і кожного зокрема. Піднісши чарку, я висловив жаль, що наукові поважні студії та інші службові обов'язки, поза Народою, бажання не загубити й краплини дорогоцінного, як вино, часу, перешкодили мені віддати досить часу роботам Народи й бути присутнім на всіх засіданнях.

Іван Васильович Гуля тягнувся до мене з чаркою через стіл:

— Ростиславе Михайловичу, хіба ж ми... Та ж ви!.. Як же ж би не ви...

Галас, що знявся за столом, збентеживши по той бік веранди сполоханих кур, засвідчив однастайність гостей в підтримці Гулиного вітання. Усі, разом з Гулею, щиро поділяли його співчуття до мене, надто переобтяженого працею, розчавленого тягарем службових, покладених на мене обов'язків.

Зі мною цокаються, зі мною вітаються, і ми, стоячи, до дна допиваємо чарки, повні гострої з гіркуватим кістковим присмаком вишнівки.

Іван Васильович Гуля в захваті затягує «Многая літа». Як і все, що робив Гуля, це було зворушливо, хаотично й якоюсь мірою безглуздо.

По обіді, здавалось би ніколи не скінченому в своєму надивовижу грандіозному обсязі, ми всі гуртом, на запрошення господарів, перейшли до середини хати. На стінах чепурних кімнаток я побачив цікаву, невелику, але з добрим смаком підбрану збірку картин українських митців. Поруч з чудовим річковим пейзажем в бузкових тонах, темперою Васильківського, висіла в широкій декоративній манері написана картина Василя Кричевського. В простінку між двох одчинених на вулицю вікон, де акація простягала щедро свої грона цвіту, висів оксамитний пейзаж Бурачека, репінський етюд до «Запорожців» та бароккова графіка Нарбута.

— А Линник? — питаю я. — Чому ж я не бачу у вас жадного Линника?

— Линник?! — майже з побожною повагою відповідає господар. — У мене є колекція його ескізів, малюнків і фот з його картин, якої, я певен, ви навряд чи ще знайдете деінде.

І на столик, накритий в'язаною скатертиною, лягає кілька великих тек і громіздких альбомів в важких шкурятяних палітурках.

Так, це було щось зовсім виключне, цілком надзвичайне. З пожадливою цікавістю я поринаю в розглядання збірки. Я одкриваю для себе несподіванки. Особливо цікаво підібрані його ескізи й малюнки з 1907–1908 рр., коли в зв'язку з будівництвом Варязької церкви Линник часто приїздив і подовгу жив в Катеринославі.

З повним правом годилося б говорити про катеринославський період в творчості цього світової слави, мого найбільш улюбленого великого майстра. В ці роки хаотична стихійність, дещо невірніважена й надто поривчаста, перших його творів поступається місцем монументальній завершеності. В його творчість входять елементи візантинізму, софійної соборности, клясицизму, одночасно суворо патетичного й разом з тим містично проникливого. Якщо на перших його творах позначився варязький дух Святослава, завойовника, вершника, руйника царств, то тут ним опановує інша варязька тема, дух Володимира, засновника міст, будівника і басилевса. Володимирова путь ставала шляхом Линника в цей період.

Арсен Петрович, надто великий для цієї невисокої кімнати, стоїть поруч мене.

— Критика, — кажу я, звертаючись до нього, — мала цілковиту рацію, відзначивши вплив Врубелівських фресок з Кирилівської церкви на фрески й мозаїки Линника в Варязькій церкві. Але до цього треба було б додати, що Линник усунув ту хоробливу мрійність, блідоблявий тон, що лежав на них. Якщо Врубель був близький до Достоевського, то Линник до Константина Леонтьєва.

Я дякую господареві за показані мені скарби і додаю:

— Якщо, — кажу я, — в заздрості може бути бодай найменший відтінок шляхетности, то я заздрю вам, що ви володієте такою прекрасною, сказати б, унікальною збіркою. Арсен Петрович явно щасливий з моїх слів. Він прибирає малюнки Линника, щоб натомість покласти на столик альбом з зразками селянських вишивок. Їх по черзі заступають томи малюнків настінного розпису хат.

Тоді приходить павза, і на столі з'являється шкатула червоного дерева. Які загадки ховає вона в собі? Я чекаю на всілякі несподіванки. Ми досить випили, щоб до найбільшого чуда поставитись з розсудливим і спокійним резонерством і першу-ліпшу найординарнішу річ сприйняти з ентузіазмом, як чарівний фантом в манері Е. Т. А. Гофмана.

З таємничим дзвоном одімкнувся сталевий замок. Я бачу, як тремтять пальці Арсена Петровича, коли він в шанобливій повазі дістає з шкатули перев'язаний шовковим мотузком пакунок. Він простягає нам пожовклі аркуші листів до нього від Михайла Коцюбинського, дорожочинні пам'ятки дружби, що досі лишалась незнаною в життєписах письменника. Його переповнюють скорбота й жаль. Схвильована зворушеність підказує йому слова, насичені ніжністю й печаллю. Він показує нам листи Лесі Українки. Химерно й напружено дивно перехрестились їх шляхи. Можливо, ці листи ховають психологічну розгадку внутрішньої драми Лесі і допомогли б розкрити творчі джерела Лесиних маленьких трагедій, цих драматургічних шедеврів. Щождо листування з редакціями часописів, то, певно, воно притягло б до себе заздрісну увагу не одного з літературознавців, які зробили прибутковий для себе фах з публікацій листування відомих, маловідомих і зовсім невідомих авторів.

Пили каву. Розмова перейшла на справу, що цікавила кожного з нас: про закінчувану побудову Дніпрельстану. Питання обговорювали з усіх боків. Найбільше говорили про пороги, що їх повинна була залити вода і вони незабаром назавжди лишаться тільки довільною згадкою історії. Етнографів цікавила доля лоцманів з Лоцманської Кам'янки, що їх професія вже ні до чого стане. Багатьох приваблювала перспектива подорожі по Дніпру з Києва до Херсона. Інші з запалом говорили про ті докорінні зрушення, що їх принесе модерна техніка й протягом кількох небагатьох років ґрунтовно змінить успадковане від тисячоліть обличчя цього степового краю. Були ентузіясти, й були скептики. Уявлення грандіозних технічних зрушень, в своїй надмірності подібних на катастрофу, звернули нашу розмову від сучасности до минулого, від страху перед майбутнім до згадок про ті зміни й злами, що їх перейшла Україна протягом попередніх тисячоліть.

Ми заговорили про епохи, що зникли, про народи, які жили колись у цьому степовому краю. Ми згодились, що ми надто мало знаємо себе самих, які ми є нині, і ще менше знаємо себе, які ми були в минулому.

Серед нас, в нашому гурті були присутні археологи, місцеві й приїжджі, що брали участь в розкопах Дніпрельстанівської археологічної експедиції. Ми спробували шукати порятунку в відкриттях, зроблених археологічною наукою.

Здобутки розкопів вели нас через тисячоліття. Палеолітична стація, розкопана в Ребровій балці під містом, неолітичний могильник коло Ігрени на Самарі, поховання в кам'яних кістах доби бронзи, скитські кургани, розкопані довкола порогів, — визначили етапи наших уявних мандрівок.

Нарешті, ми підійшли до могильників з I–IV ст. по Різді, що їх копав П. Козар в Волоському. Чи освідомлював він тоді вагу проваджених ним розкопів?..

Розмова зосереджується на цих пам'ятках античної доби. Ми з запалом підносимо вагу цієї могутньої й величної епохи в історії України, коли прекрасна й висока культура в перші століття нашої ери суцільним масивом охопила колосальні простори античної України від Чорного моря й до Десни і від Десни та верхів'їв Висли далеко на схід, до Донця й Дону.

Тоді бородатий розпатланий скит, наскрізь просякнений кінським потом, з довгим волоссям, підібраним на лобі вузьким ремінцем, одягнений у довгі шкурятяні штани й такі ж постолі, що, кочуючи з стадами по степах, годувався кобилячим молоком, солодким хмільним кумисом і, розпаливши на ніч вогнище, варив в великих металевих казанах м'ясо та просяну кашу, — вперше поголив собі бороду й підстриг своє рудає волосся.

Він змінив свій спосіб життя. Войовничий скит скинув з себе варварське вбрання скотаря-вершника і одягнувся коректно й пристойно, як і годиться кожній людині цивілізованого античного Середземномор'я. Тепер він убирався не як вершник в шкіри тварини, натягнені на голе тіло без сорочки, допасовуючи свій одяг до своєї професії скотаря, а в полотно й шерсть,

виткані в хаті руками працюючих жінок. Замість шкіряних штанів він носив білий льняний плащ і застібнував його на плечі бронзовою або золотою фібулою.

Льон заступив шкіру. Замість убити тварину задля її шкіри, тварину стригли.

Бритва з широким і округлим лезом стала звичною приналежністю щоденного туалету.

Примхлива жінка, яка носила в вухах маленькі цеберочки для коштовних ароматів, привезених з найкращих парфюмерних крамниць Родосу або Олександрії, вимагала, щоб чоловік голився не менше двох разів на день.

Колишній войовничий кочовий скотар, грабіжник і вершник зник. Він поступився місцем осілому хліборобу в густо заселеній країні, де міста на півдні були оточені кам'яними стінами й селище від селища були розташовані на відстані кількох кілометрів.

Отари овець під доглядом чабана, що стояв, спершись на гирлигу, паслись у полі. Півень, злетівши на тин, співав, витягуючи горлянку, і курка, знісши яйце, кудкудакала на подвір'ї.

Купи запашного збіжжя заповнювали засіки вимбарів і присадкуваті конуси клунь охороняли полюв од осінніх дощів.

Вересневий вітер дув з моря. В портовій таверні Ольвії за склянкою фалернського вина сидів бездоганно виголений, в білому, застібнутому на плечі фібулою плащі рудий тубілець. Він з увагою прислухався до оповідання засмаленого сухорлявого матроса, з головою, пов'язаною червоною ганчіркою, про цьогорічний врожай на збіжжя в Африці. Його бентежили чутки про коливання біржових цін на хлібних ринках Картагену, Олександрії й Антіохії.

Кинувши недбайливо пару срібних монет на стіл таверни, він ішов до міста, щоб завітати в корабельні й банкові контори хлібних експортерів. Він спинявся перед міськими воротами. В безмежність простяглося блакитнобіле море. На синяві моря білили вітрила трирем, що везли зібраний на українських ланах хліб до Малої Азії, Греччини й Риму.

І вже не жінки ліпили від руки по селах посуд, призначений для власного вжитку в межах потреб родини, — не завжди зграбні місцеві копії довізного посуду. Досвідчений ремісник, що став професіоналом, сидячи на ослінчику, вироблював на колі досконалий посуд вишуканих форм і кольорів. Він не наслідував, він конкурував.

Ми з захопленням підносимо витонченість мистецького смаку, ту досконалу стриманість, що керувала майстром. Його не приваблювали банальні ефекти. Він уникав чистих фарб, що їх гама могла б здатися галасливою. Це були спроби вправного мистця згнуздати свій творчий запал в ім'я завершеності, рівноваги й міри.

Майстер-ганчар в своїх пошукуваннях кольорової гами мав сміливість зректися напружених яскравих барв. Він прагнув декольоризувати кольор, досягнути ефекта від полутонів, міці від полутіней, прищепити загалом любов до матової безкольоровості. Він спромігся довести, що сьайво сірого розсіяного світла може бути не менше інтенсивним, як і кожен чистий кольор, зелений, синій або червоний.

Він цінив одноманітність і намагався зберегти її. Він творив широкий простір нічим не заповненої площі. Він оголяв поверхню, щоб показати досконалисть матеріалу, з якого був зроблений посуд. Він припускав перебіг, відмінювання тонів виключно як гру тіней на вигибі бочка, в профілі вінців. Кольоровий відтінок народжувався з зміни контура й форми посудини, як тінь або як відблиск, що його набуває основний тон тотожньої собі за кольором поверхні.

Ми відчуваємо правдиву втіху, згадуючи про кольори глини цього посуду античних часів України: сіросяний, зеленавий, синявий, попелястосірий, червонавий, в його переходових відтінках од яснобрунатного до кавового й чорного.

Так само й ливар, схилившись над столом варстату в хаті коло вікна, затягнутого бичачим пухирем, виробляв фібули, згинаючи й карбуючи бронзовий, залізний або золотий дріт. У своїй дрібній роботі ретельний майстер досягав того суворого й простого, точного й врівноваженого стилю.

Дух античної міри віяв над золотоланними просторами України. Ми наважуємося висловити припущення, що серед поетів, які в цей період репрезентували для Європи добу срібної латини в колі сучасників Авзонія, його суперників і друзів, були не тільки поети, що народилися в Галлії, але й ті, яких пеленала мати в степах Сарматії.

Хто були вони, ці експортери збіжжя, ремісники, поети, будівники й власники мурованих з цегли кам'яниць, що жили в віллах і молились в храмах, прикрашених колонами? Геленоскити, за яких згадує ще Геродот? Їх нащадки? Волохи? Венеди?

Розділ 40

З уламків, з дрібниць, з нічого, поєднуючи факти й припущення, зводячи ізольовану річ на ступінь загальнообов'язкового образу, збираючи крихту до крихти, ми, в розшуках шляхів з минулого в майбутнє, визначаємо обрії й межі високих і досконалих культур, що творились на терені України і, проіснувавши 6–8 століть, протягом кількох років раптом і несподівано зникали.

Ми говоримо про закони виникнення й занепаду, про ритм зникнень, і картини загибелі постають перед нашою схвильованою уявою.

В середині кожного з нас прокидається тривога й страх, зникає певність. Серце в одчай зривається й каменем падає в безодню.

Ніч нечутними кроками входить до нашої лагідної й затишної хати.

В відчинені вікна хати дихала ніч, насичена солодким ароматом квітів.

Темна, тепла, чорна безодня-мати, вагітна здійсненністю, широке лоно народжень і зникнень.

Я підходжу до вікна і, спираючись руками на підвіконня, висовуюсь назовні. Я поринаю в п'ятьму, пожадливо вдихаю в себе свіже повітря запашної ночі. Я дивлюсь на мерехтіння зір, на простір, що замикає сполучені в собі початки й кінці, все те, що було, є й буде, і згадую про ту ніч, коли, божеволіючи од бажань, ми блукали з Ларисою, п'яні химерами цієї нічної безодні. Арсен Петрович підходить до мене. Він злегка обіймає мене, висувається з вікна поруч мене й питає:

— Дивитесь?

В його запитанні згучить лагідність, м'який сум і покора перед рішенням долі. Я відчуваю печаль, що його насичує. Мене наповнює жаль до нього, але що я можу?

Слово

знищення

діє на Йвана Васильовича Гулю, як дотик острог. Він сприймає згадку про знищення як докір, звернений особисто до нього. Він є представник Комітету охорони пам'яток культури, старовини й мистецтва. Як представник КОПКСіМу, він несе на собі всю повноту відповідальності за всяке зникнення й всяке знищення. Ніщо не повинно зникнути. Ніщо не повинно бути знищене.

Він похмуро й зосереджено оглядає всіх нас.

— Я завжди казав, що бездіяльність уповноважених КОПКСіМу — найбільше зло. Я ніколи не забував про це нагадувати. Я завжди застерігав. Саме про це я говорив у своїй промові на Другому Всеукраїнському з'їзді КОПКСіМу.

Проблему знищення він сприймає з дразливістю професіонала, з піднесеною збентеженістю фахівця. Історія людства для нього це історія діяльності КОПКСіМу. Усе, що було, залежало від діяльності Комітету охорони пам'яток. Мережа комітетів могла бути досить або не досить розвинена, представники Комітету могли мати достатні або недостатні повноваження, і це зумовлювало відповідні зміни в історії людства, збереження або занепад людських культур. Одвіку існували уповноважені Комітету. Світ міг не існувати, але вони існували. Хиби в діяльності уповноважених Комітету призводили до занепаду культур. Так він уявляє собі істоту історичного процесу і свій гнів скеровує проти порушників Статуту. Статут Комітету це найбільше досягнення людства, найвищий його набуток, варіант Біблії, гатунок Кантової «Критики чистого розуму», але більш досконалий і довершений.

Гуля встромляє руки в кишені і, опанований своєю думкою, починає блукати по кімнаті, з різкими інтонаціями повторюючи ті самі слова й фрази. Їх у нього небагато:

— Треба вжити заходів... Треба звернутись до влади... Апелювати до громадської думки...

Поширити мережу уповноважених.

Він спиняється. Він загинає палець за пальцем:

— На другому з'їзді КОПКСіМу я вказував — а) на недостатню активність місцевих представників комітету, на — б) їх бездіяльність, на те, що — с) вони не стоять на належній височині, що вони — д) не відповідають своєму призначенню, що — е) значна частина їх це

малокваліфіковані люди, що вони — ї) ставляться байдуже або легковажать дорученою їм справою. Підсумовуючи, я зазначив, що це може привести до катастрофи.

Я дивлюсь на пасмо чорного волосся, що піднеслось похмурим полум'ям над важким опуклим чолом Івана Васильовича Гулі. Я дивлюсь на його схрещені руки, на схилену голову, і мені здається, що я розумію його. Мені здається, що я розумію цю його професіоналізовану абстракцію думки, ізольованість його концепцій, фахову специфікацію мислення. Усі речі, ідеї, явища він сприймає виключно за функціями тієї установи, де він працює як службовець. Увесь світ і все, що є в світі, то для нього тільки пам'ятки культури, старовини й мистецтва, що повинні бути зареєстровані, підлягають охороні й відрізняються між собою в залежності від того значення, яке вони мають: пам'ятки місцевого значення, республіканського, всесоюзного й світового.

Ідеалом для Гулі було б перетворити весь світ в грандіозний музей, де кожна річ була б заінвентаризована, точно визначена, описана, занесена на картку під певним числом з додатком малюнка або фота, з датою вступу, від кого придбано й ціни.

Світ повинен бути каталогізований. В його, Гулевого, ідеальному світі підтримувалася б завжди стала температура, речі піддавалися б сезонному діянню формаліну. Міль, хробачок, вогкість, цвіль, коливання температури — ці найбільші вороги людства й культури, будуть остаточно переборені й ліквідовані. Рішення Комітету охорони пам'яток будуть остаточні й не підлягатимуть жадному оскарженню.

Я добре пам'ятаю, з якою настирливістю, упертістю, з яким ентузіастичним паланням він домагався в Харкові, щоб йому як уповноваженому Комітету, окрім посади діловода, запровадили в штат також посаду друкарки. З його слів і доказів виходило, що доля людства залежна саме від того, як буде розв'язана ця справа. Чи будуть збільшені штати й бюджетні асигнування на придбання шафи, течок, склографу, атраменту, стільців, вентилятора й матки для витирання ніг. Бухгальтер Комітету лякався Гулиного приїзду як стихійного лиха. Він тікав в ті дні і не з'являвся на службу. Навіть риб'ячий, вогкорукий Петро Йванович Стрижиус, секретар Комітету, втрачав як на той час свою рівновагу. Він сидів, почервонівши, розгублено кліпаючи повіками, абож доходив навіть до того, що починав метушитися.

Гуля бив в барабани. Він уперто відстоював необхідність придбання матки для ніг. Вів систематичну облогу на голову Комітету. Зчиняв бучу в Наркомосі, тероризував всю канцелярію Уповноваженого Головнауки.

Тільки повновласті, надані Комітету охорони пам'яток, забезпечили б збереження людської культури. Людство мало б повний корпус виданих і розшифрованих папірусів. Мало б не фрагменти, а повну збірку творів Геракліта. Воно не страждало б, не знаючи досконалого списку «Слова о полку Ігоревім», «Джоконда» Леонарда да Вінчі не була б викрадена з паризького Лювру. Були б видані всі твори і всі листи Ганни Барвінок. Усі старі хати на Україні були б описані, зфотографовані й виміряні. Було б заборонено розорювати в степах скитські кургани. Був би створений окремий Музей, і в ньому фахівці вивчали б зібраних тут кам'яних баб.

Гуля пропонує нам наповнити чарки слив'янкою, міцною, як спирт, і солодкою, як зацукрений мед, і випити за всіх тих, що розуміють провіденціональне значення справи охорони пам'яток. Те, що в устах кожного іншого здалось би блягерством, у Гулі згучить зворушливо й щиро. Його палкий тост приймають з ентузіазмом. Йому тиснуть руки. Чи точніше: він, Гуля, тисне всім руки. Його вітають і йому дякують, що він висловив правдиві почуття всіх нас, тут зібраних.

В кімнаті жвавішає.

Розділ 41

Арсен Петрович сидить на м'якому, обитому сіророжевим рипсом низькому кріслі, і тому, що крісло низьке, гострі коліна його ніг, зігнених під кутом, приходяться на рівні грудей, і жовтий кістяк руки він вплив у сивину своєї бороди.

— Вас цікавить, що таке знищення? Ми всі сповнені страху перед катастрофою. Ми говоримо про зрушення й кризи.

Він робить коротку павзу, підносить вгору свій келишок і дивиться на густу прозору рідину, що рубіном прояснює в світлі електричної лампочки. Він оглядає нас і каже.

— Але я бачу, що ви вагаєтеся. Ви не знаєте, чому віддати перевагу, ненависті або милосердю.

Ненависть вас стомила, і ви волієте шукати порятунку для себе в милосерді. Я поділяю ваші почуття, але я не певен, чи хочете ви милосердя лише для себе чи також і для всіх інших? Чи ваше милосердя живе, чи воно постало виключно з свідомості вашої слабкодухости?

Він говорить лагідно, але в його словах відчувається докір нам всім.

— Ненависть, — каже він, — є концепція історичного чину, але милосердя може так само бути нею.

Він прислухається до нашого мовчання.

— Мені здається, що ви сповнені сумніву. Ви не певні, чи не є милосердя зрадою?

Він ставить недопитий келишок з слив'яною поруч себе на стіл і підводиться.

Він надто високий для цієї низької кімнати. Він підходить до книжкової шафи і здимає з верхньої полиці книжку, вкладену в картонну скриньку й оправлену в шовкові палітурки.

— Це «Fata morgana» Коцюбинського! — урочисто Зголошує Арсен Петрович, показуючи нам цю книгу з автографом і дружнім присвятним написом на титулбляті, як людям з амбону в церкві показують Євангелію.

— Ви, певно, пам'ятаєте це місце, — каже господар, вертаючи на своє місце й сідаючи в рипсове сірокове крісло, — як Хома Гудзь та Андрій прийшли до панської гуральні, що її збираються будувати. Якщо ви дозволите, я зачитаю цей невеличкий уривок.

Він читав спокійним голосом, не кваплячись:

— «Андрій бачив уже валку саней з колодами, брусами, повні лубки червоної цегли. Андрій бігав од саней до саней, обмацував дерево, стукав по цеглі... Але на Андрія шипіли з Хоминих очей зелені гадючки. „Чого зрадив? Хліба схотів? А горба не заробиш? Гляди! Кому черево наросте, а тобі жили тягтима; пропади воно прахом... бодай би взялося вогнем та розвіялось попелом разом з людською кривдою!“ „Чекайте ж бо, Хомо!“ Але Гудзя годі було спинити. Він гнав, наче з горба. „От узяв би, р-раз, розвалив би к бісовій мамі, зрівняв би з землею, щоб і пам'ять пропала на віки вічні!“»

Арсен Петрович повторює:

— Розвалив би... з землею зрівняв би...

Він хоче говорити далі, але господиня одчиняє двері до їдальні й уриває йому мову.

Вклоняючись, вона запрошує нас перейти до сусідньої кімнати, де на столі парувє самовар і виблискує скло склянок.

Сяє біла, як сніг, скатерть. Монументальна величність господині, що сидить коло самовару й розливає по склянках золотобарвний чай, підкреслює ідилічну замкненість цього ізольованого світу. Співає пара. Блищить нікель цукерниці. Рожевіє пухкість щік і ліктів.

Арсен Петрович продовжує свою мову:

— Так само діди Гудзеві палили в 17 столітті бернардинські кляштори й шляхетські замки рівняли з землею. Так Гудзенки року 17-ого палили економії, розбирали кам'яниці, нищили міста, потяги пускали під укіс, тягли рейки з колій в багна, то усе — кам'яниці, економії, міста, мости, залізниці з землею зрівняти, щоб була земля тільки і на землі хата і щоб нічого не було, окрім землі, яку орати можна і на ораній землі сіяти...

Арсен Петрович перевів дух. Тут тільки я помічаю, який у нього стомлений вигляд, яка утома лежить в його очах і як тремтить склянка в його руці. Зовсім так, як вранці в Музеї в його руці тремтіла люпа.

— На початку революції я багато їздив по селах, збираючи те, що подекуди ще заціліло.

Пригадую, десь на весні я приїхав до одного села, сподіваючись врятувати кілька полотен Боровиківського й Левицького з маєтку Лихачових. З великими труднощами, з небезпекою для власного життя я дістався до села. Уявіть мій одчай, коли я довідався, що від економії, маєтка, мистецьких збірок, старовинних мебльових гарнітурів не лишилося нічого.

Він одсунув склянку вбік і стискує рукою бороду.

— Була ніч. Я лежав на лаві і чув тифозне маячення хворих господарів. В цілому селі не було хати, де не було б тифозних. Десь на вулиці стріляли. Хтось біг в нічній пітьмі городами й несамовито гукав: «Рятуйте!» Гавкали збентежені пси. На темному обрії палало багрове полум'я. Щось горіло. У мене боліла голова. Я почував себе виснаженим. Я стомився од

безплідних блукань, од дороги, од вражень руїни. Я був пригнічений. Я не був певен, чи не починався в мене тиф...

Він простягає руку, бере вазочку з варенням і підносить її вгору, немов чашу. Є щось літургійне в цьому його жесті.

— Я вже нічого не хотів. Нічого не прагнув. Я хотів тільки зрозуміти, що це: помста? віками накопичена, «шевченківська» лють народу проти панів? сліпий стихійний інстинкт руїництва? демони глухонімії?

Він не помічає, як вазочка в його руках перекинулася і густі краплі червоного соку падають на скатерть. Господиня поглядає на нього з мовчазним докором, він перехоплює її погляд, спалахує, затурбувавшись, ставить вазочку на тарілку і починає ножом збирати варення з скатерти.

Тим часом він каже:

— Я лежав у хаті поруч з тифозними і, лежачи вночі, в маячневій темряві хати нарікав на народ, на село, яке заперечує все, що не є ним. Замкнути своє життя в межах села й не прийняти нічого, що є поза тином, по той бік царини й цвинтаря?.. Свідомість народу здавалась мені грандіозною в своїй замкненій величі. Замкненість — ось у чому я обвинувачував тоді народ. Шипить самоварна пара, тонким сивим струмком вибиваючись з вузької дірочки кришки. Я ложечкою розмішую цукор в склянці, й дзеленчить скло. Не без вагань я переглядаю довший ряд кольорових тонів: жовтозелена айва, прозора рожевість троянди, червона чорнота вишень.

— Чи ви брали яблучне? — нагадує мені господиня.

Але я волію спинити свій вибір на агрусовому. «Якщо дозволите, то я...».

— Арсене, передай Ростиславу Михайловичу агрусове!..

Арсен Петрович виконує наказ дружини, передає мені вазочку з агрусовим варенням і каже далі.

— Тоді я був молодший. Тільки роки дають свідомість перспективи. Це як сходити вгору, зійдеш, і все лежить у тебе під ногами. Я посивів, я став стриманий. Я зрозумів те, чого колись не розумів. Я питаю вас: що таке народ? що таке існування народу? Що таке історія або ж те, що ми умовно називаємо історією?.. Народ перебуває. Народ стоїть поза історією. Він воліє лишатися осторонь од подій. Він або зовсім не реагує на події історії, або реагує на них зовсім не так, як ми цього хотіли б і як того ми вимагаємо від нього в ім'я здійснення завдань, що ми їх називаємо історичними. А-історизм народу, питаю я вас, чи є це вираз неповноцінності народу чи, навпаки, свідчення повноти його мудрости?

Арсен Петрович оглядає нас своїми лагідними й спокійними очима. І я сприймаю в його постаті урочисту гієратичність, тріумфальну пишність, ту літургійність, що нею просякнені поезії, які він пише.

Немов підсумовуючи, він зазначає:

— Наш дядько оре якщо не поле, то в кожному разі свій город ще й досі тим самим ралом, що про нього на Долобському з'їзді згадував Володимир Мономах. Вімбар він замикає колодкою, що і в 12 столітті, і ту саму косу точить брусом, що ним його діди точили вісімсот років тому. Що дивного, що дядько в себе на селі розцінює події інакше ніж ми?..

Арсену Петровичу гаряче. Він пожадливо випиває склянку чаю й, простягаючи порожню до дружини, просить налити йому другу.

Мушу визнати, неонародництво Арсена Петровича не захопило нас. Воно здалось нам трохи старомодним. Його концепція лишила в нас враження архаїзованої стилізації.

Не всі сприйняли суть думок, висловлених Арсеном Петровичем, або сприйняли їх не зовсім так, як він їх висловив. Знялись суперечки. Кожен хотів відстоювати свій погляд і, якщо за деякий час створилась певна однотайність, то вона звелась до вимоги, зверненої до Арсена Петровича:

— Доказів! Ще раз з'ясувати!..

Арсен Петрович кладе свої руки на стіл, сплітає гальці, дещо схиляється тулубом над столом. Я надто випив, каламутний туман огортає мені мозок, і в цій своїй позі, висунувшись вперед, Арсен Петрович здається мені раптом дуже великим, несподівано громіздким, немов своєю широкою постаттю він заповнив весь простір стола, а всі довкола, що сидять поруч, раптом стали дуже малі і пливуть, тануть, коливаються в невизначеності і з якоїсь далекої й глухої безодні доходить голос.

Я примушую себе слухати.

— Село воліло стверджувати себе! Воно воліло ствердити себе й знищити все, що не було ним, що було поза ним, що йому протистояло! З Богданом воно палило замки Вишневецьких в Лубнях і Прилуках на Лівобережжі, з Гонтою й Залізнякам лясські будинки в Гумані й Корсуні на Правобережжі. З Гудзем року 905 руйнувало панські гуральні, роялі викидало з вікон панських будинків і з Гудзенками знов року 17 палило, з землею рівняло маєтки, економії, залізниці, містечка. Повалений на бік паровик лежав, скинений в рівчак, коло того місця, де перед тим була економія і де тепер не було нічого, окрім горбка й битої цегли. Він малював апокаліптичні картини нищення, свідком яких він був у своєму житті і обсяг яких він простягав в минуле й обертав в майбутнє. Він поширював перспективи катастроф, а я плив з безодень в незнане проваль.

Він розсовував грані.
Я плив в безмежності. Усе було нестале.

Розділ 42

Треба було менше пити!.. Я підводжусь зі стільця, одставляю його вбік і, тяжко ступаючи, виходжу на терасу.

Ніч. В саду солоні. Пах квітів на кльомбах перед терасою. Чорний морок ночі сіє зоряний пісок. Усе пливе: темрява, зорі, аромати дерев і квітів, Лариса. Пливу я. Я розчиняюсь в потоці нездійсненого й незавершеного. Я лину, лину, лину. Сліпі глухі простори нічного космосу поглинають мене. Крізь моє «я» тече ріка нерухомої темряви.

І тоді з нічних глибин до мене приходять невиразне відчуття, що хтось стоїть коло мене. Хтось з невідомої далечини прийшов і став поруч мене. Я зовсім не певен ні в чому, але мені здається, що той мовчазний і нерухомий, який стоїть поруч мене, це Арсен Петрович.

Ми мовчимо. Я тисну йому руку. Моя рука лихоманково гаряча. Я п'яний!

І коли ми так стоїмо і на мене хвилями напливають уривки згадок про сьогоднішній вечір, хаотична суміш звуків, барв, думок, почуттів, сказаних слів, мені починає здаватись, що все, що було сьогодні ввечері, було химерою, що не було нічого, що ієратичний спокій господаря, коли він говорив, був уданий, що в ньому сьогодні немає вже віри, що ті думки, які він плекав у собі протягом десятиліть, стали нетривкі, ланки розірвалися. Гупаючи з гуркотом вони котяться по помосту тераси. Кеглі падають.

— Кеглі? Ви любите гуляти в кеглі?

Кеглі?.. Я?.. Чи я люблю гуляти в кеглі?.. Ні, я не люблю гуляти в кеглі. Мені здається, що я відповів, що я не люблю гуляти в кеглі. Можливо, однак, що я не відповів нічого.

Ми мовчимо. Ріка мовчазної темряви тече крізь мене. Я знов втрачаю себе, гублю всі кінці й початки. Але я мушу підтримувати розмову і я кажу:

— Молотком треба прибавати картини до стін!

Мовчання сповнене непевності. Треба уникати непевності! Можливо, що, сказавши це, я прокинувся, бо я зовсім виразно почув:

— Певне, ви маєте рацію: картини треба прибавати до стін. Власне, вішати на цвяшки, вбиті в стіну.

Я згоджуюсь. Я не заперечую. Я в захопленні від того, що цвяшки забивають в стіну й на них, на цвяшки, вішають картини.

— У вас, — кажу я Арсену Петровичу, — є чудесні речі в Музеї. Їх обов'язково треба вішати на цвяшки!

— Але мені закидають речезнавство! — каже він. — Скажіть мені, чи це дуже серйозне обвинувачення в речезнавстві?.. Чи це вже каюк?.. Кінець?..

Я пізнаю трагедію, що її переживає людина, яка нерухома в нічній пітьмі стоїть поблизу мене. І тоді раптом відразу я тверезію. Я відчуваю, що це запитання згучить в його устах як докір, особисто звернений до мене. Він плекає в собі надію, що я міг би допомогти йому, що я міг би врятувати його, якби я тільки захотів.

— Ви помиляєтесь, Арсене Петровичу, коли думаєте, що я міг би зробити щось. Повірте мені, але я не знаю, що таке речезнавство. До того ж, правду сказати, одверто кажучи, мене ніколи не цікавили справи, які безпосередньо не стосувалися до мене особисто.

Я знаю, моя відповідь згучить жорстоко, мої слова не ласкаві, вони згучать як присуд, але навіщо підтримувати в людині ілюзії?..

— Та-ак!.. — каже господар і замислюється.

В ньому йде внутрішня боротьба. Його сповнює почуття небезпеки і там, всередині, на серці в нього лежить тягар, і він не може скинути його з себе. В цю мить він заздрить вантажникові на пристані, старцю, що з простягнутою рукою сидить біля воріт при вході до цвинтаря.

Вантажникові в парусиновій робі легше носити лантухи з зерном на спині по хистких сходинках з берега в чорне черево баржі, як йому, директорові Музею, витримати в серці нудьгу тривоги. Але він згадує про свої обов'язки господаря і люб'язно пропонує мені:

— Може, ви випили б, Ростиславе Михайловичу, ще склянку чаю?

— Якщо б у вас знайшовся нарзан або зельтерська, то я віддав би перевагу не чаю, а нарзану або ж зельтерській.

Ми повертаємось до хати. На столі з'являються пляшки з зеленими етикетками. Я спрагнів і тепер тішусь з піннявої прохолоди нарзану. Живе срібло бульбочок осідає на склі.

Арсен Петрович пожадливо п'є чай, але рідина гірчить, і солодкість здається йому подібною на смак ліків.

Він не здібний опанувати себе. За звичайною його стриманістю не важко вхопити глибоку внутрішню несталість. Я пробігаю швидким поглядом по ньому. Він засовує пальці, руки в кишені жилетки, брюк, обмацує кишені свого піджака, немов він щось загубив, чогось шукає й чогось не може знайти.

— Тобі чогось треба? — питає дружина.

— Мені?

Він робить зусилля, щоб посміхнутися, але посмішка в нього виходить розгубленою й ніяковою. Не зводячи з мене очей, він якийсь час напружено вдивляється в мене, ніби намагаючись про щось згадати. Погляд у нього нерухомий і німий. Він дивиться й не бачить.

— Що з тобою? — запитує дружина.

— Зі мною?

Він прокидається з свого півзабуття.

— Ні, нічого! Я хотів був спитати дещо у Ростислава Михайловича, але я вже питав. Отже, нічого!

Тоді він повертається до дружини.

— Ти питала, що мені треба? Я хотів просити тебе, щоб ти налила мені склянку чаю.

— Вона стоїть перед тобою!

— Ага! Дякую, я не помітив був!

Він бере цукерницю, кладе цукор до склянки й починає розважливо розмішувати ложечкою.

— Ти вже клав цукор!

— Справді?

Він робить ковток.

— А так, ти маєш рацію, я пересолодив!

Він знов посміхається до дружини, тоді до всіх нас, але в його посмішці відбивається розгубленість, і він немов просить прощення: усе якось не лагодиться!..

— Будь ласка, вилий цей чай і налий свіжого!

Він примушує себе. Він робить зусилля над собою. Він перемагає себе. Він одсуває від себе тривогу. Він примушує думати про сказане раніше. Він повертається до раніше висловлених думок.

— Ми кажемо: народ! — зауважує він. — Історики складають грубі томи, присвячені історії українського народу. Ми поважаємо їх працездатність. Але чи знають вони, що таке народ і його історія?

Його слова згучать вимушено й штучно. Навіщо він повторює сам себе? Навіщо він ще раз говорить про те, про що він говорив?

Він одпив трохи чаю.

— Ти не поклав цукру!

— Дякую, я питиму без цукру.

Він знов одпив із склянки.

— Наші поважні історики кажуть про даність народу в історії, про рух історії, а я хотів би спитати вас, чи не слід говорити про не-рух народу поза історією?..

Дерев'яні м'ячі з гуркотом котяться по помосту. Кеглі падають з сухим стуком. Я одсую стільця.

— Вже пізно. Чи не треба дякувати нашим милим господарям і дати їм змогу відпочити?

Розділ 43

З цим ми розходимося. Ідемо в запашну ніч, насичену пахощами розквітлих дерев. За мною, хоч уже пізно й йому зовсім не по дорозі, іде Іван Васильович Гуля.

Він розчулений. Він іде, деклямує, співає. Він каже про те, що він, що всі ми... «Ми всі вас любимо, Ростиславе Михайловичу! Любимо й поважаємо. Любимо, що ви такий приступний для кожного з нас, що ви такий прямий і непохитний! Ми віримо в вас, Ростиславе Михайловичу!» — з патосом проголошує Гуля.

Я озираюсь. Що він белькоче, цей Гуля? Чи він свідомий того, що каже?

Гуля намагається обняти мене, хоч я, супроти нього, далеко вищий і грубший. Щоб якимось його приборкати, мені доводиться взяти його за руки.

— Слово чести, друже, ви мені кінець-кінцем обірвете піджак. Прошу вас, не смікайте мене за піджак.

Та Гулю годі в чомусь переконати, і за деякий час, через мить, як я одпустив йому руки, він знов робить спробу обняти мене за талію, тягне мене за піджак і знов твердить про любов і пошану до мене, про свою гордість бути моїм учнем, про дальші перспективи розгорнення музейної роботи в «Варязькій церкві» після того, як вона стала тепер філіялом Музею.

В мені прокидається уїдливе бажання іронізувати, внести неспокій в цю Гулеву певність, порушити його піднесеність, знищити його чулість. Я повертаюсь всім тулубом до нього:

— А скажіть, будь ласка, Іване Васильовичу, чи ви релігійна людина?

— Тобто як?

— Ну, дуже просто, чи ви релігійна людина, чи ні?

Він мнеться, йому стає ніяково. Він не розуміє, для чого це, і не знає, що йому відповідати. Я посміхаюсь:

— Очевидячки, за формулою Остапа Вишні: дома вірую, а на службі — ні?

Гуля непевно розводить руками.

— Та, — кажу я, — не в тому справа! Має вагу не це, а інше: чи можете ви зрозуміти почуття релігійної людини?

Гуля навіть трохи ображається, що його про це питають.

— А як же! Авжеж, що могу!

— Ну, то й гаразд. Значить, ви можете збагнути ситуацію, як вона склалася. От ви домагалися, ви були ініціатором, абож точніше, одним з ініціаторів, щоб Варязька церква, яку збиралися, відібравши од парафіяльної ради, закрити й передати Комунгоспові, була обернена в культурно-мистецький заповідник.

Він не розуміє, для чого я все це кажу.

— А був! Алеж для чого це? Хіба ж я що?

— Ні, нічого! Мене цікавлять тільки деякі деталі!

— Деталі? — перепитує Гуля.

Він досить випив, цей Гуля, його похитує, язик йому не зовсім слухняний, думки дещо плугаються й перестрибують.

— Деталі, це добре! Це я згоден!

— Припустімо, цими днями вас призначать завідувачем філіялу. Не виключене це?

Гуля щасливо сміється. Це його мрія. Він сподівається. Він хотів би, щоб це сталося.

— Ну, то добре! Ось вас призначили на цю посаду, першою вашою справою буде одкрити царські врата, щоб одвідувачі могли проходити до олтаря й розглядати Линникові мозаїки. Так?

Гуля погоджується:

— Так!

— Але за канонічними приписами, як це вам добре відомо, мирській особі не годиться ні одкривати царські врата, ні проходити через них. Та, не зважаючи на це, ви одчиняєте олтарну запону й церковні врата, ви йдете через врата, дарма що це правдиве блюзнірство.

У Гулі пересихає в горлі, він спазматично ковтає слину, і каже: ^

— Так, — покірливо згоджується він, — це блюзнірство!

— Чи вистарчить у вас рішучості, відповідно до церковних правил, написати оголошення й вивісити його перед входом до вітваря: «Жінкам та особам неправославного віроісповідання вхід до вітваря заборонений»?..

— Ростиславе Михайловичу! — благає він, — Ростиславе Михайловичу, навіщо це ви?

Але я невблаганний. Я кладу руку на плече Гулі, дивлюсь йому в вічі.

— Будьмо чесними, принаймні з собою. Договори́мо до кінця те, що треба договорити.

Відмовмося від нашої інтелігентської звички завжди спинятися на півдорозі і ніколи не доходити до краю. Ми звикли ходити всіма шляхами, бо кожен інший шлях нам здається таким же добрим, як і той, яким ми йшли перед цим. Майте мужність визнати, що немає половинних істин. Істина одна і суцільна.

Гуля сконфужено сміється. Він намагається сміхом прикрити свою розгубленість:

— Чого ви хочете од мене?

— Я! Од вас? Нічого, мій друже! Цілком нічого! Нічого, окрім ясности. Нічого окрім того, щоб ви визнали, що митар з Кому́нгоспу, закриваючи церкву й вкочуючи до неї діжки з гасом, олією й оселедцями, був би далеко послідовніший, ніж ми з вами, ніж кожен з нас, ніж ви, що, зробивши з Церкви Музей, кажете: Слава Тобі Господи, що я не такий, як оцей митар!

Гуля робить спробу оборонятись.

— А леж, Ростиславе Михайловичу, ви забуваєте про мистецьку вагу Варязької церкви, про естетичну вартість Линникових мозаїк. Ми ж врятуємо їх од загибелі, ми ж зберігаємо їх для майбутніх поколінь. Це ж наш обов'язок. Я не розумію вас, Ростиславе Михайловичу, як ви можете це казати. Ви жартуєте?

— Жадні жарти, шановний Іване Васильовичу, жадні жарти! Немає естетичних вартостей самих по собі. Линник будував церкву, а не експозиційні залі для виставки. Ізольоване естетичне ставлення до релігійних справ — це блюзнірське заперечення їх метафізичної суті!

Я залишив Гулю перед готелем цілком розгубленим. Він безпомічно мурмотів:

— Як же це так? Це неможливо! Це жарти! Навіщо так? Я ж уповноважений Комітету охорони пам'яток. Це мій обов'язок.

Він метушився й підстрибував. Я не слухав його. Я потиснув йому руку й увійшов до півтемного вестибюлю.

Я йшов повз шеренг пальм в діжках, відображений в настінних люстрах, і почував, що з кожним кроком мене дедалі охоплює все більша й більша лють. Я сердився на себе: навіщо я почав цю розмову з Гулею? Для чого абож для кого потрібна була ця розмова? Навіщо я збентежив спокій людини, певної себе, сповненої поваги до себе й інших? Я стурбував його сумління, і не знати, для чого я зробив це: з примхи? ідіоте!.. Для чого треба було мені втручатись у справи, які й найменше не обходили мене?! В мені постає почуття полинної прикрости!

Я беру від порт'є ключі на великому дротяному колі, купу листів і записок, не дивлячись засуваю їх до кишені й широкими східцями, вкритими м'яким килимом, підіймаюсь вгору.

Я одчинив двері, засвітив електрику й побачив відразу на столі букет квітів. Обризані водою троянди були гордовито-пишні й свіжі. Їх квітуча врода схвилювала мене. Миле дівча! Сьогодні перший вечір з дня нашої зустрічі, який ми провели не разом. Чи не краще було б відмовитися од обіду у Витвицьких і пробути вечір з Ларисою?

Я з вдячністю схиляю свої уста до пелюстків троянд. Яка пишність цвіту! Яка велич буяння!

Яка розкіш барв! Мене сповнює почуття надмірности, і разом з ним приходить, як і завжди, відчуття болю.

Розв'язую краватку, сідаю на стільця, скидаю черевики, одягаю пантофлі. Помитись і спати! Я вже берусь за рушник, я вже передчуваю холодне лоскотання струмків, що тектимуть по тілу.

День скінчено. Спокій огортає мене. Прийде приятний сон і принесе блаженство забуття. З радісною сподіванкою я поглядаю на свіжу білизну приготованого до сну ліжка.

І тоді я чую обережний стук в двері. Я вражений несподіванкою: що це значить? так пізно? хто це може бути?

І раптом у мене з'являється думка, що це Лариса. Невже ж вона? Невже ж вона сиділа внизу на лаві бульвару й чекала, поки засвітиться світло в вікні моєї кімнати?

Божевільна нестерпна радість потрясає мене. Кидає мене до дверей. Кров приливає до обличчя. Полум'ям пожеж проносяться перед моїм зором пелюстки троянд. Барви вибухають. Тисячі метеорів спалахують, вирують, кружляють в мені й довкола мене.

Я настіж одчиняю двері. Тріумфальний крик «Ларисо!» ладен вирватися у мене з середини моєї істоти.

За дверима в коридорі передо мною з винуватою фізіономією стоїть Гуля.

Він прохає пробачення, що в таку пізню годину після того, як ми вже розпрощалися, він наважується ще раз потурбувати мене. Але він сподівається, що я зрозумію його. Після того, що я йому сказав, він не може піти додому. Його прохання, щоб я йому дещо з'ясував.

Я роблю люб'язне обличчя. Я примушую себе посміхнутися. Я посміхаюся з лагідною доброзичливістю. Я прошу його зайти до кімнати. Я одсуваю крісло. Я пропоную йому сідати. Я улаштовую його в кріслі якнайвигідніше. Я поводжусь, як найгостинніший господар. Хіба ж він не бачить, як я радий, що він завітав до мене? Я дбаю, щоб пригостити його. Я натискаю на кнопку дзвінка. Я сідаю на крісло супроти нього.

— Ви що питимете, мій друже? Чому ви волієте віддати перевагу: горілка, коньяк, лікер?

Він дивиться на мене здивованими очима. Він не розуміє мене.

— Пити? Як це пити?

— Ну, як звичайно! Ви були ласкаві завітати до мене. Я дуже радий з того. Я хочу вас почастувати. Ми вип'ємо!

— Але...

Він посилається на пізній час.

— Ніяких але!.. Саме тому, що вже пізній час!..

Він губиться.

— Ні, я не щоб пити, а щоб ви мені з'ясували...

Я перебиваю його. Я не відчуваю жадного жалю.

Я заявляю категорично:

— Ми питимемо! За вами лишається тільки право вибрати, що ви волієте: горілка, коньяк, лікер?

Він слухає мене з невимовним жахом. Ще пити щось знов після того, як стільки було випито?

Але в Гулі перемагає пошана до мене. Він не наважується відмовитися. Ні, йому, цьому Гулі, явно бракує нахабства.

Він шукає для себе порятунку, спиняючи свій вибір на лікері.

— Ви волієте лікер? Гаразд, хай буде лікер!..

Гуля робить помилку. На його місці буди, опинившись в ролі жертви, я вибрав би коньяк! Це далеко безпечніше, ніж паскудна солодкава продукція Спиртотресту. Коньяк, в кожному разі, природніший, особливо дорогий коньяк без всяких сурогатних домішок! Але жеребок кинуто. Сьогодні ти матимеш, о чоловіче, свій Рубікон, через який тобі доведеться перейти, з тією відміною супроти Цезаря, що останній на своєму черепі не мав ні волосинки, а тебе прикрашає буйна шевелюра. Офіціантові, який з'являється на дзвінок, я замовляю:

— Пляшку бенедиктину! І будь-ласка, дасте не чарки, а стопки!

Гулі довелося пити. Після кожного ковтка він відставляв стопку вбік. На кожне моє домагання він відмовлявся, він пробував відновити розмову, виправдатись передо мною, врятувати себе. Його сумління було вражене, але я переривав його.

— Жадної філософії. Ніякої достоєвщини. Я жаден Ставрогін, ви жаден Альоша або князь Мишкін. Я не аматор сцен з вивертанням нутра.

Я не давав йому говорити. Я примусив його пити. Зрештою йому стало погано, він знепритомнів і заснув.

Я викликав покоївку, і ми влаштували Гулю на канапі.

Я був жорстокий до нього? Можливо. Але чи не було ще більш жорстоко з його боку порушувати мій спокій пізньої ночі, коли людині випадає спати, і добиватись од мене відповіді на питання, що не мають ні психологічного аргументування, ані узагальненого оправдання.

Розділ 44

Офіційно я виїхав уже наступного дня, фактично я лишився.

Вихор, знявшись з безодні, підхопив мене. Порив бурі ніс в хаос, в якому не можна було дати собі жадної ради.

Дні й ночі втратили свої межі. Ми поринули в безвість стихійного потоку. Моторовим човном ми їздили вниз по ріці до порогів. Ми стояли на березі й слухали рев збентеженої ріки. Ріка кричала, вила як поранений звір. З рани кошлатого звіря текла блакитна кров. Бурхливий плин розчавлював блакить. Шал ріки вабив своєю небезпекою. Зриваючись з каміння, пінявий потік стремів униз. Сивина шумовиння скаженіла від болю.

Я намагався перекричати гул ріки.

— Страх має свої принади, Ларисо! Чи ти не боїшся?

Вона похитала головою. Ні, вона не боялась.

Первозданий камінь підносився з води. Чорні скелі стирчали в авреолі піни. Ми були перенесені на тисячоліття назад. Ми дихали подихом наших палеолітичних предків. Оголений берег був берегом скандинавського фйорду. Жовте волосся Лариси було золотом північної Сольвейг. Які небезпеки ховало наше кохання, чи жадних?

Наступного дня ми поїхали вверх по Дніпру до Кам'янського. Тут ми зійшли на пристань, щоб наступним пароплавом, який прийде згори, повернутись назад. Я запропонував взяти човна й переїхати на другий берег.

— Пароплав згори прийде нескоро. Ми ще маємо час.

Ми переїхали на той берег, витягли човна на пісок. Був сірий захмарений день. Крупинки сажі засмічували пісок. Гіркий пах лози насичував повітря. Вода хлюпала об днище човна. Лариса сиділа, не скидаючи сукні, охопивши руками вбрання на колінах, що його роздував вітер.

— Ти не хочеш скинути з себе вбрання?

У відповідь я чую категоричне:

— Ні!

— Тобі холодно? — питаю з відтінком піклування. Я оглядаю небо, затягнене хмарами:

— Сьогодні трохи похмурий день!..

— О, ні!

Я дивлюсь на неї з здивуванням.

— Ти чогось незадоволена?

— Ні!

— Що сталося з тобою?

— Ні, нічого. Абож, ні — я хотіла б знати, чому ти ніколи не скажеш мені «люблю»?

— Я думаю, — відповідаю я без жадної претенсійності, — що це з сором'язливості!

Мої слова викликають в неї вибух сміху. Вона сміється несамовито, до сліз, до істерики. Вона гладить мене по голові й каже:

— О, мій милий, маненький, безневинний хлопчику!

Я цілую їй руку.

— Що я можу, Ларисо?! — кажу я з відтінком меланхолійності. — Повір мені, але я ніколи б не наважився сказати жінці, яку я покохав: «Мое сонечко!»

— Я й не сподівалася, що ти почнеш мені читати поезії Олеся!

— Ти маєш рацію, поети нашого покоління не пишуть ліричних віршів. Їх любовні поезії антиліричні. Наше покоління антипочуттєве, воно антипсихологічне!

— Чи не находиш ти, що жінки багато втрачають на тому?

— Я думав про це, — стверджую я, — здається, що це так! Можливо, що наступні покоління знов культивуватимуть почуття й чоловіки знов говоритимуть жінкам про свої почуття до них й жінки будуть щасливі, слухаючи чутливі й романтичні слова. Але можливо, що ці покоління, які прийдуть, житимуть в світі суцільних негачій, житимуть в жадному світі. Слід згодитися, в маразмі немає нічого втішного!

Лариса дивиться на мене допитливо.

Вона замислено зауважує:

— Фльобер колись написав роман: «Сантиментальне виховання!»

— Так, — підхоплюю я, — «Виховання почуттів». Це було колись. Він був друг Тургенєва й Тургенєв приятелював з Марком Вовчком. Боже мій, як світ змінився з тих часів. Ми не виховуємо в собі і в інших жадних почуттів. Ми лише роботи інстинктів. Ти бачиш: пісок цього пляжу притрушений курявою фабричних димарів. В воді ріки пливе шлак, випущений з мартенів.

— Я знаю, — відповідає Лариса, — ти казатимеш про занепад пейзажу, про руйнацію чистої незаторкненої природи, про спустошення землі через модерну техніку. Ти вже казав!

Я згоджуюсь.

— Ти не хочеш, щоб я говорив про техніку, гаразд, я говоритиму про мистецтво. Скажімо, про Линника. Линник мріяв стати основоположником нової ери в мистецтві. Його не приваблювала психологічна характеристика осіб, що їх він малював. Він не прагнув відтворити почуттєве становище страждання або радості. Він не надавав ваги індивідуалізованим відтінкам внутрішніх переживань. Сантиментальне випало з поля його уяви.

Вітер похитував човен, витягнений на берег. Плюскотіли хвилі. Десь стрекотів мотор. По середині ріки на чорній труні човна нерухомо сидів чоловік, зігнувшись над вудочками. За рікою по захмареному небу тяглися смуги диму з фабричних димарів. Над чорними силуетами заводських конструкцій, які розташувались вздовж берега, спалахувало похмуре жовтаве або синьосіре полум'я.

Я дістав з течки плитку «Золотого ярлика» і запропонував Ларисі шоколяди. Ми жуємо шоколяду, і я продовжую говорити далі.

— Ми кажемо про кризу реалістичного й індивідуалістичного мистецтва, яким воно було досі. І це зрозуміло. Центр ваги за наших часів пересунувся з особи на суспільство. Діє держава, народ, нація, кляса, партія. Коли діє держава, коли діють організовані маси, чи можуть вчинки окремої особи лишитися психологічно мотивованими? Індивідуальна, внутрішня, особиста мотивація вчинка одпадає.

— І натомість не приходить нічого?

— Натомість в людині розвивається почуття ліктя. Ти йдеш в колоні, один серед багатьох, ти мусиш іти, як і твій товариш, як і тисячі, з якими ти йдеш разом. Торкаючись товариша ліктем, ти мусиш відчувати його поруч. Дотиком ліктя перевіряєш його присутність.

Я кажу так, дивлюсь на Ларису, що сидить, охопивши руками коліна й плечем прихилившись до мене. Я відчуваю овал її тіла й втягую в себе пах її волосся. Я думаю, що наше кохання, як і блаженство святих і страждання грішників на середньовічних фресках і мозаїках, не забарвлене в сантименталізм почуттів. Я одламую од плитки шматок шоколяди й простягаю Ларисі.

— Прошу!

Я вхоплюю її вагання.

— Бери, це ж не «Міньйон». Я навмисне взяв «Золотий ярлик», бо він гіркий, і я був певен, що ти віддаш йому перевагу.

Лариса бере. «Дякую!» І тоді:

— Почуття ліктя!.. Я не хочу ходити в жадних лавах. Я волію йти власними шляхами! — проголошує вона з героїчним піднесенням.

Я примружую очі. Я дивлюсь на неї насмішкувато.

— О, так! Ти згадуєш про печиво своєї прабабки, але тимчасом віддаєш перевагу штампованому смаку фабричної шоколяди. Я не маю й найменшої сподіванки, що ти з своєї валізки витягнеш коржик або пиріжки, які ти напекла вчора.

— Ти нахаба!.. — сміється Лариса. — У мене вчора не було й хвилини, щоб возитися з тістом.

— Алеж про це й іде мова. Мова йде про те, що ти жадного не печеш тіста, жадних не робиш пиріжків, що ми одвикаємо забарвлювати свої вчинки й свої бажання в ізольованість особистого переживання. Ми одвикаємо діяти, відчувати й думати за власною ініціативою. Ми діємо, думаємо, живемо за загальними приписами, що стосуються мільйонів, які обов'язкові для кожного і для всіх.

Лариса повільно повертає своє обличчя до мене. У неї пухкі м'язисті уста, що виступають трохи вперед, — дві густі смуги червоної фарби. Вона повторює:

— Дії, почуття, думки... — І тоді питає: — І любов?

Окреслені карміном уста тягнуться до мене.

— І любов! — відповідаю я.

Порожня ріка. Самотня постать рибалки на ріці. Гіркий пах лози.

Глухий гудок, що донісся здалека по ріці, нагадав нам про потребу збиратись. Лариса підводиться, обсмикує сукню, витрушує з черевиків пісок, витягає з торбинки люстерко й поправляє розвіяне вітром волосся...

Чекаючи на пароплав, ми стоїмо на пристані, спираючись на поруччя. Перед нами простяглася широка площа ріки. Пахне смолою, рогожами, деревом. Погойдуючись, з гуркотом стикаються прип'яті до берега човни. По темній стіні пристані плутаним павутинням блукають ясні відблиски води.

На пароплаві ми не пішли на чардак. Ми влаштувалися на носу в сальоні-ресторані. За широкими люстрыними вікнами, змінюючи барви, пливли береги. Сутенів, згасаючи, день. Гуркотіла машина.

Я замовив їсти.

Ми цокнулися з Ларисою склянками. Жовтогарячим полум'ям спалахнули високі кручі правого берега. І коли пароплав проходив вздовж берега, в затишку вечірнього повітря до нас донеслося ідилічне цвіркання цвіркунів й солодкий запах трави.

Холодний ковток рідини, терпкої й гострої, сприймається як апотеоз визволення, відчутого безпосередньо.

— Ви гарно вмієте пити, Ларисо! — з захопленням кажу я.

— А хіба ж я не гарна? — з викликом запитує вона.

— Ви гарні! — стверджую я.

— Ну, то вип'ємо за те, що я гарна! — пропонує вона.

І ми цокнемося знов.

І від цього ковтка горілки все довкола відразу прояснюється й опрозорується, кожне враження стає тепер несподівано чітким і завершеним: лінія виделки, яку вона тримає в руці, прямий контур бров, злам віконного кута, і на ріці за рамою вікна гострий, рожевий, як крило флямінго, клин піскової коси.

І тоді, відновлюючи тему розпочатої нашої розмови, вона каже:

— І ви кажете, що кохання...

— Так, я кажу, що кохання за наших часів стало антипсихологічним. Ми не говоримо ніколи «Я люблю!», абож навіть якщо ми й кажемо «Я кохаю!», то ми не вкладаємо в ці слова жадного почуттєвого змісту. Такий є стиль нашої доби, що одкидає психологічну, особисту характеристику чину. Ми зробилися стримані в вияві наших почуттів. Ми зрікаємося чутливості. Ми стверджуємо кохання, позбавлене чулості. Ми уникаємо означати наше почуття до жінки як кохання, бо ми не хочемо припуститись неточності. Письменники нашого часу стали суворіші в виборі слів і вибагливіші до форми. Наша поезія не культивує лірики. Вона зневажає суб'єктивізм ліризму й прагне обов'язкових норм, змісту, який би був обов'язковим для всіх.

— Ви цинік, Ростиславе Михайловичу, хоч ви й кажете про сором'язливість.

— Це явно несправедливий докір з вашого боку, Ларисо Павлівно! Я завжди тримався думки про себе як про високоморальну й глибоко принципову людину. Це по-перше, а по-друге, в поведженні з такою ефектною й гарною жінкою, як ви, Ларисо, я ніколи не дозволив би собі бути не те, що цинічним, а бодай хоча б найменшою мірою нескромним.

Лариса подивилась на мене скептично.

Я перехопив її погляд. Я сказав:

— Ви ставите мене перед необхідністю апелювати до вас самих. Що некоректного або дражливого ви могли б закинути мені в моєму ставленні до вас з першого дня вашого знайомства зі мною?

Лариса поспішила заспокоїти мене.

— Розуміється, нічого, Ростиславе Михайловичу! Цілковито нічого! Протягом цілого нашого знайомства, починаючи з першої нашої зустрічі, ваша поведінка відносно мене була бездоганно коректна.

Лариса надто була жінка нашого часу, щоб надавати якимсь значення словам або оцінкам, можливо, навіть вчинкам і очевидності фактів.

Розділ 49

Дні проносилися в блиску соняшного божевілля.

За ці дні, проведені на ріці й сонці, я засмалився, як мурин.

Мені давно треба було повертатися додому, але у мене не вистарчало рішучості сказати собі, що я їду. Я відкладав свій від'їзд з дня на день. Я затягував останній момент. Я не міг покласти на себе. Я не був певен, що, сказавши: «Ларисо, я їду!», я не зроблю якогось цілком несподіваного вчинку, найбезглуздішого, зовсім не передбаченого кроку.

І все ж таки, кінець-кінцем, сповнений вагань і непевности, я сказав:

— Ларисо, я завтра їду!

Я сказав це і був вражений, що сказані слова прозвучали так м'яко й лагідно. Жадної катастрофи не сталося.

Як завжди, так і тепер, найважче було прийняти рішення. Прийняте рішення принесло ясність. Тепер я стояв перед визначеним фактом і діяв в межах вирішеного.

Лариса переконала мене відкласти мій від'їзд ще на один день, бо вона хотіла влаштувати для мене в себе маленьке прийняття.

— Сугубо камерний вечір. Я співатиму для тебе.

Зійшлося зовсім небагато людей. Окрім господарів і мене, була ще Ларисина акомпаньюторка — бліда особа невиразного віку з довгими павучими кістлявими пальцями й великими ногами в вузьких черевиках — та ще одна родина, сусіди по дому, що їх мешкання були розташовані одне проти одного на тій самій площадці, двері проти дверей.

Чоловік був професор фізики, доктор, член-кореспондент Академії Наук. Він був високий, стрункий, сухорлявий, з вузьким чітко профільованим носом і тонким розрізом уст на смуглявому обличчі. Я пізнав його, ми колись зустрічалися з ним. Одного літа ми були разом в «Бююрнусі», будинкові відпочинку для вчених в Гурзуфі. Тоді він справляв враження ще зовсім молодої людини, тепер він ще зберігав свою молоджавість, але сивина вже торкнулася його скронь і в смуглявості його обличчя помічалася пожовклість. За ці роки він швидко висунувся як учений в перші ряди фізиків. Я часто натрапляв на його ім'я в газетних звітах про наукові з'їзди й конференції або на його доповіді, перегортаючи сторінки «Звідомлень Академії Наук».

Дружина його була ще досить молода жінка, висока й широкотіла, рожевошока, з круглим білявим обличчям. М'яка розпливчастість свідчила про її нахил грубшати.

Спочатку Лариса співала. Вона стояла перед роялем. Ефектна жінка з обличчям, зробленим для концертної естради. На ній була чорна сукня за модою XVII століття, вузька перетята талія, широка спідниця, глибокий прямокутно вирізаний корсаж, що в рамці з білого мережива відкривав опуклі груди, і голова на високій ший виростала, як квітка, над чорними пишними буфами рукавів.

Вона співала романси, співала гнучким і глибоким голосом, співала про любов. І я був сповнений дивного почуття, немов я перенесений був у зовсім інший світ, неподібний і найменше звичний. Усе, що відбувалося, діялося в цьому зміненому світі, де все було те саме і разом з тим інше. Її голос був люстром, що відображав цей відмінений світ.

Я сидів на обитому шовком стільці, спираючись на спинку, поглинений голосом Лариси, дивився на чіткий профіль молодого вченого, на високе вузьке його чоло з зачісаним назад на скронях волоссям і... ревнував. Так, я ревнував. Я зовсім нічого не знав про взаємини Лариси й цього фізика, але гадюче жало ревнощів висмоктувало мені серце.

Я думав про завітний свій від'їзд, про Ларису, що я її залишаю тут, і мій мозок бентежили отруйні уявлення й думки. Кожну мить я ладен був вибухнути в усій сліпоті роз'ятреної ненасиченої пристрасти. Я не був певен себе. Хто зна, на що я був здібний?!

А голос Лариси згучав переможний, могутній, що не знав жадних меж для своєї деспотичної влади. Голос Лариси говорив про любов, і слова її пісень були звернені до всіх і до кожного. Я відчував задріть, біль, утому й ненасичену жагу.

Я думав про все пережите за останні дні, про соняшний хаос, в який я поринув, про Ларису, про Чайковського, що його романси співала Лариса. Я думав про ту дивну й страшну подвоєність життя й творчості Чайковського, про трагічне його кохання, про цей фантастичний роман його з пані фон-Мекк, що тягся десятиліття й що його насправді не було.

Я задихався. Я знемагав. Я пірнав в провалля. Я був знищений. Але все це було лише ілюзія. Реальністю був маленький прямокутник брунатного картону, квиток на потяг, що лежав в кишені жилетки. Він стверджував, що завтра я від'їду.

Пізніше вечеряли. Пили. Господар, Ларисин чоловік, скаржився весь час на хвору свою печінку, але це не заважало йому пити більше за всіх нас. Вечеря була багато і зі смаком сервована.

Лариса, схиливши на бік голову, сказала:

— На жаль, Ростиславе Михайловичу, я й сьогодні не спекла пиріжків!

— Що робити? — розвів я руками.

Вийшовши на балкон, я цілував Ларису. Наступного дня я виїздив. Уже одцвітали дерева, вітер ніс по розпеченій бруківці проспекту біле квіття акації, що починало в'янути. В соняшному повітрі палала спека.

Весна кінчалась. В свої права вступало південне літо. Лариса проводжала мене на двірці. Ми ходили по пероні, тримаючись за руки, щільно притиснувшись один до одного. Я обіцяв приїхати влітку. Вона обіцяла концертувати восени в Харкові. Я тиснув хрумкі пальці. Задзвонив дзвін. Я поцілував долоню Ларисиної руки. Зійшов до вагону, пройшов до свого купе, спустив віконну раму і, коли потяг почав рухатися, я перехилився через вікно і в останнє поцілував кінчики її пальців. Лариса йшла за вагоном. Крізь гул руху і гуркіт колес я почув: — Визнайте, що все, що було, було лише випадок?

Я гукнув:

— Необхідність!

Не знаю, чи чула вона. Потяг прискорював ходу. Вона махала своєю легкою барвистою парасолькою.

Я спустився на м'яку канапу й стомлено закрив очі. В кружлянні вогневих плям передо мною пролинула біла, залята соняшними променями «Варязька церква», чорні трикутники старих бабусь на східцях церковної паперти, сіра бруківка вулиці під схилом гори, рейки трамваю, вузька парусинова спідниця, високі закаблуки черевик, Лариса.

Провідник одсунув двері до купе й сказав:

— Громадяни, зачиніть вікна! Зараз міст!..

Я розплющив очі. З блакитної безодні знявся нестерпний білий блиск Дніпра.

Примітки (до електронної версії)

Помічені та виправлені верстальником помилки набору:

Стор. 3: Здається, в один момент застаріли народницькі побутові епопеї та солодкаві історичні романи, а разом із ними (сентиметальна =>) сентиментальна поетичність, орнаментальність, моралізаторський пафос та всі інші романтичні спадки української прози дев'ятнадцятого віку.

Стор. 174: Вона розірвала пуповину, що зв'язувала її з материнським лоном (місяця =>) місяця.

Стор. 244: Керований ним, я пройшов по всіх дев'ятох (копах =>) колах горілчаного пекла і, одночасно з тим, по всіх дев'ятох колах теоретичного раю...

Стор. 250: ...похмурі апокаліптичні привиди: місто-гора на океані всесвіту, світова блудниця, нечестивий, засуджений (за =>) на загибель Вавилон.

Стор. 257: Я підводжусь з (місяця =>) місяця.

Стор. 259: ...ось є певна категорія колоцерковних людей, цех, орден, і вони (тоді =>) тобі кажуть: «Будь милостивий!»

Стор. 343: Тоді приходить павза, і на столі з'являється (шатула =>) шкатула червоного дерева.

Стор. 362: Історики складають грубі томи, присвячені історії українського (народ =>) народу.

Стор. 378: ...вузька перетята талія, широка спідниця, глибокий прямокутно (вирізакий =>) вирізаний корсаж...

Стор. 379: Господар, Ларисин (чоповік =>) чоловік, скаржився весь час на хвору свою печінку...

Примечания

1

Говорячи це, Комаха цитує Платона.

Примітка автора

/9j/4AAQSkZJRgABAQECAwJYAAD/4RMJRXhpZgAASUkqAAgAAAACADIBAgAUAAAAJgAAAGm
H
BAABAAAAOgAAAEAAAAAyMDEyOjA4OjI5IDIzOjE2OjUwAAAAAAAAAAAAAAwEEAAEAAAAGA
AAA
AQIEAAEAAAABqAAAAAgIEAAEAAACPEgAAAAAAP/Y/+AAEEpGSUYAAQEAAAEAAQAA/9sAQ
wAG
BAUGBQQBgUGBwcGCAoQCgoJCQoUDg8MEBcUGBgXFBYWGh0IHxobIxxWFiAsICMmJykqKRkf
LTAtKDAIKCko/9sAQwEHBwcKCAoTCgoTKBoWGigoKCgoKCgoKCgoKCgoKCgoKCgoKCgo
KCgoKCgoKCgoKCgoKCgoKCgoKCgoKCgo/8AAEQgAoABoAwEiAAIRAQMRAf/EAB8AAAEFAQEB
AQEBAAAAAAAAAAABAgMEBQYHCAkKC//EALUQAABAwMCBAMFBQQEAAABfQECAwAEEQ
USITFB
BhNRYQcicRQygZGhCCNCscEVUtHwJDNicoIJChYXGBkaJSYnKCkqNDU2Nzg5OkNERUZHSEIK
U1RVVldYWVpjZGVmZ2hpanN0dXZ3eHl6g4SFOeLiYqSk5SVPpeYmZqio6Slpoeoqags7S1
tre4ubrCw8TFxsflycrS09TV1tfY2drh4uPk5ebn6Onq8fLz9PX29/j5+v/EAB8BAAMBAAQEB
AQEBAQEAAAAAAAAAAABAgMEBQYHCAkKC//EALURAAIBAgQEAAwQHBQQEAAECdwABAgMRBAU
hMQYS
QVEHYXETIjKBCBRCKaGxwQkjM1LwFWJyQoWJDThJfEXGBkaJicoKSo1Njc4OTpDREVGR0hJ
SINUVVZXXWFlaY2RlZmdoaWpzdHV2d3h5eoKDhIWGh4iJipKTlJWWl5iZmqKjpKWmp6ipqrKz
tLW2t7i5usLDxMXGx8jJytLT1NXW19jZ2uLj5OXm5+jp6vLz9PX29/j5+v/aAAwDAQACEQMR
AD8A+qQKKKKSQBRRWT4t1V9C8Marq0UKzvZW0lwImbaH2KTjPbOKYGT RXN6R4kbUvDd/frFC
l3aPcRtAZCcNE7oN3GRu2dO3TnFY9I8R7JbPOpW0y3YaZTFbL5gOySdRgnGSwtpWx7Y6kZAO
8orhv+Fn+HzbvOn2x4IDMGWIfMB5xBHPcW0xH+7zjLzL/wALG0kIzta6iqCJZQxiXDBmcDH
df3cnXH3T7ZAO0orhX+Khh9CwxenE/2cYiHzNlWCBnOD5T8/7Jziui8OeIbTxAt6bOO4jNpN
5EqzKFifaGxjJ7MKQGxRRRTADRRRUXAKKR6hK8FhcSwlBikbMu8ZGQO44qxpXdxUdxBFC
wvDcRJLC4wySKGVh7g1xX/CYXiW9xJJDAxtEmll2qw3qlw0OF54OFJ79QPepE8TanPa6pLbr
Y7rAXBdHVwSI5ZEUgZ5BETZ9Cfalc6/qNVav0Onl0fTpbY272NsYgKExiMBTsfuQOuG5x65
9aZbaHpVsX+z6daR72LkLEuMnGcccZwDx35rnYvFN+sgW4gt/kktl32K2W+00Vv154CgqT1z
z0q/4N1y+1mwe5vbQRReXHJHlisockEsoB64wOehz7UETwSEXN7L9TXOkaaVKnT7MqcgjyV
5yent370f2T3ltH9gtNjKEK+SuCoO4DGOmST9TXLnxRqR0nSNQWG2MepGMpGkbO6B45HxgN
yRsUZ4zk9MVPp/iW/fU72K6toXtLQN5s8IYKmIY5B8xODnewwOeAe9Fxb1Ffy/Q320bTGZm
bTrIs7F2JgXlj1J468nmrccEMUkskUUaSSkGRiUAuQMAk9+OK4ebx1KdJ0x7e2g+33JzB3P
lRss6QuARyfmfI9hmnHxtcTR/aba3QWxNmVr02aTEzMp6HkjbXjrm6K+oVrXt5fjY7qiuSh
8RXzanZ2bGwln1bC5je3DOMBvmzwwCnKnuQR2rV8Majc6tptvfXCQpFdQR3ESpncofJ2tk84
G3njJzxxRcynhp0480tjYooooZgFV7+0ivrFY29317lchWK52kEDjtkVYrC8dNOvhDVWtHeO
dYSUaNtrA+xqkruwKTjqizb6BpsBOy1UjzTKFbkKSVJx7FIDY/vc9acuhaWpkK2MAMiujnb9
5XO5wfqck/U+tfKMGv8Aim1vL2xk1nUJHXnL3L5AIyMc8H/GsLWfF3ie3l8t9a1WJgAQptcn
T1613rL220pLuN4mo9bs+0DpViZIn+zR74IVEOOgXO38snHpk461PZ2sFlax29pEsUEYwiKM
BR6CvjPT/EPI2+ghJ1rUFycRk3jqZGI+UYzz2/PPSp7nxhqmnXUdvD4i1O7JA86b7S5VW9F5
7VIHBzk137f8E11r+63ofXJ0LTCoBs4sK/mKBkbW55Hp95un94+pqSDSLCCCWGG1jjikZWdV
4BKgBT+AVR+Ar5h07xFq7ud2uX8iSHG4XT4GTn19K3/GP9sW72t5FrGqW7TyYNvHdyY24yWP
Py/T37Vi6SjUVOT1avt+ZbrT5HLm09T3yXQ9MlhlksoXilm+0OpXIaTOd/1yBTp9H0+e4M8
trG0pZGLc9U+4fwycV8sanr2vLEBFreqq2M5+0yc8dufWuQbx14kQsF1/V2I65vJMD9a0weG
+tJtO1u5nLFSi7Jv7z7XsNJsNPZTZWkUBWPyl2DGFznH5k1LZWNtZBxaQrEGOSF6dzgeg5PA
45NfFeneLEzzvL/AG7q8iqMFpTkhx79a96/Zw1jUNXsNdfUr26umjmiCGeVn2gq3TJ4qq2D
lSTb2Q1iHN2b3PY6KKK4mMKyPFx2+GtQPy8RH73Tr3rXrjPjMZV+FniU25cSizYqUJB6jpiq
vbULX0PCfHus6VplnEZJ4kncs3lx8uD7qPjJryO/vE1KKA4ktZUjJAU12WCjv7/AEra029s
dS1PT7zUZVvZrfYwJ+60gHOCG5l/+vXfvqva7Q28omtbqLDQxRwByVIIP3U2qSQAMk881Mc
XKi3GLWvRlypuKV1f0IvC2jo2vaJZokolezMpm2IFP3sYyCQSFyfrj2rnfHehWuhwafNvy
HaRkjJMZ3cb23EZwcY/2a1bfXuFOO+F9p/13dlDvt7gNuWRlFhSQB6MMjjOelW/E2qWWo+Hd
MsYrm3t1IFyp5t4RgI1wVwRxuOGz3460PHTp/vIPVf5f8FmUKF5JPQ5fSNR0jQdW09rrN/E
43sivZMEYI57gnhh298j137BF4pngvNLvA9pcruaRgQ0SjqCD6YI614hNc6EI3uodLilngG
3YJX+fmrno3X2+mKnvbwL/SITV1fStE4ULJgcDAGwAE+34mueeYTxEnUqRa/z++/8AWH0S

wkUIFS1/Q7XxpHbjxNcw2V39psCqG3ZCpVAqgMikdQDg5653V5vJbSyyzgRsscL7G2j+L396
txa6sN7pFpEu2xtgULsMFw3Bb269Mn61Z1q3uoLq9FpKI47mMO4IHVTz9D7+9X12IICU/add
V8n/AJGGKwyo11COzS+9bljR9NS3iabcQ7DnngD3r3P9mjyvsfiIwkEGeLOOn3Wr5usvP8qO
2FyAjK4BbJ4PPH9K+iv2XUCaZr+JY5MywnKjHZuorpjivaqfO229uw5UHBpo9xoorMARjff
I7p8L/EbRffFq2Ocdx3rsq5H4t+V/wAK08R+eSI/sb5160Tdotjjq0fG2g+DtY1aP7ZYXkMD
qAhMpKrg5OFwDntxiuls/Ad8ttJ/ajRXMLSAPdW8hWSJ1H3juGWAHp05yO9Yc2u2gsrdbG9a
DYivuA+diDj8D7Vfv9c1K8jtLqwvBbC3jZV/d/Id5y+8YIct8oIIIwB0wK8xudaNrNPq7fcd
bpuE7xkrdi/f6JYXLtDcW1pLAltiz28++Rcc56Dhf19yc8WYtEtr55tI7y3a5kktTbpl65Ea
ZwPX5j1I7DvyRVHsvEFhaaG8962dQYmOO1gVIPGDu5HAPHX361p30tzdeGra4x5U1wQY8AuU
Hm4+UDksBbk+gJrz6sKiUtE3btr39O56EqcJQvJafiZU8kWj65HbzC0mtIogfL8zyQj4JG7
BBPVT2z7VbfQ7vVbuPOsWjxiOMCC4kbcSFGcEN2CcnGe9Ztzp7GZvsukx3N5KyB3ucsFY4GN
hAUKMFcHJ4zms69sPEGialM+rXC22m3DGLBmTZGDyFC5wuMcCvWrUGoxXOn6/p1PPVeDm29O
3X87HXyapFoyTvPbQyW5AWWOIM6DOeSrdf7YIz79qW+i0rX7DFtd/Zr2L7xYfKYf7XORnA55
6Vk6LFXOkveKLiG8FuhcmSTcrpjaY3Gcqc4wB/Sq+lahJC1z9me3tBKxk8yOLcz+yyWJAA6V
ySU6V6kNWv1/4BPQwsK0oxnKz3TW3o0yjI1rp1xDa3NtFLcZIJhKyh+cgjnjj1x+le7/ALLM
ci6f4kkkgMcYXERRT6bWrwqU2mq3gka9+23JiZY3C7QR/dOfc9q9/wD2avIW18Qx20tw6pJA
CtX99Ttbg8V6WgcpQTtbv3M8ZaM3Dm5vNbHtVFFFDOMK4j42yGL4T+KHHVbJj/Ku3rjPjKs
b/CzxMs4zF9f9cPaiWzKgrySPzyBvJntxDFlyLlshSVAHXP5j869N0jTzFWMd4ZVjheMSHGT
gY759+KztG1Wx0rS1s5LV4nlyZNY5DZPT34wKx9Yvp47m1TTmla0jwVjKHC46AjuK5KilUdo
6eZ62FqSwqk2m/I7Q6TaoCkbSyTPwCOv6Ctixlnhv4LGarQLSPavP+rL/MQD3P3c8+3aud0q
/lnu7OdIg8ZAU2oIvKbpj3HcH/CtPU4H0fU47hmMj3eWZNxykmTuOP7oBUyRzMTTk5+xk79v
69D0HXVSMewN11/r1LvJGa3HkQtbXQv7uNISWHZ5TgFS+RncG5X/AOvUFp48k0jVEs7q1SVi
ifaLoPmQHrxjppj1744rFvHuprtrm4mklYE7AeNi+gA4HFc54gX7C0d7BG5EmTISA6bu3uK
6cIIFRpvHf8Az8nvayPMx+Ebu5q3+Xy8z1C61ey1aygvpIXjVm8vbccOwHJZSMjC578fN7Vm
6raLp4bUbS7tGjAi2WhlDySqTyNoGMYI78YrIvLqWOW5aJWtlC2+N5yoUgsEUccFeSeuOMV
qajp3l3N3GTd3QhALKi4yGCthsk+gHudKmdCPNZv5b9hYSnOMeWnt5/1+Byt015c6gLiMeVF
HIxhIQBeSTg44yQCce1ft/7KAmfSfEfzKqHjPjYjDGXADgnj3r53lnln06G3tLfnQuWaZ8bF
2nDY/vd8+xr3/wDZGa5OneJBckD95bssasCqAq54A6dq9OnKS917HBUS3R9BGiiiqlcyCuL+
NGf+FU+KNq7mFjIQvrXaUEAjBGRVPUadnc/N67vri9IZntY1fArEwyoXjFQxXgtYxHdW087j
owf5fr0z6V+knIR/3F/KmyCCNd0oiRemWwBwaoxSt0OpYyqnzLc/N6a4ingJhmkiB+68ZJH6
YrLnN7KxWW5uJAowN7tyPbP8q/TIPafgoa3LEZAYm0qi2eLzFELR9dwwR+dUoJE1cRUqO8j8
zRDcj7pflGRyTVmFrzyD5xndOoU5xkcjiv0kgnsJ5JEhkt3dG2MFIogwDj8iKfus8fet8H3F
PIRPPOPRn51W9zqSaa6tHL9nkO7Lxd85yDWRp3iW9MzPd2zSuqBQdxQEgYBPBB6V+gG+z6br
f6ZFOQWznCCFjjPGDWUsPCd+ZGsMVOnZpH50L59w5DlxBvLeWoJVMkk4Fft37Jkca2niZ4tw
3PbAggjkLIK988mL/nkn/flp6oqZ2qFz6DFaqNjnlOMltQLRRRQzMKKKKkoArF8YWM+o6OsFr
GZJftMEmAVBCpKrMRu4zhTW1RQXTm6c1Nbo87t9A1ZLmaafTYJna0ihWIMiwlM33v4h8rqP
l4yTjxFdDpenXcOh6vBPDmS4lneJSV3uGHG7Hyg5z0wMY75ro6KVjoqY2dTdLp+HzOHfwvLe
yeHorqBoILtZDcPGU3CQPAwAPPeI8j19+If+EYvRoN7GbWNbiW9jlggkKHyl/PSVwrHjkhj
j6DfD9RRYpY+qrLs7/jf+v14G08LSGWwN3pwk11K7luHcpkwuZyhOD6zDgdOfQVteD9Gm01b
uW7hihaSZzBCmGEKMDzKG9C5J+mpSukoosTVxlSqnGXX/Nv9fuCiiimcgUUUUVLABU0opF+6Pp
S1QBRRRQAUUUUAFFFFABRRRQAUUUUAFFFFJgNhOYUP8AsinVHbEG3iIPBUH9KkpgFFFFABVe
7vbezQvcSqgyo9TknA4HPJ4qxTJoYp4yk8aSiF4XUEfrQBkxPo5UsL1Soxk7GwMjIyccq5
aarZXZIt7IGI5weP4tVf34+tSHT7I5zaW5zjP7tecDA7du1Ohs7aB98FvDG5GNyIAe3p9B+V
ICeiiigAooooAUUjsqKWYgAdzRScrDsf//ZzjOYxzjgdu3/2wBDAAyEBQYFBAYGBQYHBwYI
ChAKCgkJChQODwwQFxyQYGBcUFhYaHSUfGhsjHBYWICwglYnKSopGR8tMC0oMCUoKSj/2wBD
AQcHBwoIChMKChMoGhYaKCgoKCgoKCgoKCgoKCgoKCgoKCgoKCgoKCgoKCgoKCgoKCgo
KCgoKCgoKCgoKCj/wAARCAHQAUADASIAAhEBAxEB/8QAHwAAAQUBAQEBAQEAAAAAAAAAAAE
AEC
AwQFBgcICQoL/8QAtRAAAgEDAwIEAwUFBAQAAAF9AQIDAAQRBRIhMUEGE1FhByJxFDKBkaEI
IOKxwRVSoFAkM2JyggkKFhcYGRolJicoKSo0NTY3ODk6Q0RFRkdISUpTVFVWV1hZWmNkZWZn
aGlqc3R1dnd4eXqDhIWGh4iJipKTlJWWl5iZmqKjpKWmp6ipqrKztLW2t7i5usLDxMXGx8jJ
yLTlINXW19jZ2uHi4+Tl5ufo6erx8vP09fb3+Pn6/8QAHwEAAwEBAQEBAQEBAQAAAAAAAAAE
AwQFBgcICQoL/8QAtREAAgECBAQDBAcFBAQAAQJ3AAECAXEBSExBhJBUQdhcRMiMoEIFEKR
obHBCSMzUvAVYnLRChYkNOEl8RcYGRomJygpKjU2Nzsg5OkNERUZHSElKU1RVVldYWVpjZGVm
Z2hpanN0dXZ3eHl6goOEhYaHiImKkpOUIZaXmJmaoqOkpaanqKmqsrO0tba3uLm6wsPExcbH
yMnK0tPU1dbX2Nna4uPk5ebn6Onq8vP09fb3+Pn6/9oADAMBAAIRAxEAPwD6nCqo+UafQUoo

ApaiK6jCig0U7CCiiiqsAUUUUAFFFFABRRRS AKKBRQndAFFFFMAooooAKKKKACiiigAooooA
KKKKACiiilCoopKTdgFooFFO4BRRRTuAUUUUAFFFFIBKD0oNHaov0GKaKKKtCCiiimAUUUU
AFFFFABRRRQAUUUU AFFFFABRRRQAUUUU AFFFFABRRRQAUUUU UGciiimAUUUU AFFFFKwAKK
KKE rAFFFFMAooopWAKKKKG AUHpRQaTvY AooooqCiiigAooooAKKKKACiiigArE8aaxd+H/DV9q1
lYR37WcTtYQvceTmNVLmq21ucDgcZ9a26534j4/4V74nz0/su6/9FNQB51b/ABPv2+HkPjif
wkw8PNjskaHUVeeMeZ5e7yyigjdx97vXrejalbaxpNlqVi5e1vUniYjBKMol47cGvkzSdN1
L/hliz1OXU/tOhWszTXOitElluEFyRtMy/OPmIb8MV9M/DzXtO1vwV4fvtOgSxt7u0U29oWG
YwowUX1C4xkdqQjobppktpWto0lnVCY43fYGBHALYOB74NeN+IvjLrffh/wAP3+tan4ICafZ3
z6fI66sjEyqxUIR5fK5HX9K9oZgqlmIAHJJr5q+NU2j9mlr4rtOo6n9vHus1xI6n/vlloGf
QPhfUzbVtDtb7ULGOxluEEiwx3HnYUgEZbavOD0x+JrVrw34qeIdS07wz8OND025ms4deurW
0u7mBykiw7Y9yKw5Utu6jnik0u8n0n42a/4Et7m+fw7d6OL2OI3Uhe0kAAJjKlB1B5OM9SMY
oA9zor5Y8J+IfEdjLqXg261nVbi51/T7TUtnVpZ3eS3haLfcEOTlcKrAe49ap6d408QaX+zf
p2q2+q6lJrGtat9hmv5r15Xhj3Pym4kIcLjI9SeuKBH1nRXiD3E/hD47aH4S0261CbQdc0tz
cW891JKY5VEN75HYIJCDOCOueteUv4g163+HnxHnW88VTXGnat5FpqK6m/l2sayBQpzIGOQ
SOF0cJPSi4H2LRXz38Q9L1aw+EP/AAlNp4k1ue2ug2nkpqMwZriSUNJK53fMcOFGTzxxwKo
+MdS8ReBfhAuvabr2o3EniCDTIke6uXneykeJzM6F87Q3y49CT6Ci4H0IRXhtzdXPgr41+FP
Dem3moXGjA9p8iXcFxdSTESqGPNqzEIWOBNBAPPEvK5td8QwaX41lt9c8SQvpfiBLS31STUJ
ZLaxg8wqRkm4s46D7jdsmi4H2NRXz58UfEMuj/FT4eXK65qR0rUIGmuo7O6kEV2UUGPZGDj5
2KjA+9uANUfhSPEWvx/FO31XUtZbVbCR4LO3i1SYi2kIkYIh3ckMqrnuBjoTRcD6Ror5CXxN
qzeHfhtYXOt+KbfXbnWDaaws091CzI8oG0s2B93GMHIya+u4kEcSopYhQFByknj1J607jHUU
UUAFFFFABRRRQAUUUU mAUUgJPtS0k7gFFFFUAUUUAFFFFABRRRQAUUUUAfZPirQofEeiXGI
3V1eW1vcKUIpL5buhBBXODwQea1qKAPMogvx4eXw3F4dkvtcl8PxvV/ALoa+IiY7t2dAYj
dzjPWtu6+HHh6bxB4a1eOGa2l8PRGGxhgk2RKhGACvfH1Ge+a7KilYDh/i5pes65oOnaRoN5
d2Qvr+O3vbi1ALR2pR/MOT07DPqRWdrnwi0vXfDsWh6rrfiK40yJUVIWu0AXYMLwExx+Vek0
UWA8o8LeArnVfCepeHPHVze366bqudKv2xFMkSJGYZI2A4IywzzyGHlRp9J8A2GnXesah9u1
K41vVYhDPqksi/afQAAKml1QqAYHRevJzXYUUA4mD4b6PBb2ipcaj9rtNoFSoLwzgzpwsba
G24yNu0HGQCR3qrpfw8N2Hgi78JsL270Sd/MWG5n3GB853RsACpzz9a9AaosBx+jeAbHT9a
mlq5v9S1LWmtfsUV9eSI0kEPPyxhVCg5OS2CSevWueT4KeH00LV9IGpa6bDVp1ub2M3a/vpA
c7idnc4J9cCvUaKLAcBq/wAPdP1fwLB4TvdQ1ZiLjVY2InUSyIv3UZtvIGB2B+Uc1Yk8CaPc
+BB4S1P7RqOkRiEIV+1SAyKq/cwwAwVwMhrx3rqkKYHG6L8PrDTtcGtXWoaqmrX2n2G2u72R
Ge2h54QKoG455Ygk+tc5/wAKO8OtZ6nZy6nr8tnqdyLu+ga8ULcyA7svhAevPBH6V6rRRYDh
dU+GGiah4l0LWXn1CGXQ1RNpt4pVEMCrgbQpUnBAGcn8qseDfh9p3hLXNX1XTr/VJZ9WkM12
lzMrpJIWJ34CggjJHXoa7KigDjfhXw+07xpf6Xd6nf6pbvpkgntVtJIRUIByJMFTluntx0rs
IkMcSIXZyoA3N1PufenUUAFFFFABRRRQAUUUUkAUUUUwCiiikwCiiimAUUUUAFFFFABRRRQA
UUUU AFFFFABRRRQAUUUU AFFFFABRRRQAUUUU AFFFFABRRRQAjZI4paKKACiiigAooooAKKK
K ACiiigAooopAFB6UUUMAooopgFFFFABWP4qv9Q0vR573TbW3umt0aWSOWUx5RVJ00gHJ46HF
bFYfjeybfcWrEfee3afcv8AKP1YUnsbYdJ1Yppq92ji9Y+IHIDSLnRob3QbFX1YgW+29Y4JK
j5vk4+8PWum8V+Kz4X0G2uNrt0m1O4cQw2lvISJTT2DEA49TiuI+MqiHxP4DjQcLdbR+DxVH
8WZhb4p+CYZMm3EqMAem4zDP8lqT3aeFoV/YvkSTUm7X15b2WrZ1eqeKtY8MGxuffVrYf2bd
SCF5rJnJtXPI3BvvL15GOnSnfEfxjfeEbS3vobC1vLGZhGGM5Vw5BPTaRjA65qn8elVvhzdl
sflPCRn13j/69cX8SJppvg14TluCTKWgyT1P7psfpim2TgcLRxHsas4r3pOLWttrp7neeLff
+r6D4diuvsFi1+YXupU812jSJSO64BLEuo9Bye1EvjLV7rUdEstG0WkaXUbBb6Q3E5jEck4O
7Cnpj9c1X0nV3t/GlpZeJo4orq9sVisPIJeB0+84JbB3kgeYxgD1ruBp1uNV0ohT9pMat854
2Bi2MfU0K7OWq6NBKM6abs3e7s77denr0seY6d8Tnd1LSdav7Lw9ayx6S224QXbbiOco2cg
bT710mr+N2gi0Gz060S41zWYklit2kxHEpXJd2xnaOegyGuQ+AsKXK+MoJRmOS72MPY7war
abbi2/aGgsxu8izsRDbhkhFgAH8zS1O+rhcN7erTULezT11191aPXuzuV8V32j+JbHRvFMF
on9og/ZLy0ZvLZx1jZW5B5GDkjkVS8aeN9W8OeJdO0nKS7hNSkEdrKbplPVV+cbOOW7Zrm/
2kmaKx8OzREiZLtyhHXO0H+YFN+MsskfjLwHN5Lyyibd5SY3M2+M7RnjP1obZnhcJRqulUIF
e+pXWtrx2e519t45ms/GFv4c8S6clld3ShraeCfzYpc5wOVBBYCOOnWu5ryjUPDmt+LfiVpGt
3mmvpWl6YFK+fKjSylWLcKhOMnHfoK9XqkeZjqdGHJ7O12veSd0n+P5nNePfFtt4R0hLmaJr
i6ncRW1shwZXPbPYepr11XxP4k8O6dBe67pNjNDO8cR+xTNm3Z2AAfcORzjI79uc1yPxmZn+
JPgmGUn7N5qnB6ZMy5/QCvXtX0231bTprG8VmglA3BTg8EEYP1Apas6HTo4ejRIOPNz3b32v
ayOI8Y+OdV8PeKNO0hdJs7gallEtZTdsV8QX5xs45PbNaEniTXrHxLpGm6totolvqLtG1b3
bSKrKpbBBQPHH8/SuL+NHnD4heBzaCNrgTfuxKSELeYmM45x9K67wql3c32rP4rFul5b6qrW
4jkPlqTApqsJxnIY8epPFLqbSoUY4aFXkWsXfe972TWv3lCPx1rsnjWfwwmiWH2+KLzS5vmE
ZXaD18vOer2rX8G+OI9e1jUdFvrJ9O1mxJ82AyCRWAOCVYYz1HbuK4O4vJLH9oXUJYbK6vn+

xAeTb7d3+rTn5iBj8a3PAfhXVz8QNX8W3aiwFyGWC1Miu4DbRltvA4UfiaauYjC4aNHmaU
bwi1rrzPpZvb5aHS/Erxcvg3Qo77ykmlknSJ2OMjQx/BQfxxXT2s8d1bRXEDB4pUDow7qRk
GvNfiVpSeLH1u23JnSblfZwzY/0l/wB4f/HFUf8AAzVn4Ea5/a/gO3t5Gzcae5tmyedvVD/3
ycfhQnqcVXCQWCjVj8Sfveklf15nTeL/EtvoFg8guNOF2BuWC7uxCXXvjgkn04rm/h/8SYf
FBZr1dN00ZKRxpFazO3HRCO45656jpxF/CjGrX/jzVNUVZdTVWQNMisgPmZAz0+6B+FZnhaz
tbr9n3XpLmGNnguXkidlGVYeXjB/T8aV3ueistw9OEqM1eScVf8Axdl5HsXxB8SXvhXR21S3
sLLy1iEwecxspLADA2nPX1FU18Vay3gb/hlv7Is8eV9q8j7Yc+Ts3Zzs+97frXB6hfXWofs
4LPfM8ko2Rh3OS6rOFUk9+AB+Fdhb/8AJCz/2Az/AOiqfc53hKdKnFTinJVHFvXVL5knh3xv
qGr+E5NcbSYIo5GENpEt0WaWUyeWA3yjaNxxHPPGeKb4Y8bapr3hG/wBStNIhm7K5eB4FmKJ
KF5JQISc+xrgvBGrzaT4A8N3OrwrH4chv2eS4gYvKJA7bN6nGE3cckgk8DgZr3eAQJBvgEaxN
+8ymADnnP49c0K7Jx1KjhZSiqafvOzu7WTtbfv1Vzifhx44u/GkF7OmmW9rFbfJg3RZY+Mg
EbRhf26Vf8ADPiTU9RvdVTvDlt7G005mikuVuvMVnABIHyjgA8nt0rzGO+Hw7+KV+LRPP0r
WoTLbJF8waQklAMf7eV+vJ3PjKxm0T4QarArllrv7KzXEG6vI7AyN+JZvwpXZpicJRVRKEUo1
OXI30vv13W2pJofi7WvE63d94c0uzbSYJDFG13OySXRHXbgEKPrXQ+DvEA8SaS96LSS02zyQ
GKU5ZShwc+h9qwPggqD4a6UUAG4ylsevmNXX6bp1vpwuRbBgLid7hwTn525OKpHFjYQnUox
hZxdk9dlo769dy5RRRTPNCiiigAooooAKKKKACvPvG+uX114ks/Dem6RcXzI0N/cskiovlqx
IXLcD51XrXoNURYNMgh1i61JdxuLiKOFs4wFQsRj/AL6NJq504arCIJzkrLT1+R5V8TLHxLr
N9omqp4bmSHSZTPiguopHcblbChT/s/rWvr+nt8R/CejeIdEj+y6paym5tUnYfNtflG16ZKkg
g16ZVHRNLg0fTksrTd5KO7qG7bnLEfTLGix1rMbU4csUpQelr2s73Tu2cH4usda8eWVl0omk
XGkWfnLLfT3MiHAXPyRhW07JPU4HAqL4ueGtX1zQbDQ/D2IB7a2ZJFmNwiKoVWUJgnPcc16f
RRYzp5jOIKDhFJRu0tbXfXe55V490TxBqdj4Y1nTtKK6vpFwC1oZkYsvy87gcEZX64Nd1pX9
q2PhlHvYDeathZII5QBvZi2xWY4woOB7CtuixnVxkqIONNxxVovz9bb7as8t+EOga/4b1HV
11bSvKg1CbzhMtzG4jxuOCacnOe1afjTwwvejxpi3QYVuL6z/d3NqXCGeIgj5SeNwDHR149
K7+iixc8xqTruvZXas1rZq1u/Y821nQ9Q8deJ9HuNR06fTtD0tjMUuinm3EhxxtUnCjA5J55
ql8SdC8Ra34v0K903RjLa6TMJC7XUa+cNyt8oJyPuke16tRRYqnmU6coyjFWimktbK+/XdkN
nJLaxSTwNbysoLRMwYofQkcH8Kmoopnt3Zw/xU8HzeKNLzTtMdl9X0+Xz7ZnOFboSpPbOA
c+opr3viLxJYx6XPoVxpAmAS+upZkKqn8axbSSxYZAJxjOa7qilY64Y2Uacackny7Xvpf+r6
nk/xE0LxBqjXQL/AE3RHks9IIDFjcxL5wDK3ygnI6Y5rY1Z/FGt6/oSDQGsdktrXlM5lluo
mdtoOAApAzn16V6BRSSaf2jLjFwXuppb9fnueSWukeJE+LM3id/D8ospYRb7PtUJdfIVd3
3sds4r1S+llgs5pbe3a5mRSUhVgpc+mTwPxqeinYyxGLElcXKKXKktL7L5nnnhfw99tg1C58
WeFLY6pJNJcGSUxTebUJ2opzkbVCrzgvZ3w48P8AiXwv4y1KZNBELQtRkx5f2qItbjdlWwG5
wCRgdvpXsIFKxv8A2nUtOLimp9NbL010OC8U+CreKbUNY8PrajDq12hjljsLhI1n3dS4k+Xr
ycc/jXI/D34c6gdGI0bxbDqdvZecbjyYbul7PKflADBcvnjPXHA717XRRyhTzWvCk6S8teqt
tZ+RwPxO0S9u/BP/AAj3hvSDLG6oqeXikaQjKQMMQTKDt+NQQ2+up8LP7FOg3B1AWn2DZ9o
iwcxkeZnd93Pbr7V6LRTsZwx8o0403FO0ubW97/eeO6P4S1uf4R3/ha/0t7a8jVpYJGmjZJX
8zeFGCSD2545rT0PSPE+s/DrU7DV420+6ksUsbSBpP8AnmpG9sfdLkgH2Fen0UuU1nmlSd/d
Wsubro9L2162PK/BXhHD+HobnTL2CDQzLP519sDyTyfwoFJGxT82fULjvXpеп2MOpadc2N0u
6C4jaJx7EYNWaKaRzYjF1K9RVHpb/O/5s8u8FxeIPAllcaFPod3q9qsrSWV1aOm1gx+6+4jZ
z3n3NdZ4Ys721sZZtWdW1C7la4mVGLJESAaik9lUAZ7nJ71sUUWHiMW6924pN7tX1/rfTqFF
FFCOQKKKKGAUUUUwCiiigAoorA8XeKbPwwvawT38NzKszmNRAoY5xnnJFNjydkDdtzfory66+
Nvhq23+bbqIKKAARplj7DdU1j8ZPD97D5sVrqe3f5fMS9cZ/vcda1lh6sVzOLsJSTPS6K87u
/i3oNtEsklvqO1s4xEueP+BVRPxt8N+aka2mqtl5wqrCpJ/8epRoVJbRC6PUqK8uufjb4Zgk
KNBqTMBkhYkOPb71VT8e/CwUn7Lq2B/0xT/4ur+qVrc3K7C5lrc9boryu3+OPhm4B8u31MkD
JBiTI/8AHqnb4z+HFRna31Laq7v9UvT/AL6rkdSKlyvc05Wlc9NoryMfHvwsWCi01cseAPJT
/wCLqZvjp4XVSzW+qjH/AExX/wCKrreErLTIM+ePc9WoryOP49+F5bjyY7LWgbrkQjJH/fda
knxg8PxHD2+oZxnhEP8AJqzdKcW01sUekUV5yfi/4dFh9qMOoBDtwvlLubd0wN3NVn+NXhpY
jJ9n1MgDd/qk/wDiqXsp2vYD0+ivP4fiv4fmt1mSO/2HjmJRj/x6ptM+J+h6ncTW9IFeyTxw
mbZsQb+cBVO7BYnoKHTmt0SpJ9TuqK8uHxu8MgyLJa6vFJGxV45LdVZSOoI3cVH/AML08K4J
8jVcDr+4Xj/x6tlhKz2iw549z1WivMovjV4XIZQsWp5b/pgP/iqlPxx8NBseVqRJHGIF59vv
Vyzfs3aWhS12PSKK8wf42eFOODDqmen+oX/4qoZPjr4UjU14dVGOo+zr/wDFVcYSIsieZdz1
WivJP+f/eD8EmLVh9bdf/iqlT47eEnVT5Wqjd0zbr/8AFVt9VrfysOeK6nq1FeVn46+EhnMe
qcf9O4/+KqF/j54QUE+VqxA7i3X/AOKo+qVv5WLnI+p61RXkcfx/8HSNtVNVz0/491/+KrQX
40eGGCkRanhjfg6OP/iqynTITaUla5Sd9j0yivMH+NvhVvdjHqeF64tx/wDFV3PhTX7PxPoN
tq+mrMtrcbtgmXa3ysVORk9wamz5eboF9bGtRRRSFGHaihkwCiiimAUUUUAFeW/HsH+x9KP8
luWz7/Ia9SrZr42WUI74ftfl/wCWUrSEdzhTWIF2miJ/Cz5U8SW7R3zyFi6yEkNjAHtU3h+e
eOzvJDLihjMbkA4GCSP6Dn/Gu0fR11WBhLEyWwoZZQPuYByc9iOtef6QqNqBhaYiKdWjDDjc

eqEj0yBX0iqRq0n3W5zw3sdPea5c3dswCr9mBBwRznGDn2LAGsvzQiGTOJWGM90H+JrVsrCN
IJYZFLRygOdrbSCCSOazrvS7wkrHA8rsNxZeV3Htnp+dc9OpShPkbSSNHCTV0ZM8v3Y1GXY8
D0rOunCvtVjkGrFyJLR9kqtHNnpuwVP4VmykDBI+cnOM9a7cSpShaOxFNWZNF0IvVcE7h0wa
3YdbP2OZZdo3qQrQACD2471z5RV2vMBgDhBwK3dK0GS6mMmoIYomGY1QZYn0APT3JryJZXT5
k5330NZV7RIBENLIfsgedip2oq/NgAluPYCnW0Vzqd+LK0G6V1JOeNqgZYn2AzXTWumW1hcw
XF7qUVgJZBDBGilz5hGOT19i3YHjFbHhrRf+EeS+eW5gE4cSvNIwYjtsbqQOnPcnmit5Ymc
K06TSvZNeut9N7LT+rGN4OmqqX12+4xF0CWz8P3E8c6L5JDSM/ymQ9gCen0Qra6pK11Gt5DH
LMwYI6FdvsfcE0zx54og1eWO006NfHj3z4wZz9P7o7Z578Vy0EpQ8D/AOsappZdVmlWIK03
uu/z6O3y6G8cRaPJJXXQ7MRzjR3WWVWSOYADb9wZzj1qa2jmbTbpfMZYZRjC9yADz+dN8PXC
d5GLEsMyTSMC8fG44Ocj1HWrcIAjKIAQNxyCfmG3/wCtQ425oTWvoJ9JLY1LR99oI7hvMLNs
3uQSRuOMn6V0PgpzZ3LzXgKs0IkIIBIXeQv4YrkXIW3jTf8AKZcHpgev612Gk3LjZes7fczx
R26uVO3dg9+3LCvFzit7ChFR6ytb9PyOrLaPtKk5Poh3irTbXxS6yMkaahu8pLiMYL9gGx97
+YrzjU9AvrCaSk/J2KjJ83AHpkev+c17tp/hmy09o5L+WS+uVG4DO2MNzn3NebfE6Y3viWC
yjkmmaCMKwK/KhZixyfoQPwFdWUSxlNcmIkrdru39fM58bVw0pJUE/Xv/AF8jm7TT2XTIZrfk
MGLMzA9Dwcfw9elWvIcCM2gkLpyG28kjr+dWo4fKtTc/kklueFz3x+VQTXUoZBBuBx8oHp
OyfauPF1J4ms5w91f1d/d+A6fJThaWrMfvMqEUI027mBO0c++axNTLmZUmyuBkj39TXRXDBY
yzopCuGyenXmsnxANududrcY7V05ZW5ppbs4oyTRg7TK3zBtijt39BU6kccndn0ps8y26BV5
cjhR+pqkss0uRjk98cmvrdOaz3J1exZaTfIEUjbnkk9BTJn/AHZUchvTuKj8oRELeZG/hNHL
GGMihjhc4Pt7VE+WV4weqKWmr2H6PCFuVabGxPmJx2rplk82IOCTGMhe3PpWQsHmMNinYOG4
6UrI0MiAEgEcYOM15eJwUcXy+/ZrT1Nadfd29L3JLiZgNrE4XjGfevrL4E8/C7Rv+2v/AKNa
vkCYuGUZBAP0719e/Adt3wt0Y/8AXX/0a1TmEFToxhHZf5DoO8mz0CiiJVXi3OkKKKKACiii
mAUKSQCRg+IFFABXG/E5JpNHiS2IErMwU4yd204Ht9a7KuK+KMjx6ZZtHneJSQv975Tx/Oi9
tbXsTLY8r12w1ExR2UUKa2jECZEGxACOfqetcg/hDTtPjtpJTcLI0gaN8cBhk7D2/D06V6GZ
PtcP2i2Lvn94AeenBH4U29RbqFGEYkh1w6BuQsgxw3+emKcMVPl/dyst++ncUEovVHnw8uGd
HcDySdvT7uVxkfjVBtQFrefvB5lupKfKgefX/PNXtQf7VGw8sIGLLgcnJp/Ws6WS1OnzXN1
MtvAYszO/wB3zh0/E56D1rrw86NSs6Vbt+P/AA2qN6kZxp+0j3OO1u8a51OSd7ZvLyQkS9Qv
bP8AP8axLu8jjUOPnkPRe/8A+qtux1CPVtRkitYmCoAyMSAW9cjt2pNV0VbkLIE2PnG/b157
++e9e0pyqUb4V3tovl+vqcmkX76K3hNzDqNrQnZskCTK2HXcMA8/L34rrp7ttO0+OV8fnSM
Tb4yVxyAe+TkdfU1zfHCzG8R2SX+I7MzBX3j5GzwM544JB616j4u0SZ9Kk1+MSyR6nffZLW
yMeW3AEK4PvsPT1ryoV/Y4qEVT95pKTb89fVpu+vS1hV25R5em/5aHL6JpC6hqljrfRBNYw
g+RZR5DSHJIB/Hkmm/FvYni6UwW9vZteQwyNEJa+SCoBDYHDHGfoa6fwnoOuXmpafM0thboq
EQPJKsscewHJYAncwwTt7kVlfe/w3pkFvZT+H57nUZ3lluLyXLPcu4yGJHqQcDAwKzwNedXG
udV2UrpLq1vd/L+1Y1wcY67fgclomjrdXDU6b7EB0S4mVo4ZJAp+UN2boRnGO/pWTKyGdikI
hjOCqby3H1PWvUvFU0tp4dsbK70pzFFFGIYYeFz1AHQgnJJ5Ocd683vFF9GZ4YpYmQBXUKC
gXHUHQ03HPU8135Zip4qrUrcjS0STemjetr6N+noxOcZRUV06kNncFLhZ19u5DuXIPB9R7it
iz1KeBgZmdz5xkknck1kWtjldyqd7jkbckn/AOtW5LoGpQWqyQgSqEzKsZ/1fsfUe4r1Kzio
2a1ZCtct/2ol3HYwFNjRjSc5/1hycN9cYFeu/DyLyUm1C42gXDtt1RR/Ec8Y7fhXCeEnb8
PS6Xpen3dhaSXMJKXN3MhVYSWJDM4/ADqfwFezR6HaaLoq2mn/6TDcfPveTcoDc719vbP0r5
euqFVtv3pQb/AK/4J0qpUpxcFopGD4m8QNbyGLTSp+XeJDkgjuR6/wAq4yZnnmM9wXnmPvI3
H4mt7Xbd0uY1I3yGNCgB646gVh3LosCiMszg48tQDt9z9K4qVZ1fflo+z/QmpSUHyrUoXAJY
oCQzBsKi+p9PetjxNo8GiaDpcN2wj1XUXaTyyBnaoyB6gD9Sa1/hhoBvL19Xv4mW2t23W6OB
+8fu34H9cVwXxm0DxBaePB4tuHDWNwywpFI3zwAAfIR0A4JBB57806IS9N6Cp0VUkqbe/wDS
/Eo3YRo5V6FgcCs3U5Q2mk7csoAPf/JrUuNtzbxTxfxgnjqD/nNUNUtP9AgI XLESEPHuxxty
D/OuXL6nLiEm+5w0pWk4Pe5yQgaSTeQ2STIsZqxORbqliqXPGP8AE1YvbxYIvKgH75v/AB3j
rWYoMrDaCf519VGrJ3ffY7HERim8Ddls9qZlZNIQQdxyTVuC1MjFQpLYBwDzip7a0VnEUe6V
+owOtaUqyppy1v36CavoW/D82MRzhWVunHTFbV9DBNao6rtOSD8pH61FaaSqQ/v1VW3AqEbk
ge9XWByQSPIGAOxrz6mNj7b9079w9leN2cxfwvZsqy4KE8N619Z/AQY+Fmjttmb/ANGtXzBe
wGaPypJEXYcgt3FfUfwMQR/DLSVBJAMvX/ro1Vi580FcuhezvaKKK806AooopMAooopgFFFF
IArjPicqvp1krMqkzcMe3ynpXZ15f8ftbs9C8MWk96zAvOUIVR99tp4z24zzVRfK02TNOUbl
5LTLhdO1CS2k4Wc5Ax/q5B3Hsw/XFP8AEEH2Xwxd3LFls5ONnmbGjbs3YkDnj0zXLJrFlr+m
x3VtKTcwRZIYYLgY4+o7n2ryr4kXGoz6qkdxeXM9i6boopGJVeOR7jngn3ony03JPZ7W89/6
7kU1KTV91v8A12bzx9aabC0Fpawao/IDDFmWKNjzkEYJI6fj14rzu9v59ReSW7k3uxJ2rwq+
wXoP51Pp2nzaneRWtqE86X5VDuEDHPAye9djB8MddgknS806NWUbiHmB4z7GuacmOpS6aHW5
pOzdr+Zzmgxt9JlyT7MnCKjANgdf0qppyS'W92WivbpGz8o8xjj9a9Mufh7dRaVc38LWpjhg
+eGN2z8vJ2g5ySB61g2Wkx609rBBGbmUdIYycsR6nPC+vSnWxy9ITpwj53WrfkOjSjU5pqSd
vuNP4b6wutWDaNdPEmp2zGcm4iWSO8j4yHUjqvT3Bz1rY+L2rsdT0HRdNjNlp+n2yyQwI5ws

knUqTzgDAHpyKtfDvStK0bzJLLOS7vpJGimnXDLH/sKpwQB655x+FdB8RrCW68P6fdzW+6G1
V2iuFhIO1nAZRyRjAzznOO1b0MU0+eUG9Pv83+RyckVNxi+v9f19xT+C+l2k2uGO8wJvs8mw
kZaKpAVYr2XLMOMZ4zXd63pX217DSLafydFtpA0hXiS5bJ3Fzjgc9BjOfSuX01ovAWqySHT1
a7mjVUy7N9piJyGj67Scc54yuDWj4o8Tag8lsPDlvaqt3ITI3710kOCI8fd3cj1H5VnHEtXr
SXvJ9Ft6fgRN82i0Rq+L9ettDun1W6iMlpa2AYReWGyMMVxnpk4Ga+XtMv79opHN1JsV9/IJ
9wM3JGO/09q93vtIN9qWo+EZNRvJNQlq8wTTyCRZ5sZkQf8APPjICjHoa5j4r+DtN8H6VpM
zSlp7tXQLBGE2soBLdeQSQOenWs6taq4WjdW31NafLTmrx5rnPaFq9i1yPtVtHZ3TLtMij92
+R19s10YmltrC51Kdo4NMtoWfzeczTH+FQe5zjpmvLbFZ0kNzFsk+cMUIA2k/TPIqv4lvdSu4
om1K4aRnO1FLYUY5wq/dUdsKB0rqoZrVS5Jvfmf8AX3118DFvnirIt6Tqr2tjJbrLgTyrM6lc
jdgjr24Nek+A/iFqfh3yIXb7bpaON9rMclB/0zY8qf0rxvTImldZ+6pBLdOPSul0001DV9Qi
t9LiLTsDwq5XAGTj1wo3WvNknGd4PU7IQ5oe8tD6kj1HRvFmkyX+ITxDIZZFcbXRzSzw4/wAO
D2rnk0G01K5FtaW7xW7MGeRiFynfC9sn1rK8IWf9maaLHTLoXE1wNzyJ8oLkYyf7oGPONXtX
+ImheENMTZcrqV4qg3DxHCNJ025746BV+pNej+6hBTqpcz+6/keXNynNxpbi9Pgigs4YkjRI
oUj8qNcYBx6D/Oa8s+MbHV7+PTIpFSOK23bmHSVjkHHbgrXmni345+KddvAmiCDQbcZUCNR
JcYx3dhgclArV8HSXl7pFvfpadzXd3KwkkImfcx6gZNeNnGIUKN47tr/M9TKMG5VuaeyTmb
QzVnhezbcYKdyt7E4P5GrUsU0lleImPPRGaMkdGxjpVCTOmeKEOA0MjbWB9GHH9PyrdIU297
8v07nnoQRXQdyTjVj6nj51h/q+lcls9fn1/E8ukkeO2MgH7wAtzyc981sJYy2sxjmjKttDEH
PcZB/WquvWb2mq3MBB2Fg6ZPVW5/xH4V3mL/bHhywltWjS/trZI2z/Gq/LgntyOvUV93iKq
qck6a+JXX51Ra5Obp/mcWGMk7pHjyyAC394+lb+lRrDBnaBjjPfl5/rWfey/2RNII1B5Eq5H
lyEE4PQjHB/Ck8N6xHd+ZFMGVckqWPI/zzXIZIudWj7KGltf6/rob0IpS5mdHG2RnaCC2QT1
prIodxx3Hv8ASolvUjjI3IFA3bieMVl315eXNubi2RntCSgmi+YEDqCR0rhwNGriqih26vT/
AicdZxgrjr6eP7VFHE6ls8gdvb619SfBA5+GuLYGOZf/AEY1fHecHJPOeDX198BSx+F+k7sZ
3TdP+ujV7uOw31elGKdzCi+ZtnoNFFFeUdAUGiikwCiiimAUUUUAFeBftg7P+EP0Tf1+3Hb9
fLavfa8D/bBjJ8F6PNtykd8dx9MxtioqfCNbnz34R1b7PG9q6lzImMMeAc+n0rU1I3F/FFaz
wyy4XOfIQKegGe/4VjeGNR0WHTVluZoo7xHKInjO8g4IKjnjkg49PeuotZkvBHPaSRXEYGN6
sG2/h1H41Djsjto0YT96TJfhz4UT/hKLWe6ZJTZD7R5YX5WZSABz15OenavZLfdLJN9gvri
zSZcGNW3qCD0w2T614v5k1vfRPaSstxGQwdTgg1uw+KNYmhWO6vHNumFZIsRmQZ7kcn8TSq4
2nh1yJa/11exhXwftJXT0PSrfw/r32hYLE5sbmJyc5/dOuOodufXOFYGrabrei6y0Ftp9taS
TR+Y+2NTk5xuUrjkd9j3NYXg7xZofgzWG1PXJLi3juEZUjtkMjSPkElhnoPU966Y/Fbw3eat
Lq8C380dtbKtussKh3mJlXnjAIPp+VTRrU6lJza5U9LN3W/S+z9DjlhLVOWK5jkru31DwJr
bS6/Lax29xcNHI8U+8Enn7pAPGevvXoVrO154Xj0i4Hyx3gkt2PCvEwbgeoBP5EV4d4m03UP
GGs3Gr3d19njC4iWYMyqOv1A6kt+lcpaahfWoxBfXUIJDYSZsAjkEDPaiGJh7OVOKtH36Gns
VKSbeq7fgfS3xJjtZvDmkancSxp/Z9u8cszggbkKnH0OGNZPgXxbouueLPD6CeF/3hRgMjDj
gmMkEevH41hXXjRYfzhZrWm+K7Rpb+e3KwSW43fM64yeMI3TPbrjOrzDwDqs+mK0ltXngIuF
RRyTGwIx7/rjNaUCRHK9x3i9/X+kEqDv761Wx9ApDOvxTWdiqys0zqzAELiM9R9a81+Od7Jq
Hi21jBlewtrZlrVwPlct87sv4sBz/dFewe14dPv9X0fV4ZUGmXtlcXFxcKwZFUoAenuZ9eK
8d0yygv7i6+xX02aFsbpWBkKkn8o78e2K8/ESIQT2f6f8OdeGjGSc39n9SLsfcWn2tqZ9
fvwE2iRooHwgGMgl+pOowxj1rVl/4RIIRpwtbY20oV9pAdZOOpy5OfcGsXxJpKQJBPO4sg4
JSRgOQfvEelYum+JY155LG8t4rrToZm8iSHgxKST8v8AeXPOP1rzalGpVXtFJvyWn9M7KVan
KfKzprLw9omm3dxLDZq28gpBLIZFiPfh/wBfOKt37mWOGWxjSG4tCHhmjLjKsPu49SDjtnrX
L+IrVbXw9HqWl33nQM+0Nk7jnqpHYggE9681uAXkU5K44yOea2wuE9v+9c3dPz6FV6v1Z8kU
eoa1rmpSyzS3txbxTPIZTEQgbPUecdfyrDukc3ttK8to6rkRQpMjNvPQ4BP5etc54f8ADope
ILjFnE7JnDtyjagH+8e/tXX+HfArxXkc9+8drBbOSZFYM7bepXBwAMH5u3ua660Y0k51Ja/j
+ZIRrXahCNrf12MGS3QGfdAqSAk7h3OCP616np91baL4bVruSNEjiWMLwWJx0VepNY7eKNIj
s9/hvSLeV1DIZJ4t4iXOAWU8sT1yePXniuIup5mLyyM7AEjuACcnHoM9q5KtCWMSjNOKT67
/wDAPRwl4pzS0Y++1qe51KaSRtqSN5iqDkIR939AK9LeQXVla3a4+dQSPqP8a8bz5lwe2Dxx
pPhG6+0aCbc5L27Y57qeRXViKcYRXXktjwc7pupSVRfZf4P8A4NvvM/xraAvbXY+6cwsPQj5h
+eT+VY+h6nd6bZztZOEI3vDuZchQcNnHQEdc/Wu4ubF9VsbmzBQSVh4if76ZIH4jK/JXG6LC
lzO0DAKskiMc9+CMV7WFrqtgou+tJtP0d2v8jzFL3OR9V+pZr+fc3M891K807MwaQ8kk+tT
WivForIdrZwR7elbmsaeLLU5Io0Ugn5IHcnsP0qK2t5Lm4kURneqZyTgAZ5+p5rinW5Ytr7z
lqdG9kxbe+aFnVUVZSMMxUkSDHfnjvVG2hltgJbSeWBwcoWK55AA461ea1hSYxyT4nbohyO
ewzjvWzptqLRSWlB0dUkHRjlfX6k/hXLCpqt2a1KUbnmlmoPjCCHVEV5Q2DLGoVhjcGvr
r4BIT8L9K2kkbpuSMH/WtXzDFbRTQ7rkHEnzLjGTg4zk/iK+pfghHHF8NtMSIfKGI/13f8tG
716UcRUIHkk9DgdOMW3E7zNFIR0pKTELRRRVAFFFFMAooooAK8i/aQjtpfD0mLqADWZumEo
yeR5bY/HOK9drw79q4Qt4T0YXV4tpb/bSWcqWLYib5QB1JrOrHmjZeX51Rdnc+V7LSbae/ez
gWS5Z5CsO3jcDnaSMZ44z2xWfcbR/ZrCby5UPzPA/APcAg8j9KnuNTaVfs+nQm0t2GxsHMk

o/229PYcfWqsls8TEtG4QDcTtOMUmktCrvod5oflw26SfbPtLyc7i2Wye2OuK0zdQJHmWVQc
FuCCwUdWx14rzCO5aNj5MjR45G1sY9getPtbgxXS3HmFZVYMHJyc+tcM8FzPmbNIWNqIy+Kf
EUksiTtbR/dsJdxRB91R2BPqfUmrcniGDTNWVVs4zHE4VoNu0KPRc9SOuT1PWrvhnVrMtDp6
x29tJLuJlll8uIse/A4z0xXQ+I/Bq6nZtObm1jv448I8YISTB6OT1789a5quIhSqqnWVo7L/
ADN6dCdSD9nr3MbxHqJ1azt49IvkNpMv79VJWXeTzuHXGMYA6803xTdaJpeo6VIImbbqGFEU
LZWKqWVcBiD0YnG4dMg+proPBGgXGixiRoIbnUrsf6PsjMmxVJztY8Z/2gMdOeDWxqyadp8E
X9v3tidemYRJYxIssyxNycnkpjkk8dT6VLrJS5Y/BZ+r/C/QOpYenGlb7bdvT+r/ANWPNL7x
rd3cFzaG0ht4Zydvkyj0BPH44+IVvAMkS+ILQyIWEcyvh+jHd0/PFen6vpitrGmC0voVAIB
jcAExe4PpXaxeGrvQddhm4mlsmfENxAMLKc8At2bvtOCe1PDYulKnKMVyyFVwc6c1d3T6nT
fEfWbjTNAfTNPn8q21GQia3JZc9CW AzgHjB7HPTNcV4E0jWdSu7q60MFZLXa7yEbs5J4HP3i
ecg8Y/Cuy8S2kWoTRyPcSI7L5bF+Aq8knGDjGSTx2rtPD212GneG4bDTZV mstpkaZCN08h/i
Yj8BjtW0MVzUOaSVJ9P66Hn4qP1Z+Xf+up47r2o6pqV19i1SM+dAxRoFTHz9yR3P+RWIB4Vu
ofINwiJo95y4BjHuBzng4H54rqtQfUbK7adLaSePoxZPmx7Mo6fnWL4p8RS2y2S2kN1aNoC
yysgVwoxkKSCO/Wqo1E0opW8jrhyOPM2MBrKywbueSfdy18FAffPtV/wToGiRIHu50vdQIm
EcUU2FVT2O0n5iePWrrngvSdO1nxM8eoyu9sbZ5y8t2UQ7SoDMxPfPrV7x/c+FbDxF4V/4R2+
tLmWwZvtYtYyY1fepU78YPfueIdErTo88Pdb6GVZpz9m/vN6V7Kx0OS8Wb7bDEWQxWADJGR1
3kcKP51wPie9v9asxb2VxBaWzpzGgy03PRmHb2/nVD4mWT6F46lu9HnktP7QhS8C28hQhm4d
Tj/aBPpzWf8AbdV1CXZeGAvjIZohETj124B/KvPjS2qqV+1zpoU5TTjCPrYxrewkgZp0nyyZ
+5nKnPXIRUjkttrEd0wiB48xR0J7nHUfIXTaXfaeixw6zp01mRlfOt28yInA5K9Qfzq7rel+
HRpUF2bulRyzCITxA/IxBI8xOCBx1H5Vu6zqay/Qwn7TDT5eVr5MwLPwHq11JGunTWF55gyg
WfzfTIq54Ps7zR/GtppGqo1q14DbvHJjgkflc/7wFdBZW91oMyxXY820IyCoyGz0ZW6D6Vr
6IHXYmnS/bII7yElZhlZLER1Kt1AHcfjWCxLcuWo/d/Ez+tNxcJrmjLS6/rczriKewuyhOJ
Yn+8BjkdDz+Fc7BClp4tkVivlzi00ZHTkb8fgQwr1CTS7PVUIP7wXbYOB8wPHUeorgviBos+
n2kN1LC4FsdvnoC0ToTnkj7rA9mx14JrtytyhUnTfw1E1fs+1/66nj0WotJHK3ks1zNLMwY7
5C+R2J/yKoW00ltdXJTcsjLhSygg88jn6dqngk81GkifIX5uuP0re8Mr51ndm4QyqsgwxOdv
HA/MVNeqqcNVdH1awrlFtO1j15hNdSvclWkVjuJPGD19fWtS2lmutPljntbie5wBGyg4X6du
ma35/L03UEgdVWkCzZdA5PUf4Cp9/2oK4hnl29IXbj65rqp4bE8/LCne34XX3HN7LDOHTJ1
lr09P67HFSz3FqsdvMVjZgGGeSp+or68/Z/Mh+FuklsMTJNkk9vMbpXyVrix/ahNKojRflwz
ck5/IX1t+z6Vb4WaUUGF3zYHp+8at1TcFaSszgk02+V3R6NRRRTICiikA45OaXoAtFFMAoo
ooAK8F/a8t2uPCOikPaxfk5Pb901e9V4h+1bkeEdHYywL7nP/XNqzqu0dCoK8kmlLum2CIUV
RvOeTiu00PSZNS1eCjy2GOQIZSwyAmPmJ+gXFYvh62Uo88pKqh4B6E13/g++j0qCZ5bNmnl
yfMLYwp6DGK8uVRsqqMnoehNTp0W6S1KI+DmiwXMmnarfVGG4CqxqCFx3OT+dTj4ZeE7eJWk/
tCuqRuLsgA/UafyrcTxMJNTEc8McVuzbWfklc9CfxvXjX76COxcRkyMCsPIB+neurEVHRT9
o1F9PM8X2WL5IHV37HMzfdPw9rWmu2mQT6bchkyEoZnSQd96k885Hy/rVGw07UPDV8lh40tb
hbXd5cVyo325PYMw5A7Y4P8AKvUbDWD4U8Cr4n1LTnNlagQ2sCsPMYtkGUhsZGew5xk0zwbq
MnifwfdX+h6haanrA3N9ImGznPRvqM44xngmuDirVo2mrqW3df8ABfRHdSdSinK+1k1/XbqZ
eo6C2ozi7ivrjTrhYNqTWsg4jwRtUdhjsMVwkXwxk02W4utOkGoGVGQmV2jkUN1OTkE++aZJ
rWrPdMPLisZVYrNbxRbNrZ5ypyA30xU5WaTJurqeViMcuTgV50YYij7qqadrf1+Z60Yx0lbU
m0mLUtMg+w3w3wxLlQxVnQHONykgjkEelX2knvdP/s9V8xJBtdOqvk916HH6Cl0m0X7DcTCH
zNpCxxjgs3f+Y57VY0iAacgLSme5ddsjlAc52p7dPrXPVmm3K3vX/E3WqUOhLq1yvgPSVjg
OptY1fUbd1MhBaKCPGCOMT1HA7DmuQ8PXcNrAt5DNcWfWIGZVt8MjuF+Xcp7ZBDD3yOld7qU
en6nl9Ua8M6bFiMEgxGnf5SOSTySennTFchc3aaGyul01CxlZw0V1EFY4JwCR9045yD2r0cJ
CnGjGsknOXxd79NOy8icP7050px0a0XR/wBLudK6vfeXcTu5RgrGJPIQt7gf1rm/iRprX+hu
4haedCs0Sx5LA7tp49ME/wCRWvd6pb2NvZ2ys0t44VYYU5ZyTxx6c9TXnnjHXprjx7ey21zN
GtqBaoyOVxsGD/49urXCYapVmnHRdG9tAxFanRi6T22suhF4YtLm9f7IoMqApHtdeA3JIIPt
XTpa6dbM9lrUFzpoLFBcSIWVuOMYGAOc8+tcbc6vMiXfXJeyiaZSHID4Z+MzZ+IS+DvEupW0
UyvHdX1mzAl3Dv5bZxuDe+pyK9Ovg6lOLno3a9keRGalLlvZd/6uerax4TtPEy6fMuqmf7HE
IYpIWWvIHXd/hSr8P9MjjjEt9dbT/CVB59eRWDqdBjJCa3uGtrgrlZraUoxz2/2ufrWhZ3H
iOyspb2HU47q2ikWN4L5cklgeEbcHHXmvHpYinNLS36Hp1MvzKin7CqmtOiT1+W5rL4H0i2
GRdXMoPTIVwfyqlc+EdBIWSO4FyId2R+9HHHXpx6U8+Kf7OujF4j0qewkX5WljkMyKTg8rww
H4HilvdY0+uvs9hdLdSAbwIJBHtkD+VWuZNYgeRXxOYwfs8RKS/L8DO1O81bws9rp09wLq
0aJfs73KF0mTH3c9mAxwPrVKDXI/P6/ZN/BDgNGSewb/ABFdhYva69pMukarCtwl1BRScEp0
Uq3UMp6GuB8R6FNopUXRNzYStjuiiOf7kg/hbHQ9DWlahGdpRu0/vR35dUwuKk6GIo1ejW
il+lzpdL1ZtNmQxybrQNIXRsm1+3tXWJ4kmeL/SBBKknSULg/Q8/zrwKe4Fo7mxmkXd1G7I/
I133huyuZdNiOoxjzZRuCr1A7ZHrWU6ssJT3v8AIjE5E69W1Jpdzb1rwj4b12My2kU+magV
yZbHaUZvVojj6Y/GuGu9B8T+ETPLGFv7CQfvBGrFCO2eMgiuxm0LzXL/wBo6hYIoAb7PcmM

e3IGc/jWTqWjz2sc1xp/i7xHD5aM7GS5MgGBnPaqp5pQrLlrLfy/yHHLcfhlaM04rz/zOJh8
SxXqNaaq9CqiUYKZHYj37GprfxdrX2JbHSwsMakhXZfOmwPQntxnHOK53UdU1bxBcQQ6hIL
mVWwsrou8A9iw5I9jmuitbu006JLS0Qu8g23NyVILJnBRMduxxXtTxNWmuSEm/LsjktCsrzi
l5rr/X/DnPiK5vpGx593cE8yfeJz79BX2p8A08r4X6THxlTKDg995zXzUht4YR5BijtgPkCA
KuK+n/go8Mnw705rc5XdLk477zmssNiXVbjayCrSUFe53NFFFdhzhQaKKTyBRRRTAKKKKACv
Hv2ntOfUPA1oIF3Tw3YIUZ6gl2R+Wfyr2GvLP2iLg2vgyKZBudZm2jOOflbmufftxpNx30/N
GtFXmkfNPg2ye6UzFmaJW246AH0966HWLWkYit1WSXvnp9a5zw54p0yOyjtVDwXCnj93kSH
qzZHTk1Yvb2M6gDJkKtNgKgbqfQV4VSFR1+aStbY9aMk42TMLVb/AFgSyieaQR84MYCDPpxz
XaeHb9UTTrfX2mmtS6vcPGMy7SckfoPoOlc7q6QwhTI5jQfI7nkjuT/hS2WuxX+ofZ47eQK7
hIWB3EntuHauqrUliIqcle2tzNL2crXN74xeNZvF+rRadBGYNi/khjAKhlxgsc92AwB2X3N
cLDe6p4d1SDU/D1w1reOcbIztHtntzXTXdxZwyKk6rPN2RPMIPv/AJzWWmj2ks9xPeas1kWg
9LdIt0gPpliMdZ0rqhOUlZTi0vTf9TmdNR92DNyPx5H4ulgub2KCLXIkllkUhGuAO7L91iPU
YPtWnbu08ohCksxx5eOc9jJrXm9/o2iWpBjuL15IOSNqgZ9c/wBK9i+FdvZ6h4agu4Glurm2
dvtDXMgJRwDj0yoBBGeh+lcGZ8lKn7bW/wDW5vhZNPkdjTuNAeSxstPt50QKN8xZ9p65ODjH
bv2rLvLN9K0x9QvtX0+G1WRoUkU71cg/dXaTu45wBkVR8ZeONIsoZ4oWXULuZDEIoIRGPQs3
t2A9K8wW5ubyRXzmkZckAD5Y8jkKOG/CuPA4CtWjzVfdXpqzsnKHwxvfygeyab9ru9SMtbow
xETKGVfkyzLhPHBI5xWP4q1W207R3iuhb2tzISsAnVpUkC/eHyg4YZGMj8a17zT7XS9H0x1
d7SMW8SrKmcwykDOQOqMT+B9jxh+PoLi28KXOoX8qPPZn5IguA7P8mCehHQ49q58M6cq0W37
rf8Aw3f5/wDDEvUzQbW6Od8D6xBbyPcx2ct7qgJZoCn7xmYKQoK/eGCQfwqTPhzPZ2Emr+L
L1dP02MLJK8cbXE5BOD8gGASSOTnGelXbYw9ja+HdatUiTy5IraZ416HO5WPcnG9c9eBRqzX
U3iS7tf7Su7ex1JplEZIjYjYwQVjWm4P6V9wpSqNR0t9yV7WPCl7rb6/fsaZt/Cmm6b/AGnp
tlaSBjHEZ9VVi4AbDff4gOQoHPXpVrfHbavpVzo8SQ2u+3kr7hj5cT8HLLGPucHIXJJrhd
ViW3uUU3kc8P3Tbtf5bH09c+vrWlo2jpcgsunXt8xzt+zqSEP1AwW/HihUIjyJool0vfRefn
5FR0ak02edvI0koklkeQkZLM3Jrr/BesNEXsry6nSznUhmNu8t+MEZ6VJffDrxAxu7q00i4S
0jAkCzOiyNkZIVM50OeAM1nPomo2RhguLOSodlSRFK5Lq4yv0JHbrxXHL2U/d0lb0aLp1Zxf
NBtP/M1NQnvpJt9zLPKXJHnyktnHXk1JoslpanEl0+YJiEMifejbIwQexrubGJEtry2uYUk
hDJYJlyCWGGI9DuBrm/EfhPy1a40ol4sFmtmOWQDkkH+ID86wcoyTpNW6G9OrKnUVXe3f8A
r5HSXZvdLlgu9K1AX6RyPJHDCqPNEatjDsvdhng12+teJvC8+hRajrF9bw2dxGFkhZd8kHY
J1yOnTsa848NXF1rmmwwR6fG81nlZ7tpfLDbjKf+51A/hH86zbzR7WDxouI4b2bcizNPxHGS
uclo68HjOfzrlwqIKo8M1d9l30/rWx0ZpRwlaEK1NtST/D/NeX5kehXHh+88STXUdreW2kK7
fYzcDMbSKNxVmAPIHIX866e68aQxnFjbmQHkSSnYDz19a5LVLmcXwhhi8i1TPIQXqFACeCQq
j2HXOrW8OfvIpLrUrSRGj4jl+yswcDseOvvUZjgYwftKmttLX/E7spxsJL2VTTz/AEYt34q1
Cc/IYIgrJAUnP681SOp388UsM107RyqfZCoC4znpiujePTm8qOVLd3aNZdvsT9K6jjaafm
bNvbhUyMzDcT07c1xRdOD5fZ2fpc95yptXTTXqcpFoyXV5C8cJeSORSwUfK3s319Kt3lk01w
+naukdtdQjdEwxsQHkD/AHeR9D+NaEuvxzXFvZ6XCGuSoLyyLtSPA5IUdeB3xyak1vyrufTr
nU4fKNtZNLGS6zRDJxzyGz2OevWvocJOpGDjUVr/ANf8FHxmYypVanNSVvT+TMufDviHRll
Nxp8j28X/LM5Zee31619U/AObz/AIZ6e5t2tz5kwMbNkqfMPfAr57u/Fj6nYLqQf7JanKDe
cYI6/XrX0Z8EiG+Hti6uzq8krBm68uTXVKEF70Tz4Tm7xkd5RRRUIBR3ooFswCiiqAKKMc5
yfpRQAV4j+1az/8ACFaYiyBF9KsSo08p69urwr9rhgvgvRskc6iOP8Atm9Z1VeJcNJI+R4X
ewuAYDh1wUYjBzn+ITavqMt9MZrkrGzEABQqj2/nVG9IP2o4AG3jrWddTM5X52wBgAnj8K
jkTal1Lc2rrodA+oyalHELicukK9zjB7k+pPrWxpEckMRnVpFLjCqAQdhHf61wcUzR52nGev
oa9EsHS9so7mOVTuUAgdmxyKl/utkd+BoLFyam9vvZqaTcWVukcjJLJODzyFCj2PNSajfJqO
zNssRXgS53MB6HoCPasiNQhwSAoHpTklCJtwCfVuf0pSq1KnU9SOXYWlq1d+bZG0Vn5hklh8
8ju7HH0//VTWvJ4YJ4LD/RyrdhslHbvHofUVP8AZrqfBht5ZAOhIwv61Zj0u5ODPC/XogB/
WocoL43cboJ6QikvJfQY9lp53AuMn6ZrSiCRw/eAYE/WtG7sWhtg32e4QjgDn8M1V07TJC0
hmlNrbgAu0w7HphRyx9h+OKmVeElzX0NqNCNB6HuSi3104G/EclkbJJJ128FBGGI+vFeX2ci
+IrQWGoIWPw95mYXYyYIEHKBm7gD16Z+ITa14jnv9CGj2cRgsjClvMzrvkkQD2+7wvQZPVy
wX7NsgfJcps2DJVOcnA656An618xRoSw8G5bt6eVuvqctWnedntY2LDwvpNIB5b20lxYR4Kx
yP5iA9eg6n0/TrXHWYjvxohu442W2vHFxDKnK507aQa6nTbqKwuSbmR1tZf3Ui5w5FPDEds
9D9BV/xRpLXBtbyxtfOvYmDMiYzPH3z7jqCfcd678vzJ4es44ltqVrNva22n5/ecmJwntIJ0
1a3QxbHUdH1iO6hh0+0a0hLqym3RBUUcJgZ71v8Aw08YRav4ZS28snVbBfLdcnBQcI3PU4GD
9PeuFu9i1Lwftw9/FGF1W5l8nZICVBwcN6HA6e/XrXM6Dey+HtVW9iZnAZo2XpvRjyCPp09
xXvPDvNclqi1d3Z+n9WPKxuHhRk4U3pZff1PYLnVz9oM3WV+W6H8ulcx4j0PWPEN3HqXhW4+
xX6DybpvNMKYd+HLdCRkjpnmtiHTxPBc6hfXQtdFtE9xesPuoSMbQerHOB7muxk1CCXTYbX
Q4YhpkZ/dNE4kBB77x1PqfevMoU3Qiqjdux5spezXNHc8y8OeA/E+mzzya5rkgDxnYLW/cus
h4Un5eQOeO9Mv9D8a6XYT6i1/HcxopZzGys6r3YArx745rujKdQt5p4H3R20xt2kHcEYuMqC

ep57Z71HH5iHd8yD2bnB4z/OrdZKd6kVZ+RSxdVWT6HDeDLyfTdGBvYFMV20kjXGMuY88Px1
UEHI6jqOtcjq8lxcCa5ttV8p7y5k/wBFhLB1jPKln7k5xtH4130FnaXUU2htZsWtFKXXYwU7
SP4M9AwJ49zjoKRtKUNyNEsYLBKBPIMnO9vcseTkjlrL63CjWk3G0n12Vuj9Xtoe7Ch7ampRf
unLzJPo511LSrZLJ7h4xHaKTK0yhQGGOUmGtK4wTUlqur6pNNtl+zeU+2cSEExtj7uO5/Sp/
Emm6tommvq1rFr+VCqpJeh3HYzdRnphj29axUikt4FezmmS8ebd5ySkeajDjI9j/ADpzkq/7
xWu+tvz/AKf3HXhk6acEnp/Whd1jSYr23mtrN7mXUrSMT+aWx5gJlAPHY8AiuW8NfazLLMu5
kP7ra3POcnHpvR9A1uLUdJuo5ntBrVsxjeb5FuiB8uSCOeCO3Y1w114jjLiLWW0WC8eQ+
ZZqCFBwDuJPIJOQR+NdGXVJOUqVvAL+vufQ5sdGN1UT1f9fgVv7bl0bVbp1t4pLlHsPmk7V5
yTgde1dno+uG7063m1G2YlKpLGAZAw2MgHkduK8ovLhryeWZyPMIYufQZ5x/Stnw/rF/HGlp
EizFchFc84/u/TFepGFKo37S67NdDzOZx2N7xD/Z/wBrjitGYSAsw27UGT/COmT1OK+sv2di
/wDwqvTFk6pJMo+gkOK+SDFtcRIL3TzG4AAG/I69j1r62/Z2Cr8LrERTuj8+fbz0HmHitpq
MVZO5KvuemUUUVkAUUUUGCiiimAUUUUAFfP/AO2Vt/4QLRizEY1IEY/65PX0BXz7+2eQPAOi
5/6CY/8ART1M9gPjqWdpptzYBJ60yUBhknDZIIPsJAMjFc4ycZ9K67TPDKGr6FO1i8x1JHUt
GxAjdG6EdwQGeVWpbUdWbU6cqaicVjkCux8A20t7dXNrBJGAE83Lk9uDgD61r6t4AgstCdo
bmS51RMM5AGz3VR1P1/Sub8G2xbXrUmRk2EucZHQdPxPFZVJqVNuDN8E3Trwfd/8A9EttEgQ
ZuZ5Zj/cQBB1/E1q2lrb2ynyIkTj7wGWP4mgSoFxoGJ6Dmk1TxFYWWjFyR0P7Tqcs5LsoBWN
FUnr6+w/GvFvVrvlvf8Ar7j6mtVp4aPM0WNOY5kbn1JziiWVY1OOOpPBNY+nak11GAWC3HdAD
+Ht+tsysz8AeBjGQSKl0nGXLQ1hVjUjzxd0SyzEYAcgD8Sfx7VXisp767WHT4jPdOc+u1e
59h70sEKyzBTKII7yMOF/AdTXbeH2srMP9jQRoqb3lZvml46sfbngdKivW9hH3VdmdSvGKuj
h/GCxxWR6X4ds2YzW4M97PE2C8zjAXr91Uzx7nitHSLFYl/ezM0QJIfJIX0Az1rmLCVdV1m9
1GQBrm7IMo9VU9Bk9MKPSuhsbq6guGjieSOJC2ACQRm3Xk8t+IXVhKMVTb1tr6vf8djy6L57
1Hq2zo/scM2xSg2uNjBv4h0/I1He+IL7wlbO7aFqGp2sbARXEc6AKNv3WAyeOxIHH0p8JcRr
tG054brn1rT+1x2umXNxfOkdoPldpAcvPGPevKbV1GS5121/CxrJNwbTsec6v8T9U17TpLdf
D+mDTwwObvdPtb1HQA1QSW51RRFdm1jjKBhDaWwgXHX1vvEn3Pauf8O6a0ExE0r15t2Rt8o
XPJYEe/0rv4nt7e2RBPmW5vS7b+BkoQg9MAcfjX0k6FPB2p01a+ttTy6MXWjKpN6o5nxw7aV
oNjo1o3lxXj/AGy6RScy7flTdnk4JbFcpp1/qGmSF9Lurq1JPP2aZkz+XH51peMdSTVPEd5N
A+beli3hJ4+VBjP4nJ/GqdpsUEIwz3ya9LC0XKKiU3ZwVZJybWx6hrvjuLTbXQLbw5G64Q2j
m6+1blAnkYMX1OOM45xQvxEm1DTr63GnzWd7HEJkmUh1G1huXA9RxyK86RPMVRuIAOPlwea
9E816HZ6bGNT1bDbcBdy8ZH3lXnnjr+XFY4+OEpR5qt3LS1hUsM60r9jrviZ4aFnPdFafKLg
rEhmIUArG43LuA9P61i6fqkkEG3VlkktywSK5Gcq5HEb+hiHB7459a5TxBLLr914j1SPVL17
+GJPs8gPkxiFXACEL/CF6A1Jc310+qQw2Gr2ws5vvaReK0CSq2CV3gMrvnH7wnIIHTGK4alC
FRck9tbd1s/1OjDqpR1hst+x1WveHdR8Q2n2O2TyomYea8glVV5wcdznn8KuWvw0tbfT4k/t
m5e7gBeJnjXyshflQLwefvNVNR8Y6qBbWdnYm4nk4iuo2StzFJ4BQMAGHqncQcZHBfYI8W+I
dWvZrNmnikQcsJEh8vaPRVYhs+9efTwmOcUuZRj+fns/wBDvniaalzK9zmvD12Y5oYnAEKw
PeXCsBhiGyM8cgbMfjXHzSXOpT3F7ds0srv5k0j/AMTMcnP+eK6SW5tkeTZZSm9uEd98tyzD
awxk4xnqxII54o02yZVW2VEaHG19xAzn1Ne5CHLJytucE3zprVsYVr9necxmMopyeTkD9M1e
ttMRbqP53LZG3+HDZ45/KtnXNBtbPwrB2+5r6O5KyOcjYrEkfXsM1T1G5aytLUNESN8ihjk
c57flNv1GfyxU+05/wCH6fcU6Sp/xOyf3lae+ubm48q4G+5U+VhRkkjjoOua+0P2erKew+F2
mw3SqqxkmcOdnblycH3r5Q+G0q2WoSi8t1N9cLmCYjLRkcsO7AsM89eMd6+v/gzu/wCEAsd4
wd8nH/AzXYpX0OK1juKKKKoQGkz70tNirOV1qMdRRRWggoopAFeGftb2IvvA2kozMgXUQ2Q
M4/dOK9zrxv9qHYfBwNB+pv1A5wP9W9Z1m1G/wDW504OnGpWjCWzZ8cXOKtZXcMCy7vtONoC
/wAWQMY9MmvVtK0mw0S3NtY15pioSS4duXI9PQegrzSx1iEeLor6XZJDb7hEGHforY9cndT
H4oihEgSZAX7kcrn2PesJqcopM6K0aftZex+G+h011MkbxpuAIO7aCMnNcpqWnxWgP56lapg
S/6xCAME9Tn0PpUo1uxkw0tzFu65bk498CrJ1jTXO3+0LYh127WfOQe3NYxg4vYuDULNbo5r
U9Ym8lyGaGE43Y6tj/9audtdRnh1SC9R2RoW3IOw+vr6H2rU8Z20S4ms7yGeNDsaNZASmeh
x39PwFc3BMm4KSQDwT1xXbSgoK8TlxFV1Je87nsWnPZalBcatp0CyRupZ4v44HxyOPcZ96y7
/wATW11cuLdHhU4AeQZBIUAN864/wtrsmhaxHcRNvt5PlmhB4dfp6j1rs/EOMWkiRX+nZksb
pcswHAfnkfX09RV4qCq0ua22/wDmPBVpUatk91b/AIH/AAS94Xtftdy1xcudsX+rQ9HPnp/
+utjxRdLZeGL8E7JLPDbRDvlsbv0yK4TTXutMdWtJtDexHJQ/h2P0rtdPnm8UX0A1FBHDAj
nKqcSHPC5/Dp35r57EU3CoqstYr+vxPW53VhydWcXPpckueILeFLili5tw8jsSAhHLAE9QPX
JfDr4fgn1GVmiDSGQ7Iwc8AdT7n6VvePtHvfElvpMniIRPbsz6mRtoKIQMdOpNcVcard6c0+
n6fciGBQY5ZieDKf4st125yMDA471ph3PHwSjbm6+Wu/zMZYWgcu3T+vI6a48QfYNOuSX7P
e7BscOrRsJc4Bxbj9xxnFcLe6zqevzCa/mLIDtES/LEnPQL/AFrflnh/sprHykm85I/MDZ+R
xyD9eTxVNLREVSQNo424AUVrhY06Dc1H3ujfb+vQ7q+CnXny3tGy08ytZq0DkgZYAEkd/arf
GFkcfVaKUYdD0YelQOjQgE4ZSetMWUoVXOFzw1Oo3N8z3OTkdf+zatYxdW8PXNshu9PZpIR8
zRkfnH7/AO0PeqFtqzL8t1aCWPHHlnofUg9c13MtxLYgXCozRqvzpxyV9x7V57Lem6uZbghf

3jliAMAHOCYrqwmIqSvfWxx4mhTg1bS51vh7VdLvdQhhtraVb6RwEtljKrnHODknt3q74q1u
5urprO2BmuWIWOO3y21cfdVR25riNFuW18VaU9pgSjCRlWx/dOcn9a2fE2p3qa7fRaHcLbwt
Idz27YeTPON3U4zjjOrdUI83tnrLzOZ1ml7NbeR1XhzSG0TTtROu3tvb3V9AYkt5rhU2Aj+I
E/ezjttWbp0ZFtKl0rJcWaSIVYYKuQFAOew3MawpfBssWiSXt1I/9oOwEcHDFuCTk+p7Cuh8
AavaX1/F/aywyz+WLWYzXh8jy5MHuCAp74NYuooxIP4mnfTyRtTU4vk25lb9SppfnQ2IvdO
vbS1urC/nDNLIiF42CkYB6nO4AVDaPqbaxPc6clzOJKOVAaMhiThmzjqe1db4zsdL027067
s9OtY5Jw6zRxxDBwQd4Hryc9M1DPqkUEYZ5oETAO5mCKF+p/kKzWodWEZwhv38tD0sPIFOUZ
TrVLJb9PzOdh0qSziL3OPtkoxj+6o4AyOD05rQ0lQLhFYyBGFfr61T1LxJa3csVrYkXFxI6og
jUgFicFebB79hUmlavbjTHuL6WOAW7ml/wATbu6gfxe1bx5+W89DgxSoRny4eV1/XodLe2ke
oWhs5hhZAAduc5ByK4nT5tH0q6vLbVIWu5C22K+t2Dkj05OAR6jntWfr3ie81PdDbk29t0IV
vncf7R7fQfrVfToIbvRriAH/AEmE+bEB/FgfMv5c/hT9nprojc+2ppXmqxpdrNpMc8Lxvvs
SRgSpHcKBgH86+vf2ZJZZvhRZzyzYJK91cMzuckkyHk18V2S3AwyQyOCMhgpPH4cV9rfszpt
+E1hyOZ5zx/vmt4xUVoZntvU9Vooo71V2IKDRQaHsAUUUUwCiilYArwz9ryUxfDuwKHEjag
qqe4zG/Svc68M/a6QP4A0vJxjUkP/kN6mpsaUr8ysfNWgaDhfWEkVvFHLsIZzIu1mPPArC1H
7PaTzxrHXngUIUVyUUDow9enSu3sIxbaN31iSyPECSvI9f59cVhpl1eKxNq7xP11aPADDo
Dn0yDXm06/vycnofS4ik404wgle3b9dzmbU3DQCVYJXhDiNmYfxHsO5rRggiuksFHzFR+7A
A+uener1IpeowR/Z2haOMdV3A8k/X26+1c+GkW7KxTEYyGlbhj/hXXGXtE+VnFG9BRdRXT7/
AKGjc6ZFLbrFbJFCN2S5X5iPSqo0q3RBltX1OBN6CrsMk1x5VvJGS7rtByQRnByePQVe/sm
dYQSGRMY/Kw6L/jU+05dGzP9lSrPmhD/AIH6FOG3hETRkIIBGTtUDP6Vs6Lqk2mwSwsSxXFN
I2Xil5GfVfQ1my2k0Z+Td8ydRwR9Pyqrs+VXKOZF+XJHempdmVOjGwK4bf1odHDqdkJCjk+z
xbuMruIXPciu90LUtHnt0i07UIGk6tC42c4Hrx+teKX119kYCUFnPJTP8/Ssm71CS4kdYkWJ
JMAonNclfl1XWja/I56mMp0dLa9up9FalqI03TdQupJVMtsqrEm4fPI+QAP5n2FeU6fDHITJ
eTKiZy5AJ0evJrhXBuHLkN1AJ5/SoSGJBP4Z71thMF9WhKMZay6/p+f3nHPGqVRTnC6XS56
jFqmlRhl/tCHcH24XJIPr/8AXp8mpWSSqy3kIB4B3dcfSvLxyWb6cAYFTKCFUoT0/X0q/qi3
udcc6na3IvxPRZNUscgfbrcpnaRvqMyWkzeZbXEeqodpxIMg/wCe9eflCdqed2SRnGDT3nV
cKMsF4UtwcUfVezM6mZe1/iRR6jb3LNGu5jIQfVKKcCuZ8UeH7aaK6v7ENbzRL5ksO3Csvdg
ex9q5ZLycL8jBQOClw0f0q7JKbhW3vIacA7mJzWcMLKILmjI14YiPI0WPBcLJLqep4Y/2faN
KpC8b2wi5PblhWv8PP8ARvPluIt880jGIuM4ZByfriz+lYsd3dW2i3mnQOEtLxkeYBQC+w5UZ
9M81Y07UhaQ2SjbsrW5yGD/fO7J4984rrrRU4OKOOjTnTqJtHca08y6f9p/igmWUrtjHH+TWb
4RtbRfGfnjZDMgZecAMCCw/kfwNTJ4n0y8imiuYrhnYlTuQMMEY5wa5q21BbGVGtLgkxuGG
cjOD0+lftPvHSIC1m7/AInbUklUjNrTT8D0D4mo32XSb2MFo1Z4CRxjoce+fmqzpei2clpE
t5JDCyIHkeVEZfJ9Sw4xWdreu2ms2VimmKVaNxOfnZcIRnjHf61XWYvbudJLkmeQ/MGP3QPY
dK5aMp0qUU3y2v6ndGcJRIGUeZvbayLOo2NtYTSXNmltcR2+XWWO2j52jORgdOOorjvANlb6
jrc0N5t2tlnc/wB0IzkA4PJxjJnJ4r0m1gVY3iuE/cmNikZuNqkEE57cV49YXB0u5ulVEmyd
qtVOPiJ+YY612YHESrcybu1Y4cxpRpuDSSvtvsjdsbrG1ul+zW7RW7QK+JQV7nn5gpHTHPP4
Yp3jbXtG1K71A6ZpqSLLKj204RYzCoXIOFBbrj/gIOTXlz3lxfTtLeTSSyMckuSf51IiEmp6
EnjJ/OvRV+p5UtTob3WDY+FrOwtNyrIFeJdIPug/z6V9W/szyrL8KbJl6faJxj0+c18jXVkZ
dLeKMU8iESJxwFufX11+y0c/COyPrc3H/odTShGCaj3NMRV1vknLseuUUUVqc4UGiipYBRR
RVAFFFFABXhH7YyB+HGnklwBqScqpY/6uSvd68l/aW8Na14p8CWtj4egnnuFv45XSEAtsCsO
5HGSKmd7aFR3Ph+GW4uLfyumuRbpGpYs28ZBPAwAe/tUdhaPKk7TSRosK/clyWYtwNoHXn8BX
o0vwe+I0MRYaBqMs5VOAUIAPOM7uoOPxqNfhr8RGktnn8J37NDuO4BNzE88/N2/pU210NnKL
a52efpAYowlv+8eVjGGwVcEcEDB5HSpJtNuLRT9tptYQODvGCT/kV6Evwm8bmJY/+EKvk2qq
eYChYADkjqTnr6+1SD4VeNAVX/hBLvZs2H5+emM/ex+IT7/AG/r7ylyzf19xxcfiq6imjY
MFAHls6gFgp4OCfbH5US+KtSluSILliIx5e1cD1Gcc8d+vWukvfhF48ISMReDdSj2jBxsO7
nqeetQN8HviDt2jwnqOO+FXP/oVJYam9eU1nmNa3LzmOmvxSxgyvibpyMD8u351pW9oHsRcT
OzRIC4MUgAUA4ySMjOf8inN8G/iBuOPCepAH/ZX/AOKoT4P/ABCukDwpqgVuCAo5Hv8ANT+
pfCUsoqPSepmy6OZ58m3l3H0B5+prMn0+JIZrchWI65zXYP8L/iUylf+Ec1rywvvhSeAuc4+
9TI/hD49Aw3hXVofSMcfrVqEke8q8JPY8/RQD84zjj5T1p/2eQYfCENxg54rup/hJ4+27V8J
6qT0z5Y/xqWP4ZfEhYJj4V1Qow4/cLwfbmm4y6liEeq0mcDHnnZjrwTRjaSNUd1zXfR/Cvx
4keD4Q1QkdAYR/jUj/C3x3Inz+EdVAH3QIR/jVWFYV423OBtoJJpAsZ+c9KqGPBwear0yD4X
+00jZV8I6sue/IDP86gk+EXjh3yvhfVgS38UPb86STvqipRi4qz1OEtU3AcZzewwq5C3IAN3H
tXbW/wAJvHKM3m+F9SKgEKBD/wDXqS4U+OFKMPCuqOCuRtj5HbBGaHFvoOHuq9zz24nluGy
SwPJBGfyqdJINoGHdk9R1rr5vhR43zhfCmskdc+R0/WtzTfg74luISkOhazFeKu/NzaiOM84
Khtx571E2oLVMDjyk2k19553HGBEQpJwzfzqC6ZewyglietioXfwf8WrAzQaRfOd5Vgtuwj0
zyR6GscfC3xuGBfwwq77TkKttgZ+pqYy5tUbTfl7t/xOCmmKvt2+UcZHy4yK29E1W+so/N0+
+lJHrkVgwh1Whit+4+Evju4c3EvhnUI3HHlxwDlx079KtW3ws8ZpGB/wi+rBh/074H+feqnB

SjaSv+I6dZxn7z/Q5vVtU1XWB/ptwXiHPIr+7X8h1rNVQY8mJsDjINdw3wz8c548L6qR/wBc
Khh4Y+PI3fy/DGsAt12w9f1pU4ci5YqyFVITnLmk/wATj0SPHzOUOcEH0rY02K3iCsskcjcn
Jl4roY/hl4xdYhP4X1ZZCcORbkgf0p6/Cfxms7xHw3qBQ8rJ5P6cVT13H9Xg9YyRnglYxJG2
eeT3FfVf7N8ax/DG2CDAa6nbHpl6+Zo/hh44if8Ac+H9WVc4YeXn/wDXX1N8BtL1HR/h7b2m
sWctndrcTMYpV2tgtwce9EI8qOetG2p6JRRRvNoffFBpMAooopgFFFFABRRRQAYHPRgelFFA
BgelGB6UUUAGB6UYHPRRQAYHPRgelFFABgelGB6UUUAGB6UYHPRRQAYHPRGUUUAGKMUUU
GK

MUUUAGKKKACjFFFABijFFFABijFFFABRRRQAUUUUuoBRRRTAKD0ooPSpYBRRRVAFFFFABR
R RQAUUUUAFFFFABXPa54z0DQrz7Lq2oC1n4wrxPg5GeCFwevauhryD9oN1iPhaR87UvGJwM8D
aelB3ZbhoYrERozvZ329L9md3ZeOfDt7qUGn2+pA3s5xHE0MiMx6/wASj0puoeOvDmn6i9he
aiIrxW2eUYZNXPTjC8/hWTdap4c8T+ItEfrqEUeq2Fz56R3ELxSOHVgqyHAJzkH8K5X4pXMV
l8XfB9zPv8qNAzBELN9ugAJPOFI7KGAo1aapuMk+Vuz3ur/AN3VP0PRdN8Z6BqOqx6baX4a
/kBKwNFIJEAZJ+ZR2FRXXjjQrdJnW6luI4CRO9tbySrDgkHeVUeh61meH5ofGGq2viCBVjG
l3txbRs8ZSR4jGBgg8g7jnmob/U9O8B+HLiyuoLm4lk82d2htmMcjyux+Z8bR1AOTwBSuzP6
pR9oqZYyctPdur3u7627W6dTtdM1C01SxhvdPuI7i1mG5JEOQRVquF+DGiTah4IhjuZ4ZnuJ
WuAIZBiBsDaGHB6c47mu6qjgxVKFKtKnB3Se5y0nxA8MR3bWr6oouVJBi8mTfx7bc1kaT43
gu/Emt3c7XVvoVnbwRxySwSKruWfc4Xbn0H0FYE3H7R8HvY/+0mr1i+H+hXH/XNv5Gpvp9C
vT+w+GUUot88U9WtLvp7vluc3F8RPCkqb01mAx7tpkKOEb9CxBWjrhinRdHs7a71HUYYbW5/
1MoyyP34KgvXjfwz1HTLT4QeJotUubZFd5gsUjjLExKFwvUnOMV0Xwk0ObWfhDc6Zq6utvd
vKLfeOVUgYYe2/JFO7OnE5Zh6DIKTkoxkovbVNbrTp21O/sPFuiahpt1f2V8s9na4MsqRuQu
fw5/DNV4fHPhubT576LVI3tHEckqo5CMQSAepQGVofhp4lm0Pw3r2hX6Z1HSJG8iHvIWbaE
H/bQj/vsV6CdITRPh1e2C7TIIjM0rgY3yMjF2/FiaVzxnOBo4eq6ck/iSWq1W99vNff5FmW8
Z+H9Qs7q7stRSe2tVDTSIjkkCcenP4VFZeO/DV6s7WmrQyrBG0srKrYRF5JJxXA/BLxDZ6b4
CW3uIr9pBPK2YbKWVecfxKpFZvwd0+XWfh/4w0+3KrNdTNEhc4ALIOtO/Y6KmV0aTq8/MIbP
J3Wqbtfbpuekj4j+EiEI1qAhzhcl/wAx9B8vNTR+PfdEltc3CavCYbYqJm2v8m4kDPHqDXn/
AMVbODTPEnw+s7RFjt4LgRoq8AASR16JB4bhi8Uaxf8Akwm01K0jimj/AL7guGJHupFF2YVc
Ng6dKFX3veTa1XSVrbdtSXRvF+ha1JKmlajHdNEhkfy1b5VH4fpTtE8WaJrl5Ja6VqEdzcRr
veNVYFRnHOQMda8v+Gd2PBHjfxB4W1GXZaENdW8jf3VXOfxj/VDXpXgizMemzalPEI7zVZTe
SjHKhuKufogUfXNCDyMbg6OGcrXasuV3Wt/lXzOiooopnkhRRRQAUUUUAFFFFABQaKDS3QB
RRRTAKKKKACiiigAooooAKKKKACvGP2gb60+1+GoPtUPnwXfmSxhxujU7cFh2H1r2eoJbO2m
cvLbwu56syAmg7MBiY4Wuq0le1/yseM/Fu5h8SeKPDFt4WljvtShkLtLasHEalK5YcDGCev
H40fEjVLAfGTwk5vbYJalVuG80YiO88Mf4T9a9phgigGIYkjHoigfyqJ7Czkdme1t2Zjkkxq
ST+VKzO6lmlKahDkdoqS3197p9yOFuvFGkw+KtL0fw3fQz3WoXr3N15EodP9SwwSOOSF4Ho
TUXgHW7p/CWrt+N9TtZJfMIE0EpVWgQDBR146nOBzwr1zXoEVjaROHitoEcdCsYBH6VBe6Np
I9OJr3TrO4mGMPNarsMe5FKxzvF0HD2fK+mujeJflpe9vkeafs7W97F4f1OSZJU06W4DWivw
Oh3Ffb7oz6g161SIqogVAFUDAAGABS1Rz43E/W68q1rX6Hidqx2nL+0JBdG/tBbLaGIy+cuw
N5bDaWzjOeK9f1m8trLS7ie8ulYIAhBklcKvI45NOOmWBJJsrYknPMS/4VPPBFPGY540kjP8
LqCPyNK2ljXFYqnXdOyaUUVvY8X/Z8ttFvdCvY7yHT7jUFumdVIRGICbV5GecZzXd/FTVNV
0Xwg9x4f2x3Rmii8wquillY4zzwOcDJ4Ga6mCxtLeTzILWCJ8Y3JGFOPqBUS0Uc8TxTikkTgq
yOMhgexB60NGmIx8a2L+suN43vyvX5HIHh7w0up/Em21q6kglubWxik1AW5Bj+2EYAYOM4G7
HYgHuK9A8aXdvZ+FdVe7nigRraVFaRwoLFDgDPU0nrSsLG0063EFhawWsAJIjhjCLn1wKfc2
8N1GEuYY5kBztkUMM+uDRbSxnXxvt60Jy+GNkvRHlnwE1Kxt/h3KtXe20TW88ryh5VXyIOMF
ueAfWqP7Od5aiy1u2+0Q/aJLvZei3jcy7eoHUivW00yxRJESytlWQYcCJQGHoeOaW302ytpR
Lb2dtFIBjckSqfzAo63OitmNOqq65X+8ae+1tTyD416hZjxp4PT7XBvtrndOPMGYhvjOWHbj
1r0zxXqk9p4P1LU9FmdxPHbNNAyfOrYGcjHXjn8K0ptMsZ5WkmsraSRvvM8Skn6kirEUUCUS
xxIqRqMBVGAB6YosYVMXTITow5fg79bu54jDoNz4x1Pwfc67cW8urhXlvvs7Kd1oDujL7OAS
Tt99x9DXuIGBgVT0/S7DTjKdPsra1Mp3SeTEqzb6nA5q4Rkg5PFC0JxuMeJcUtIvxZerv/wP
RBRRTTOEKKKKACiiigUgCg0UUNAAoNFFftACiiimAUUUUUAFFFFABRRRQAUUUUAFFFFABRRRQ
A

UUUUUAFFFFABRRRQAUUUUAFFFFABRRRQAUUUUAFFFFABRRRQAUUUUAFFFFABRRRQAUUUUAFFFF
0UUA

FI3SlopNXQBRQOgopgFFFFABRRRQAUUUUAFFFFABRRRQAUUUUAFFFFABRRRQAUUUUAFFFF
AB

RRRQAUUUUUAFFFFABRRRQAUUUUAFFFFABRRRQAUUUUAFFFFABRRRQAUUUUAFFFFACl90fSlpE+4v0paACiiigAooo
oAKKKKACiiigAooooAKKKKACiiigAooooAKKKKACiiigAooooAKKKKACiiigAooooAKKKKAC
iiigAooooAFFFFMAooooAZDzEn+6KfTIP9TH/uj+VPoAO9FFFABRRRQAUUUUAFFFFABRRRQ

UUUUAFFFFABRRRQAUUUUAFFFFABRRRQAUUUUAFFFFABRRRQAUUUUAFFFFABRRRQAUY
5ooAK
KKKXQCO2ObaI/wCwP5VJUNjzZwH/AKZr/KpqYBRRRQAUUUUAFFFFABRRRQAUUUUAFFFFABR
R
RQAUUUUAFFFFABRRRQAUUUUAFFFFABRRRQAUUUUAFFFFABRRRQAUUUUAFFBoFK+tgCiiim
BX 0450+1PrEv8AIVYqrpXOmWn/AFxT/wBBFWqACiiigAooooAKKKKACiiigAooooAKKKKACii
gAooQ4nitojLcSxxRggF3YKMk4HJ9yBWV4m1+LQEsJLilvFdXSWpfzFRYy2fmYsRxwaANmiu
KufHn2VLZ7rRb2ATxXNwnmyxKTFDjJblv4lcEA475xioZfiPZrDLKlhdGJ7OCLJVWkNyqsh
wTIQA6ls4xzSuFzu6K4o+OZVvLu3fQdQU2sXnSEvH8qETFSRnjd5Ddf7y568Qy/Ea2SC8kXT
bp/smkR6vKA6cRvkhOTjeAMkdORzzRdCud3RXOw+Jw9pq102nXX2WyjDRyoUdbtsEFIsHJYM
NvOMkjFauh6nBrOj2WpWhPkXUKzJu6gEZwfQjofcUx12io7eaK4hWW3kSWJhlXRgwP0IqSgA
NFFFKwBRRRTAKKKKACiiigAooooADRRRS AKKKKYFXSf+QVZ/9cU/9BFWqqaTzpdn/wBcU/8A
QRVukgCiiimAUUUU AFFFFABRRRQAUUUU AFFFFABRRRQBW1KwtNTtGtdRtYbq2ZlYxTIHUIWD
KcH0IBHuKzvE+gpryackk/lx2l2l2V8tXEhXPykHscmtqigDi9N8CRWk2ifaNQlvrfsknihi
uoUf93JtCqTj+ElOB6nnPWk1Twl9qOs3v8AaMkc2ozWsv8AqlYQiBIYKuT/ABFF3HqcfSu1
opWA5258OPPqOuXYvmX+1LOOzKeSpEQPhh6n943B9vSsMfDmJdLksI9TmWkTRxo7EwqzFck
mQknlzk57V31FKwHIR+DWjlnRNTIFhPeR3slmlCblA3BSOVDMofg8Ee5rT8JaAPDmnmz2MVy
0l01xLPDGUCiBXysY19VBJxnmtyinYcTpmn2ml2MNlpttDa2kI2xwwoERB1wAOB1qzRRTAK
KKKACiihAFFFFABRRQenFABRRRS AKKKKAEJpaKTFS7oCloTiTRrFh0MCfyFXqyPCn/Itad/
1wX+VX9x89Bk49M07gixRRSCnsAtFFFMAoopG6ik2AtFNHWgdaXMA6ikpM/N+FHMA6igdKSj
mAWikop3AWijtSUmwFoo70U7gFFFHei4BRRSUMwFoop3AKKSgfdFTzagLRSUtNMAooNFABm
iiimAmaUHIyKKRelRd3GLRSCg079RC1BdXUVuB5jgMegJ5P0qWThTiqGnRRyhpJUV5A2A7DJ
/OIKb2KSP//Z